

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

МАТЕЮК ОЛЕСЯ ПЕТРІВНА

УДК 378.147:504:330.3(477)

**ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ
МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ
ЯК СКЛАДОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ
НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ**

Спеціальність 13.00.04

Теорія і методика професійної освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
Романишина Людмила Михайлівна
доктор педагогічних наук, професор

Хмельницький – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Формування екологічної культури майбутніх економістів як педагогічна проблема	12
1.1. Сутність та зміст поняття «сталий розвиток»	12
1.2. Екологічна культура особистості як передумова формування сталого розвитку країни	34
1.3. Особливості формування екологічної культури майбутніх економістів	61
Висновки з розділу	70
РОЗДІЛ 2. Обґрунтування та реалізація педагогічних основ формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку	73
2.1. Педагогічні основи формування екологічної культури майбутніх економістів	73
2.2. Критерії та рівні сформованості екологічної культури майбутніх економістів	80
2.3. Закономірності та принципи формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку	95
2.4. Педагогічні умови та методика формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку	112
Висновки з розділу	128
РОЗДІЛ 3. Експериментальне дослідження формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку	130
3.1. Організація дослідно-експериментальної роботи	130
3.2. Аналіз результатів дослідження	146
3.3. Методичні рекомендації викладачам щодо формування екологічної культури майбутніх економістів	161

Висновки з розділу	168
ВИСНОВКИ	170
ДОДАТКИ:	
А. Анкета для студентів	174
Б. Анкета-тест для оцінки узгодженості кандидатів у експерти	179
В. Еколого-педагогічний тренінг	182
Г. Тестові завдання для виявлення рівня екологічних знань студентів	187
Д. Анкета для оцінювання рівня мотиваційної готовності студента до екологічної діяльності	193
Е. Анкета для оцінювання рівня сформованості особистісної позиції студента	194
Ж. Методичні вказівки щодо виконання еколого-економічного розділу в курсових роботах з дисципліни «Економіка підприємства» для студентів спеціальностей 6.050100 «Маркетинг», 6.050100 «Фінанси», 6.050100 «Управління персоналом і економіка праці»	195
З. Типові завдання до занять з аналізу еколого-економічних ситуацій	198
И. Акти реалізації	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	212

ВСТУП

Актуальність теми. Глобальний характер та всесвітня значущість екологічних проблем нині є загально визнаними. Згідно з Концепцією сталого розвитку України їх виникнення пояснюється багаторічним пануванням споживацького ставлення до природи, незнанням та руйнуванням народних традицій раціонального природокористування, недооцінкою екологічних знань у системі освіти, низьким рівнем впровадження в практику досягнень педагогічної науки, слабким матеріально-технічним та методичним забезпеченням освітнього процесу.

Підготовка сучасних фахівців до екологічно виправданої діяльності у професійній сфері, формування у них екологічної культури є одним із пріоритетів професійної освіти та одним із шляхів реалізації положень Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті [143], Закону України «Про освіту» [58], Концепції екологічної освіти України [86] та Концепції сталого розвитку України [87].

Усвідомлення першопричин критичного стану навколишнього середовища, які висвітлені в працях Н. Авраменка [1], С. Дерябо [50], В. Грубінка [42], М. Дробнохода [208], Є. Желібо [1], Н. Лисенка [106], М. Мойсеєва [136–138], Г. Пустовіта [178], А. Урсула [218], В. Ясвіна [250] та інших сприяло продукуванню ними висновку про те, що екологічна криза за своєю сутністю носить світоглядний, духовно-етичний характер. Ці науковці вважають, що ядром освіти сталого розвитку повинна стати екологічна освіта, екологічне виховання та зокрема екологічна культура.

Дослідженню змісту та структури екологічної культури присвячені праці І. Зверева [62], В. Крисаченка [96], Б. Лихачова [108], Г. Пустовіта [178], Н. Пустовіт [181–185], І. Суравегіної [210], О. Салтовського [194], Е. Флешар [224] та ін. Проблема формування екологічної культури та екологічної відповідальності фахівця у процесі його підготовки у вищому навчальному закладі знайшла відображення у працях Л. Білик [13], О. Король [89], Л. Лук'янової [113], Н. Лисенко [106], Н. Негруци [145], Т. Нінової

[150], Л. Романишиної [189–192], Г. Тарасенко [212–214] й ін. Незважаючи на посилену увагу науковців до проблеми формування екологічної культури, вона не була об'єктом окремого педагогічного дослідження для майбутніх економістів на засадах сталого розвитку.

Увага багатьох дослідників щодо теоретичних і методичних засад підготовки економістів у вищих навчальних закладах зосереджена на визначенні особливостей психолого-педагогічних та дидактичних умов оволодіння професійною діяльністю та формуванні професійно важливих особистісних якостей (О. Гончарова [37], Л. Гусак [45], Т. Красикова [94], О. Михайлов [135], Л. Нічуговська [151], Л. Онучак [156], О. Пиндик [168], І. Полещук [170], Г. Чаплицька [230]). Однак в контексті формування екологічної культури сучасних фахівців, зокрема майбутніх економістів, жодне дослідження не розглядало ці проблеми.

Результати аналізу освітньо-кваліфікаційних характеристик та освітньо-професійних програм майбутніх фахівців спеціальностей напряму підготовки «Економіка і підприємництво», а також робочих програм професійно орієнтованих дисциплін, за якими вони навчалися, свідчать про фактичну відсутність екологічної складової у процесі їх професійної підготовки. Отже, вимоги суспільства до екологічної складової у професійній діяльності економістів та якість їхньої фахової підготовки без врахування цих вимог породжують низку суперечностей: між невідповідністю якості педагогічної діяльності викладачів і недостатньою пізнавальною активністю студентів; інтеграційними тенденціями положень Концепції сталого розвитку і роз'єднаністю їх у змісті екологічної освіти; вимогами реальності й рівнем екологічної культури майбутнього фахівця; вимогами до практичної діяльності майбутнього економіста і рівнем його професійних компетенцій.

Відсутність теоретичних та методичних розробок цієї проблеми з урахуванням засад сталого розвитку, її соціально-педагогічна й еколого-економічна значущість, актуальність та наявні суперечності обумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Формування екологічної культури**

майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до реалізації основних положень Національної доктрини розвитку освіти, Концепції неперервної екологічної освіти та виховання в Україні, у межах перспективного й поточного планів наукової та науково-дослідної роботи Хмельницького національного університету. Матеріали дослідження використано під час опрацювання НДР №206-2048 «Екологія». Тема дисертації затверджена вченою радою Хмельницького національного університету (протокол № 5 від 24 грудня 2003 р.) і погоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 22 травня 2007 р.).

Мета дослідження полягає у розробці та експериментальній перевірці моделі формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку.

Гіпотеза дослідження передбачає, що формування екологічної культури майбутніх економістів можливе за дієвості моделі реалізації педагогічних основ процесу, складовими якої є: закономірності, принципи, компоненти, критерії, педагогічні умови (реалізація діяльнісного підходу до формування екологічної культури майбутніх економістів; використання проблемних, частково пошукових та дослідницьких методів навчання; забезпечення дієвості наявних природоохоронних мотивів; посилення інтеграції теоретичних знань майбутніх економістів) і методики навчання.

Відповідно до мети та гіпотези окреслено такі **завдання дослідження**:

1. Уточнити сутність та зміст екологічної культури майбутніх економістів як передумови сталого розвитку України й визначити особливості її формування.

2. Визначити компоненти, критерії та показники сформованості екологічної культури майбутніх економістів.

3. Визначити педагогічні умови, розробити та експериментально перевірити модель і методику формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку.

4. Розробити методичні рекомендації викладачам щодо формування екологічної культури майбутніх економістів.

Об'єктом дослідження є екологічна освіта майбутніх економістів як компонента їх професійної підготовки.

Предметом дослідження є педагогічні основи формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку.

Теоретико-методологічною основою дослідження є загальнотеоретичні та методологічні принципи теорії наукового пізнання (історизму, системності й полікультурності); аналіз психологічних та педагогічних явищ; основні засади системно-структурного, діяльнісного, особистісно-розвивального та культурологічного підходів до формування особистості; філософські положення про взаємодію у системі «людина - природа» (В. Вернадський [22], Е. Гірусов [31–34], В. Крисаченко [96], М. Мойсеев [136–138] та ін.); положення концепції сталого розвитку (Г. Білявський [239], В. Волошин [26], М. Дробноход [208], Д. Медоуз [260], Л. Мельник [162], М. Стронг [265], В. Шевчук [239] та ін.); положення інтеграції екології з іншими науками (Г. Білецька [11], О. Король [89], І. Козловська [80] та ін.); екологічної психології (С. Дерябо [50], В. Скребець [198–199], В. Ясвін [250]); екологічної естетики (Л. Печко [225; 244], Г. Тарасенко [212–214]); завдань екологічної освіти та її інформатизації (М. Кадемія [72], А. Коломієць [82], Г. Пустовіт [178], Л. Романишина [189–192], Н. Тверезовська [215], О. Шестопалюк [240]); значення екологічних знань у процесі формування екологічної культури (М. Бауер [7], Г. Білявський [15], Н. Левчук [103], В. Некос [148]); положення про екологічну відповідальність (Л. Білик [13]), закономірності впливу екологічного виховання на формування екологічної культури (М. Бойчева [16], В. Грубінко [42], А. Некос [147], Н. Пустовіт [185] та ін.); концепції

професійної підготовки студентів (Л. Барановська [6], Т. Вайда [20], Р. Гуревич [44], Н. Єфіменко [56], В. Ключко [77], М. Козяр [81], Л. Лук'янова [113], А. Мойсеюк [139], М. Сметанський [201], В. Шахов [234]).

Методи дослідження. Для комплексного дослідження формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку було використано комплекс взаємопов'язаних методів: *теоретичні* – методи формальної логіки, індуктивно-дедуктивний, моделювання, аналіз, синтез, співставлення, порівняння, узагальнення, систематизація, індукції та дедукції (для уточнення сутності та змісту екологічної культури майбутніх економістів); *емпіричні* – педагогічний експеримент, включене спостереження, анкетування, бесіда, інтерв'ю, опитування, тестування та інші методи педагогічної діагностики (для кількісної та якісної перевірки сформованості екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку); *математичної статистики* – критерій χ^2 та λ -критерій Колмогорова-Смирнова (для опрацювання експериментальних даних та встановлення кількісних залежностей між явищами, що досліджувалися).

Експериментальна база. Експериментальне дослідження проводилося на базі Вінницького соціально-економічного інституту Університету «Україна», Таврійського державного агротехнологічного університету, Хмельницького національного університету, Хмельницького університету економіки і підприємництва. Дослідженням було охоплено 1 225 студентів. У формульованому експерименті взяли участь 425 майбутніх економістів.

Організація та етапи дослідження. Дослідження проводилось у три етапи протягом 2002–2008 років.

На *першому етапі* (2002–2003 рр.) проаналізовано сучасний стан проблеми у теорії та практиці вищих навчальних закладів (ВНЗ), сформульовано науковий апарат, окреслено завдання дослідження, розроблено методику експерименту, проведено констатувальний експеримент.

На *другому етапі* (2004–2006 рр.) здійснено перевірку дієвості моделі формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку під час проведення формувального експерименту, визначено динаміку показників, рівнів сформованості екологічної культури.

На *третьому етапі* (2007–2008 рр.) узагальнено матеріали дослідження, здійснено кількісну та якісну обробку отриманих експериментальних даних, оформлено кандидатську дисертацію. Результати дослідження впроваджено в практику роботи ВНЗ економічного профілю.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження у тому, що:

вперше:

розроблено методику та модель формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку, складовими якої є: закономірності, принципи, компоненти, критерії, педагогічні умови;

виявлено й обґрунтовано сукупність педагогічних умов формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку (реалізація діяльнісного підходу до формування екологічної культури майбутніх економістів; використання проблемних, частково пошукових та дослідницьких методів навчання; забезпечення дієвості наявних природоохоронних мотивів, посилення інтеграції теоретичних знань майбутніх економістів);

визначено компоненти (мотиваційний, знаннєвий, гностичний, поведінковий), критерії (мотиваційна готовність, сформованість особистісної позиції, рівень екологічних знань; сформованість екологічної культури) і показники рівнів сформованості екологічної культури майбутніх економістів (активно-діяльнісний, продуктивний, реконструктивний, репродуктивний, пасивно-споживацький);

уточнено:

закономірності та принципи формування у майбутніх економістів екологічної культури; *конкретизовано* сутність та зміст екологічної культури майбутніх економістів.

Дістали подальшого розвитку положення та висновки щодо формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у впровадженні у навчальний процес моделі і методики формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку, методичних рекомендацій викладачам економічних дисциплін щодо формування екологічної культури майбутніх фахівців, розробці типових завдань до занять з аналізу еколого-економічних ситуацій. Результати дослідження можуть практично використовуватись *прогностично, діагностично, превентивно, методично*, що забезпечить удосконалення змісту складових сталого розвитку, сприятиме розробці й інтеграції навчально-методичних матеріалів у змісті навчальних дисциплін підготовки економіста.

Упровадження результатів дослідження. Основні результати дослідження впроваджено в систему навчально-виховної діяльності Хмельницького національного університету (акт реалізації від 17. 10. 2007); Хмельницького університету економіки та підприємництва (акт реалізації від 25. 10. 2007); Хмельницького інституту соціальних технологій ВМУРоЛ «Україна» (акт реалізації від 9. 12. 2007); Хмельницького економічного університету (акт реалізації від 22. 02. 2008), Вінницького соціально-економічного інституту Університету «Україна» (акт реалізації від 17. 10. 2007), Таврійського державного агротехнологічного університету (довідка про впровадження від 12. 02. 2008).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження обговорювались на конференціях: *міжнародних* – «Динаміка наукових досліджень'2004» (м. Дніпропетровськ, 2004), «Екологія. Людина. Суспільство» (м. Київ, 2005), «Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи» (м. Хмельницький, 2005), «Розвиток ідей біоетики у європейському контексті (м. Київ, 2006), «I Всеукраїнський з'їзд екологів»

(м. Вінниця, 2006); *всеукраїнських* – «Шляхи вирішення екологічних проблем урбанізованих територій: наука, освіта, практика» (м. Хмельницький, 2003), «Дослідження, відтворення та охорона малих річок» (м. Хмельницький, 2005), «Система управління екологічними ризиками: наука і практика» (м. Харків, 2006), «Сучасні тенденції та перспективи розвитку освіти і науки у вищих навчальних закладах України», (м. Хмельницький, 2006), «Освіта в інтересах збалансованого розвитку: національні пріоритети» (м. Київ, 2006); «Педагогіка і психологія в контексті гуманізації освіти», (м. Хмельницький, 2007); *міжвузівських* – «Підготовка фахівця у вищій школі: проблеми та перспективи» (м. Хмельницький, 2006), «Проблеми якості практичної підготовки фахівців в умовах реформування вищої освіти» (м. Хмельницький, 2007).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані у 17 працях, з них – 8 статей у фахових виданнях з переліку ВАК України (усі – одноосібні), 9 – у матеріалах і тезах наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Сутність та зміст поняття «сталий розвиток»

Весь життєвий шлях, який пройшло людство, супроводжувався пошуком оптимальних напрямків розвитку. Але теперішній стан є найбільш драматичним: людство усвідомило, що воно стоїть перед вибором – глобальна катастрофа самознищення у випадку зберігання принципів та тенденцій традиційних шляхів розвитку чи впровадження нової парадигми його існування.

Осмісленню можливих катаклізмів певною мірою посприяла діяльність Римського клубу – неурядової міжнародної організації, яка об'єднала вчених більш ніж зі ста країн світу. Доповіді Римського клубу [260; 263], починаючи з першої, застерігали, що сучасна цивілізація наближається до критичної межі свого розвитку.

За даними Доповіді про людський розвиток, яка щорічно готується Програмою розвитку Організації об'єднаних націй (ООН), у 1998 році один мільярд людей на планеті були не в змозі задовольнити навіть мінімальні свої потреби, із 4,4 мільярда людей, які проживають у країнах, що розвиваються, майже три п'ятих живуть без належних санітарних умов, третина не має доступу до якісної питної води [205].

Дослідження, що були ініційовані Римським клубом, підготували підґрунтя для організації обговорення питань глобального розвитку на міждержавному рівні в межах ООН. Проблеми вкрай негативного стану навколишнього середовища, перспектива розвитку цивілізації в умовах значного зростання населення планети прозвучали на Стокгольмській конференції ООН 1972 року, яка створила спеціальну структуру – Програму ООН з навколишнього середовища.

Уперше поняття «*екорозвиток*» було сформульовано М. Стронгом – Генеральним секретарем Першої всесвітньої конференції з навколишнього середовища в Стокгольмі в 1972 році. Під екорозвитком розумівся екологічно орієнтований соціально-економічний розвиток, при якому зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням середовища існування та деградацією природних систем.

У 1983 р. з ініціативи Генерального Секретаря ООН була створена Міжнародна комісія з навколишнього середовища й розвитку (МКНСР). Її очолила прем'єр-міністр Норвегії Г. Х. Брундтланд.

У 1987 р. у Доповіді Міжнародної Комісії ООН були запропоновані основні положення концепції сталого (стійкого, допустимого, самопідтримуючого) розвитку. Сталий розвиток – це модель розвитку глобальної екосистеми-біосфери, при якому зберігається динамічна рівновага між окремими її підсистемами (природа, соціум, геосистеми). Його провідна ідея – екологічний імператив: правильним та дозволеним є тільки те, що не порушує природної рівноваги людей, які живуть сьогодні, і не позбавляє цього майбутні покоління.

У 1987 р. був опублікований звіт МКНСР «Наше спільне майбутнє». Цей документ загострив питання про необхідність пошуку моделі цивілізації [144]. Комісія заявила, що економіка повинна задовольняти потреби людей, але її зростання має вписуватися в межі екологічних можливостей планети. Пролунав заклик до «*нової ери економічного розвитку, що є безпечним для навколишнього середовища*».

Концепція сталого розвитку була прийнята в червні 1992 р. у Ріо-де-Жанейро на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (КНСР-92) [175]. У ній взяли участь голови, члени урядів та експерти 179 держав, а також представники багатьох неурядових організацій, наукових та ділових кіл.

Конференція прийняла кілька важливих документів, а саме: Декларацію Ріо з навколишнього середовища і розвитку; Порядок денний на

XXI століття (документ, що орієнтований на підготовку світового співтовариства до розв'язання еколого-економічних та соціально-економічних проблем близького майбутнього). Усі документи КНСР-92 пронизують положення концепції сталого розвитку.

На конференції було прийняте визначення **сталого розвитку**. Під ним розуміють *таку модель соціально-економічного розвитку, при якій досягається задоволення життєвих потреб нинішнього покоління людей без того, щоб майбутні покоління були позбавлені такої можливості через вичерпання природних ресурсів та деградацію навколишнього середовища*. Саме це поняття стало основою визначення, що було запропоноване світові на Ріо-конференції [175]. Воно було представлено у доповіді Міжнародної комісії, яку очолювала прем'єр-міністр Норвегії пані Г. Х. Брунтланд («Брунтландська доповідь»). З часу опублікування та схвалення Генеральною Асамблеєю ООН доповіді Комісії Брунтланд у міжнародний обіг увійшло поняття «sustainable development» [258], яке зазвичай перекладається українською мовою як **сталий** або **стійкий розвиток** і є близьким до поняття «екорозвиток».

У серпні 2002 року в Йоганнесбурзі (ПАР) відбувся Всесвітній саміт зі сталого розвитку. Він підбив підсумки десятирічного періоду реалізації концепції та поставив нові завдання на найближчу перспективу [162]. У травні 2003 року в Києві на Євросаміті міністри екологічних відомств Європи обговорили загальні питання забезпечення сталого розвитку та прийняли кілька важливих документів [162].

Таким чином, міжнародна діяльність щодо комплексного розв'язання завдань охорони довкілля та підвищення рівня економіки усіх країн світу розвивається у світі досить активно.

Різним аспектам зазначеної проблеми присвячено вже чимало наукових праць. Серед зарубіжних авторів, які досліджують міжнародні аспекти сталого розвитку, варто згадати Г. Дейлі [49], Д. Медоуза [260], М. Стронга [265], Л. Хенса [227]. Теоретичні і практичні аспекти проблеми сталого

розвитку глибоко аналізують такі російські автори як Е. Гірусов [31], С. Глазачов [35], В. Данилов-Данильян [48], К. Кайзингер [73], К. Лосев [48], А. Урсул [218].

В Україні, починаючи з 1992 року, питання сталого розвитку стали предметом усвідомлення, вивчення і обговорення серед науковців, політиків та представників громадськості. На сьогодні можна вирізнити досить ґрунтовні праці таких вчених як Г. Білявський [188; 239], Б. Буркинський [19], В. Волошин [25; 26], Ф. Вольвач, М. Дробноход та В. Дюканов [208], Л. Мельник [133; 134; 162; 204], Н. Пустовіт [184], А. Толстоухов та М. Хилько [216], В. Трегобчук [26], В. Шевчук [54; 188]. Крім того, з'явилась низка дисертаційних досліджень, які присвячені різним аспектам згаданої проблеми: О. Горбань [38], Н. Лакуша [99], В. Огнев'юк [152] та інші.

Сьогодні є досить багато тлумачень поняття сталого розвитку, проте жодне з них не дістало загального визнання. З терміном «сталий розвиток» асоціюються поняття про розвиток збалансований, стабільний, природовідповідний. До того ж при аналізі самого терміна «сталий розвиток» з'ясовується його неоднозначність та суперечливість.

Суперечливість полягає в тому, що в одному понятті об'єднані два слова, які мають внутрішньо протилежне значення: «сталість» передбачає рівновагу та усталеність, а «розвиток» можливий тільки за умови постійного виходу системи з рівноважного стану. Таким чином, сталий розвиток за своїм внутрішнім змістом має означати перманентне відтворення так званого стану гомеостазу (динамічної рівноваги) з періодичною зміною його рівня, при якому відбувалося б постійне розв'язання суперечностей між внутрішніми компонентами системи, а зміна параметрів біосфери не виходила б за межі катастрофічних (фатальних) для системи трансформацій.

Неоднозначність цього поняття полягає в тому, що «сталість» можна розуміти і як здатність утримувати рівновагу (не падати, не руйнуватися), і як стабільність, тобто здатність не змінюватися або підтримувати певні (сталі) темпи руху (розвитку). Слід зазначити, що термінологічно перше значення

більшою мірою відповідає традиційному визначенню терміна «сталий розвиток». До речі, переклад з англійської зазначеного поняття має більш точний переклад як «стійкий розвиток». Термін «сталий розвиток», що часто вживається в науковій літературі, значною мірою відображає інше смислове значення, оскільки змінюються (прискорюються) не лише темпи розвитку, але і його прискорення, ні про яку сталість чи стабільність не йдеться. В англійському варіанті поняття, що розглядається, походить від дієслова *to maintain* – «спиратися, підтримувати, витримувати». При цьому в науковій літературі використовуються два терміни: *sustainability* (перекладається як «підтримування будь-чого» чи «стан стійкості») і *sustainable development* (що дослівно означає «підтриманий розвиток»). Утім зазвичай обидва терміни перекладаються як стійкий розвиток. Таким чином, термін *sustainability* передає насамперед стан стійкості, інакше кажучи, рівноважний стан, який підтримується [162]. Більш детально зміст цього поняття можна розглянути, проаналізувавши окремі визначення стійкого розвитку та його основні компоненти.

Г. Дейлі зазначає, що «...розвиток, при якому зростання не перевищує несучої здатності (*carrying capacity*) навколишнього середовища... можна вважати соціально стійким» [49].

К. Лосев, В. Горщиков, К. Кондратьєв визначають сталий розвиток як поліпшення життя людей в умовах стійкості біосфери, тобто в умовах, коли господарська діяльність не породжує перевищення допустимої межі забруднення біосфери чи коли зберігається такий обсяг природного середовища, який здатний забезпечити стійкість біосфери з включенням у неї господарської діяльності людини [48].

М. Стронг визначає екорозвиток як екологічно орієнтований соціально-економічний розвиток, при якому зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням середовища й деградацією природних систем [265].

На конференції Ріо-92 було прийняте таке визначення: «Сталий

розвиток – це розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби [175].

Концепція сталого розвитку України визначає сталий розвиток як «...процес розбудови держави на основі узгодження та гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових з метою задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь. Сталий розвиток розглядається як такий, що не тільки породжує та сприяє економічному зростанню держави, а й справедливо розподіляє його результати, відновлює довкілля та сприяє подоланню бідності» [25].

На думку В. Волошина та В. Трегобчука, сталий соціально-економічний розвиток будь-якої країни є можливим, коли одночасно забезпечується: по-перше, задоволення матеріальних і духовних потреб, що постійно зростають; по-друге, раціональне й екологічнобезпечне господарювання; по-третє, підтримання сприятливих (з точки зору здоров'я людини) природно-екологічних умов життєдіяльності [26].

Н. Лакуша визначає сталий розвиток як економічну ефективність, біосферосумісність і соціальну справедливість за умови загального зниження антропогенного тиску на біосферу [99].

На думку З. Герасимчук, «сталість», «стабільність», «збалансованість» є базовими поняттями сталого розвитку, під якими треба розуміти процес забезпечення функціонування територіальної системи із заданими параметрами у певних умовах протягом тривалого проміжку часу, що призводить до гармонізації факторів виробництва й поліпшення якості життя сучасних та майбутніх поколінь [29].

На сьогодні науковці не дійшли спільної думки щодо термінології, а також самої сутності терміна «сталий розвиток». Такий стан відображає як складність самого поняття, що поєднує соціальні, культурні, економічні й екологічні аспекти розвитку людства, так і неспівпадання поглядів представників різних шарів суспільства – наукових, політичних,

підприємницьких. Ми відзначаємо, що наразі паралельно використовуються як мінімум два терміни, що позначають цей процес. На наш погляд, найбільш адекватним терміном є «стійкий розвиток» (Л. Мельник, Ф. Вольвач, М. Дробноход, В. Дюканов). Однак, зважаючи на те, що в керівних державних документах щодо цього питання використовується термін «сталий розвиток», ми у своєму дослідженні використовуємо саме цей термін, наповнюючи його змістом поняття «стійкий розвиток».

Поняття «сталий розвиток» на сьогодні трактується у двох сенсах: вузькому й широкому. У вузькому сенсі увага акцентується переважно на його екологічній складовій, що пов'язана з оптимізацією діяльності щодо локальних екосистем та біосфери в цілому. Тобто вихід на рівень сталого розвитку асоціюється з таким управлінням аграрного сектора, який забезпечував би задоволення основних потреб сьогоденних та майбутніх поколінь при збереженні традиційного природно-ресурсного потенціалу біосфери.

У широкому сенсі «сталий розвиток» трактується як процес, що позначає новий тип функціонування цивілізації, заснованої на радикальних змінах її орієнтирів, що історично склалися, у всіх параметрах буття: економічних, соціальних, екологічних, культурних (визначення, запропоноване «комісією Брундтланд»). У рамках цього підходу ставиться завдання оптимального управління не тільки природно-ресурсним потенціалом, але й соціокультурною сферою, що є характерною для цивілізації на конкретному етапі всесвітньо-історичного розвитку [19, с. 10].

Культурологічним аспектом концепції стійкого розвитку суспільства є необхідність зміни традиційних стереотипів буття, де виробництво та споживання повинні орієнтуватися на нові цінності, що адекватно відповідають сучасним уявленням про статус людини й суспільства в динаміці світових процесів. Повинен встановитися взаємозв'язок між національно-регіональними, соціокультурними особливостями розвитку, який призведе до інтегративності світових явищ [35, с. 64].

О. Дрейвер та В. Лось, аналізуючи феномен «сталого розвитку», виділяють два напрями досліджень: горизонтальне й вертикальне. Вертикальне виходить з диференціації відповідних рівнів: глобальний, національний, регіональний, індивідуальний. Кожному вертикальному рівню відповідає горизонтальний напрям досліджень, що включають систему параметрів (економічні, соціальні, екологічні, культурні, прогностичні) [48].

Перехід до сталого розвитку й становлення ноосфери передбачає, перш за все, вирішення глобальних проблем, що не виключає паралельного вирішення регіональних, національних, локальних та інших проблем. На глобальному рівні досліджень ідеться про реалізацію уявлень, відповідно до яких для ефективної розробки, а особливо здійснення довгострокової стратегії соціально-екологічного розвитку цивілізації, необхідне створення міжнаціонального механізму управління [216, с. 175].

Національний рівень досліджень припускає необхідність адекватного вирішення протиріч, з одного боку, між прагненням до економічного зростання, а з другого – до збереження рівноваги традиційних екосистем, що припускає вихід на такий рівень соціально-економічного управління, який враховує національний масштаб. Інакше кажучи, необхідне включення достатньо жорсткого механізму централізованого управління, яке координуватиме проблеми соціально-екологічного розвитку на національному рівні.

На індивідуальному рівні реалізація уявлень про «сталий розвиток», на наш погляд, пов'язується з підвищенням рівня екологічної культури, зміною індивідуальної свідомості й характеру діяльності кожної окремої людини. Це розглядається як реальна передумова нового типу розвитку особистості. Будь-який соціокультурний процес може здійснюватися тільки в тому випадку, якщо його цільові орієнтири враховують інтереси окремої особистості, індивідуальні особливості етносу (ментальність, природно-кліматичні умови, соціокультурну специфіку тощо). Саме у цьому контексті розглядається процес формування індивідуальної свідомості стійкого типу,

не обмеженої сприйняттям лише екологічної проблеми, пов'язаної з широким спектром як сучасних, так і перспективних соціокультурних реалій. Цей процес пов'язаний не лише з підвищенням статусу екологічної освіти на всіх рівнях (від дошкільної та шкільної до вищої та післядипломної) і формах вияву (формальної та неформальної), але й із залученням до активного вивчення феномену «сталий розвиток» [54].

Поняття «сталий розвиток» у контексті розв'язання проблеми глобальної екологічної кризи зазвичай ще потребує всебічного наукового осмислення, наповнення глибоким економічним та соціально-культурним змістом, але вже сьогодні це поняття увійшло до загальнопланетарного вжитку й покладене в основу всіх сучасних міркувань та уявлень про можливі шляхи й характер майбутнього розвитку окремого суспільства та світової співдружності держав [254; 255; 259; 264]. Ідеться про закінчення панування монополізму людини у природі. Як зазначається у Концепції сталого розвитку України, ідеї сталого екологічного розвитку визначатимуть світоглядний, моральний, екологічний, політичний, технологічний, гуманітарний профілі XXI ст. [77].

Основними принципами сталого розвитку є принципи:

«задоволення потреб» – найбільша увага приділяється задоволенню потреб найбільш вразливих країн світу;

«установлення обмежень» – на стан технології та на розвиток людства накладаються обмеження задля збереження довкілля, ураховуються також обмеження у спроможності біосфери ліквідувати наслідки діяльності людства [205].

Необхідними умовами для сприйняття та впровадження принципів сталого розвитку в реальне життя українців передусім є:

розуміння необхідності впровадження принципів сталості;

партнерство між гілками влади на місцевому, регіональному та державному рівні;

партнерство між владою, громадянами та громадськими об'єднаннями,

приватним сектором;

наявність громадянського суспільства;

доступ громадськості до обговорення та прийняття рішень, консенсус при прийнятті рішень [205].

Проблема забезпечення сталого розвитку безпосередньо пов'язана з цілим комплексом економічних та соціально-економічних характеристик (виробництво національного прибутку на одну людину; зайнятість населення; чисельність населення, що живе за межею бідності; рівень захворюваності; середня тривалість життя тощо). Це означає, що параметри, які характеризують сталий розвиток, мають охоплювати як соціальний, так і економічний вектори. Причому в кожному з них надзвичайно важливу роль для підтримання фізіологічних функцій людини відіграють екологічні фактори (якість продуктів харчування та питної води, чистота повітря для дихання тощо) або формування особистісних властивостей «соціо-» (інформаційний контакт із цілісними природними системами). Однак цим роль природного середовища не вичерпується. Є всі підстави для виділення самостійного екологічного блоку серед чинників, що формують уявлення про сталий розвиток. Цей блок складають власне екологічні, тобто життєзабезпечувальні функції природи [162].

Зв'язок між економічним розвитком суспільства та охороною довкілля добре ілюструється у витязі з доповіді Генерального секретаря ООН Б. Галі «Розвиток і міжнародне економічне співробітництво» на 48-й сесії Генеральної асамблеї ООН: «Навколишнє середовище, як світ, економіка, суспільство і демократія, пронизує всі аспекти розвитку і має вплив на всі країни незалежно від рівня їхнього розвитку. Розвиток і навколишнє середовище не є відокремленими поняттями, і проблеми в одній із цих сфер неможливо успішно розв'язувати без відриву від іншої. Навколишнє середовище – це джерело ресурсів для розвитку. Його стан є важливим критерієм, а його збереження – предметом постійної уваги в процесі розвитку. Для успішного розвитку суспільства необхідною є політика, яка

бере до уваги екологічні аспекти, у контексті розвитку кожне суспільство має взятися за розв'язання складних завдань, пов'язаних зі збереженням природних ресурсів. Необхідним є забезпечення балансу між зростаючими потребами й інтересами охорони довкілля. Теперішні соціальні й економічні потреби слід задовольняти таким чином, щоб при цьому не завдавалося шкоди наявності цих ресурсів у майбутньому або ж життєздатності систем, від яких залежить і наше життя, і життя майбутніх поколінь» [205].

Із наведеного вище можна зробити висновок, що проблема забезпечення сталого розвитку лежить у площині трьох базових сфер: соціальної, економічної та екологічної. Невипадково для графічного зображення стійкого розвитку зазвичай використовуються фігури, які тією чи іншою мірою нагадують тріади: трикутник (де вершини символізують три базові сфери, а сторони між ними відповідають проміжним підсферам) чи сполучення трьох окружностей, що перетинаються (рис. 1.1).

При цьому цілі, що характеризують стан сфер та підсфер, можуть передбачати:

в економічній сфері: середньостатистичний дохід на одну людину, економічне зростання, економічну ефективність, стабільність економічних систем тощо;

у соціальній сфері: матеріальну забезпеченість населення, рівень освіти, стан здоров'я, рівень розвитку мистецтв, спорту, культури тощо;

в екологічній сфері: екологічну ємність (асиміляційний потенціал) природних систем, рівновагу й цілісність екосистем, біорізноманіття, якість природних ресурсів, ступінь впливу на екосистеми тощо;

у соціально-економічній підсфері: рівень зайнятості населення, соціальну справедливість у розподілі прибутків та матеріальних благ, соціально-економічну мотивацію, співвідношення між максимальною та мінімальною зарплатою тощо;

в еколого-економічній підсфері: природоємність виробничих систем, питома екологічне навантаження процесів виробництва та споживання

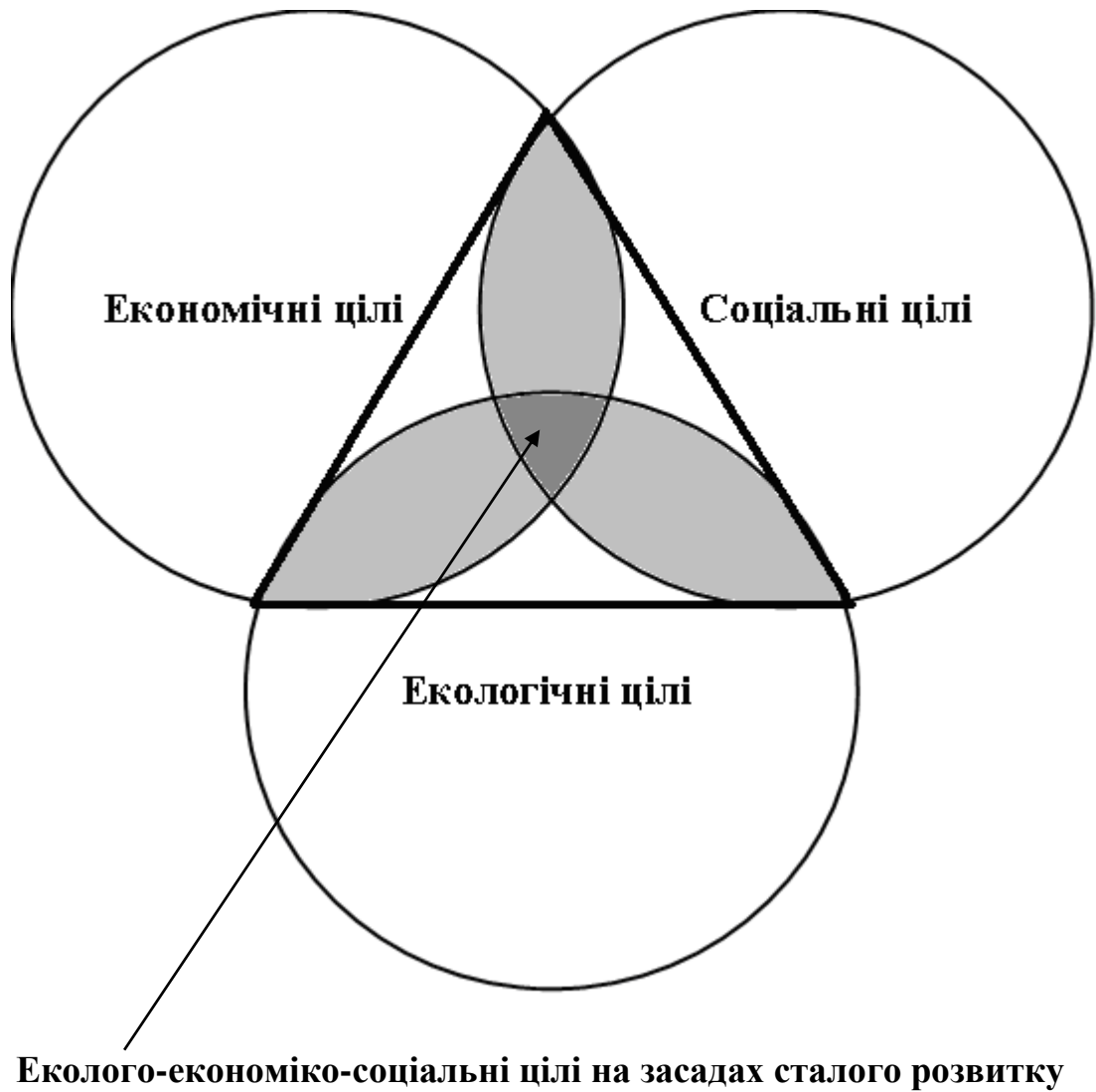

Рис. 1.1. Сталий розвиток: поєднання економічних, соціальних та екологічних цілей (за Л. Мельником [162])

продукції, ступінь мотивації природоохоронної діяльності тощо;

у соціально-екологічній підсфері: якість середовища існування людини, можливості інформаційного контакту людини з природними системами, рівень розвитку екологічної етики, ступінь соціальної справедливості в розподілі екологічних благ у суспільстві, включаючи взаємини між поколіннями. Сталий розвиток може розглядатися як один зі станів найскладнішої системи, якою є цивілізація, що розвивається на планеті в просторі та у часі [162, с. 432].

Згідно з концепцією сталого розвитку квінтесенція цілей

спостерігається в *еколого-економіко-соціальной підсфері*. Їх ми визначаємо як напрям поступової, цілеспрямованої самоорганізації суспільства в економічній, соціальній, культурній та екологічній сферах з позитивними параметрами економічної ефективності, екологічної безпеки й соціальної справедливості.

Екологічна етика – це новітня концепція виживання людства. Основний її принцип полягає у тому, що економіка не може бути успішною без екології; екологія та економіка – це «два боки однієї медалі». Екологічна етика сформувалася у 80–90-х роках як альтернатива концепції охорони природи, яка виявилася оманливою в тому сенсі, що спрямовувалася на підтримку беззастережного домінування людини у природі, а не на зміну парадигми життєдіяльності людини на всіх головних рівнях та напрямках. Згідно з принципами екологічної етики людина повинна припинити або суттєво зменшити свій руйнівний вплив на природу й перейти у справі природокористування на робочі принципи екосистеми, замінити лінійну деградацію природних ресурсів їх циклічною реутилізацією. Як зазначають науковці та члени Міжнародного союзу екологічної етики, ця екоетична висота може бути досягнена ціною напруженої праці та великих зусиль багатьох поколінь людей [208].

Таким чином, перехід до суспільства стійкого розвитку наразі пов'язаний із цілеспрямованими змінами у соціальній та економічній сферах, поліпшенням стану навколишнього середовища, що в кінцевому рахунку має позитивно позначатися на якості життя суспільства загалом та кожної людини зокрема. Для реального планування такого розвитку, проведення відповідних моніторингових досліджень, напрацювання механізмів досягнення поставленої мети та прийняття ефективних управлінських рішень виняткового значення набувають показники сталого розвитку. Вони є кількісними або якісними характеристиками соціально-економічних процесів, стану навколишнього середовища та якості життя і можуть бути використані для оцінювання відповідності функціонування складної

природно-соціально-економічної системи принципам сталого розвитку [193; 253; 262].

Індикаторами сталого розвитку науковцями були визначені показники, які використовуються для оцінки стану здоров'я та рівня життя людей, стану довкілля на окремій території, кількісна оцінка впливу людської діяльності на стан довкілля та на стан здоров'я людей, якість та тривалість їхнього життя. Ці показники є єдиними для загальної оцінки певної території чи порівняльної оцінки декількох територій. Також науковцями були визначені окремі фіксовані індикатори сталого розвитку для лише конкретної території. Наприклад, *соціальними індикаторами* визначено:

- середню тривалість життя;
- співвідношення середньої і мінімальної зарплати;
- чисельність населення, яке проживає в екологічно небезпечних умовах;
- темпи росту зайнятості населення;
- зниження дитячої смертності;
- доступ до послуг у сфері санітарії.

Економічними індикаторами визначено:

- темпи зростання внутрішнього валового прибутку на одного жителя;
- зміна характеру особистого споживання продуктів харчування;
- використання природних ресурсів одним жителем.

Екологічними індикаторами визначено:

- споживання водних ресурсів, включно чистої питної води;
- площу природно-рекреаційної зони;
- обсяги викидів в атмосферу окису вуглецю, сполук сірки та азоту;
- обсяги побутових відходів та стічних вод;
- обсяги промислових відходів [205].

Концепція сталого розвитку обумовлює нову поведінкову домінанту людини у природі, що визначає її рух до ноосфери як сьогодні, так і у віддаленій перспективі [252]. На її основі розроблені та застосовуються концепції сталого розвитку багатьох країн світу. Ця ідея активно

розвивається і в Україні.

Перехід України до суспільства сталого розвитку передбачає розробку та впровадження в життя нової національної екологічної політики як у галузях природокористування, економіки, техніки й технологій, так і в соціальній та гуманітарній сферах [188].

Концепція сталого розвитку України розроблена як рамковий документ для підготовки відповідних законодавчих актів. Вона підкреслює, що у центрі сталого розвитку перебуває людина, яка має право на здорове й повноцінне життя в гармонії з природою [87]. Забезпечення цього вимагає зміни стереотипів цінностей, гуманізації суспільства. Зокрема в галузі освіти необхідно забезпечити:

зміну стереотипів людини, формування нової системи цінностей, починаючи з дошкільного віку, з урахуванням самоцінності природи і людини як частини природи;

процес відродження та розбудови національної системи освіти як найважливішої ланки виховання громадян, формування багатоваріантної інвестиційної політики в галузі освіти;

формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного й морального здоров'я, створення державної та громадської систем забезпечення населення інформацією, що необхідна для його екологічної освіти й виховання;

екологізацію освітнього процесу в дошкільних закладах, виховання з перших років життя гуманної, соціально активної особистості, яка здатна розуміти й любити природу, дбайливо до неї ставитися;

збільшення видання літератури й наочних посібників про природні багатства держави, їх збереження, примноження та раціональне використання;

можливість для населення одержувати знання з питань сталого розвитку й збереження навколишнього природного середовища, розвиток неформальної екологічної освіти з використанням засобів масової інформації

та популярних видань;

підвищення соціального статусу вчителя, удосконалення структури, змісту, форм та методів освіти.

Серед принципів, на яких базується концепція сталого розвитку України, основними є:

забезпечення гармонізації співіснування людини й природи;

невід'ємність охорони навколишнього середовища в процесі розвитку суспільства;

відповідальність держави за погіршення стану навколишнього середовища;

розвиток національного потенціалу країни для забезпечення стійкого розвитку [87].

Наразі в Україні розроблено проект Закону «Про стратегію сталого розвитку» [59]. Стратегія сталого розвитку України має дати механізми узгодження економічної, соціальної та екологічної складових збалансованого розвитку суспільства в країні, систематизувати план дій та терміни виконання конкретних етапів. У ній визначені стратегічні завдання сталого розвитку:

у сфері забезпечення соціальної справедливості:

підвищення рівня життя, зниження рівня бідності та розшарування населення за прибутками й майновим станом;

зниження рівня безробіття населення та забезпечення продуктивної зайнятості;

збереження та зміцнення демографічного й трудового ресурсного потенціалу країни;

зміцнення фізичного здоров'я нації;

оптимізація соціальної структури суспільства, установлення гарантій забезпечення рівних можливостей для досягнення матеріального, екологічного й соціального благополуччя;

розвиток системи освіти, просвіти та поширення інформації з питань

сталого розвитку;

у сфері суспільних відносин:

створення дієвих механізмів захисту конституційних прав та свобод людини;

формування громадянського суспільства, забезпечення в ньому політичної стабільності та взаєморозуміння;

розвиток духовності, культури, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу.

Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку пов'язані з першочерговим розв'язанням проблем, які є характерними саме для нашої держави. При переході країни на шлях сталого розвитку мають бути вирішені такі завдання:

сприяння становленню громадянського суспільства;

подолання бідності;

відхід від таких процесів розвитку суспільства, які призводять до його деградації;

створення цілісної системи законодавства у сфері сталого розвитку;

введення дієвого економічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності;

удосконалення процедур доступу до інформації з питань навколишнього середовища та здоров'я.

Усе це вимагало розробки принципів цього складного процесу.

Т. Акімова та В. Хаскін виділяють такі принципи екорозвитку:

1. Регіональні й локальні завдання екорозвитку повинні підпорядковуватися глобальним та національним цілям попередження екологічної кризи й оптимізації середовища існування людини (принцип «мислити глобально – діяти локально»).

2. Регіональний екорозвиток включає функцію раннього попередження несприятливих екологічних тенденцій чи передбачає гарантії їх мінімізації (незнання наслідків не звільняє суспільство від відповідальності за

руйнування природного середовища).

3. Цілі екорозвитку є первинними щодо цілей економічного розвитку (принцип екологічного імперативу).

4. Розміщення та розвиток матеріального виробництва на певній території повинні здійснюватись відповідно до її економічної техноємності (принцип еколого-економічної збалансованості).

5. Екологічна безпека суспільства тісно пов'язана з рівнем культури, освіченості та вихованості людей у цьому суспільстві [2].

Результати аналізу міжнародного досвіду свідчать про те, що рівень соціально-економічного розвитку будь-якого суспільства, держави визначається не стільки рівнем освіченості, культури окремих осіб, скільки середнім рівнем освіченості, культури всього народу, нації загалом [256; 257; 261]. Більш освічене, а відтак і більш інтелектуальне суспільство ніколи (у будь-якому разі за нинішніх умов) не сприйматиме на рівноправних засадах суспільство, що відстає в освіті, а відтак інтелектуально.

Особливого значення набуває це питання в період переходу до суспільства сталого розвитку, суспільства екологічного світогляду, у якому знання та інформація разом з духовністю визначатимуть якість життя та його безпеку. Той, хто не усвідомить цієї істини, у XXI ст. житиме гірше, ніж у попередньому. Недаремно розвинені країни світу систематично збільшують інвестиції в освіту, а деякі (Південна Корея, Японія, США) ставлять за мету введення загальної вищої освіти [208].

Реальний, а точніше об'єктивний рівень освіти, а відтак і освіченості суспільства в Україні, сьогодні невідомий, але чітко можна засвідчити: за європейським виміром він перебуває серед найнижчих. Законодавчо визначено повну загальну середню освіту, однак сьогодні її отримують не більше 75–80 % дітей. Сотні тисяч дітей нині взагалі не навчаються. Реальні реформи в освітній галузі відсутні, і хоча в перехідний період до стійкого розвитку освіта розглядається як провідна галузь формування інтелектуального потенціалу держави, нових світоглядних цінностей, без

чого навіть за умови впровадження найефективніших ресурсо- та енергозберігаючих технологій перехід до сталого розвитку є неможливим.

Як зазначають Ф. Вольвач, М. Дробноход, В. Дюканов, на сьогодні у науковому світогляді людини, на жаль, переважає раціональна (не духовна) складова, що чітко зорієнтована на реалізацію бажання безмежних матеріальних благ та життєвих насолод. Як наслідок, у суспільстві очевидними стали агресивність, жорстокість, насилля та ще багато інших негативних рис, які прийнято називати аморальними. Моральна (духовна) складова світогляду, що орієнтована на добро, любов, віру в Бога, співчуття, взаємоповагу та взаємопідтримку, гуманність, шанування природи й розуму, національних цінностей, матеріальні обмеження тощо, на превеликий жаль, має другорядне значення, і частка цієї складової має тенденцію до зменшення. Одночасно з варварським знищенням довкілля та природних ресурсів відбувається деградація моралі людини. Звідси беруть витoki численні негаразди й складні людські проблеми в будь-яких країнах, і це у загостреному вигляді спостерігається в Україні [208].

Отже, ідеться про перехід від світогляду наукового до світогляду екологічного, що є необхідною умовою переходу від сучасного індустріально-споживацького суспільства до суспільства стійкого розвитку. Співвідношення морального (духовного) і раціонального є визначальним щодо того, який світогляд, який рівень екологічної культури й свідомості панує в тому чи іншому суспільстві.

Усе це вимагає ґрунтовного реформування освітньо-виховної системи в Україні на засадах національної культури й природовідповідності з широким використанням міжнародного досвіду. Тобто в освітній системі в період переходу до сталого розвитку, на думку науковців, провідне місце мають посісти неперервна екологічна освіта та виховання [1; 9; 10; 27; 67; 90; 130; 149; 152; 183; 184; 243; 251]. Адже екологія найбільшою мірою причетна до великої методологічної та світоглядної проблеми – як жити й виживати людству в умовах виснаження природних ресурсів, забруднення та

прогресуючої деградації довкілля. Екологічна складова світогляду впорядковує, ранжує систему особистісних цінностей у тій частині, де йдеться про взаємодію людини й природи.

Наведене вище зумовлює актуальність питання освітньо-виховного ідеалу, основою якого, безперечно, є вчення про мораль як систему цінностей, що відображають ставлення людини до світу, до свого буття, до себе подібних, до природи взагалі.

Освітньо-виховний ідеал є відображенням того, як суспільство розуміє свою місію, роль, місце, призначення в цьому світі. Зокрема в гітлерівській Німеччині таким ідеалом був новий світовий порядок, носієм якого начебто мав бути істинний арієць – німець. До світового порядку прагнув також колишній СРСР. Носієм нового світового порядку в цьому разі мала бути «справжня радянська людина» – інтернаціоналіст без роду й племені, без моральних засад, без Бога. Обидві зазначені освітньо-виховні моделі були аморальні у своїй основі не тільки тому, що руйнували духовність суспільства, а й тому, що не узгоджувалися із загальнобіосферним еволюційним процесом, котрий, як зазначав В. Вернадський, «...має характер не хаотичних змін то в один, то в інший бік, а явища, що весь час розгортається в один і той же бік – до посилення свідомості та думки» [208, с. 56].

Таким було соціальне замовлення на модель людини тоталітарних режимів. Освітньо-виховний ідеал у суверенній та незалежній, демократичній, соціальній, правовій Україні, народ якої – це громадяни багатьох національностей, має (згідно з екологоадаптивного характеру культурою) слугувати передусім утвердженню українського народу на своїй (не чужій) землі, тобто в цьому ідеалі має бути закладений глибокий праксеологічний зміст і, водночас, у ньому не повинно бути суперечностей з еволюційного погляду. Таким критерієм найбільшою мірою відповідає людина мудра. Спираючись на вчення І. Канта та висловлювання В. Вернадського, визначимо мудрість як природжений та набутий розум,

якому не бракує морального імперативу. Справді, як відомо, загальноєволюційна тенденція скерована у бік посилення розуму. І. Кант довів, що невід’ємною властивістю розуму є мораль [74]. В. Вернадський показав, що розум, позбавлений морального імперативу, приховує небезпеку для його носія, тобто людини [22]. Звичайно, поняття «людина мудра», на відміну від «людина розумна», у нашій культурі ще потребує наукового осмислення, а відтак і педагогічного наповнення. Тож визначимо нашим освітньо-виховним ідеалом людину мудру, яка відповідає всім національним параметрам нашого буття – екологічному, культурологічному та історичному.

Ступінь врахування майбутнього у сучасній поведінці особистості, колективу чи держави можна представити у вигляді формули (1.1) [2]:

$$F = I \frac{RP}{T}, \quad (1.1)$$

де F – коефіцієнт майбутнього;

I – індекс цивілізованості: рівень культури, освіченості, вихованості;

R – ступінь ризику, імовірність негативних наслідків;

P – інтенсивність наслідків;

T – час, передбачувана віддаленість наслідків.

Як видно з формули (1.1), індекс цивілізованості займає ключове місце. Від нього залежить розміщення ще одного параметра, який не наведено у формулі, – ступінь благополуччя у майбутньому та задоволеності ним. Це варто підкреслити, оскільки коефіцієнт майбутнього характеризує поведінку і звичайних людей, і структур управління, і суспільства в цілому.

Таким чином, проблема сталого екологічно безпечного розвитку – це передусім проблема індивідуальної та колективної свідомості. Лише висока *культура* в її *екологічному розумінні* уможливить збереження рівноваги

особистості в суспільстві й суспільства у природі. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують екологічна освіта й виховання, які разом з наукою становлять блок гуманітарного забезпечення переходу до суспільства сталого розвитку шляхом формування нової моралі, нового світогляду, психологічного настановлення на сприйняття екологічного імперативу та цінностей суспільства як особистих цінностей [208], визначальним напрямком створення не лише необхідних, але й достатніх умов для реалізації стратегії сталого розвитку.

Таким чином, *сталий розвиток*, на наш погляд, це розвиток людства, коли задоволення потреб сучасних поколінь здійснюється без шкоди для майбутніх і не руйнує своєї природної основи, забезпечуючи неперервний прогрес цивілізації, розвиток суспільства, що заснований на нормах та цінностях екологічної культури.

Перехід до сталого розвитку забезпечується вирішенням таких завдань:

формуванням у населення системи уявлень про цінність природних ресурсів, основні положення стратегії сталого розвитку, проблеми збереження здоров'я, середовища тощо;

формуванням гуманного ставлення особистості до природи, що забезпечує психологічне включення тварин та рослин у сферу дії її етичних норм;

засвоєнням населенням екологічно безпечних способів природокористування;

навчанням людей уміння усвідомлено використовувати унікальний потенціал, який полягає у духовному спілкуванні зі світом природи, для особистісного розвитку;

формуванням у людей потреби в активній особистій підтримці ідеї сталого розвитку, раціонального природокористування [19].

Стає очевидним, що сталий розвиток є можливим лише в умовах екологічної культури, а екологічна культура може бути відтворена тільки шляхом та засобами сталого розвитку. Тому поняття «екологічна культура»

та «сталий розвиток» є взаємозумовленими й відображають різні аспекти одного процесу – процесу гармонізації соціоприродних відносин.

1.2. Екологічна культура особистості як передумова формування сталого розвитку країни

Екологічна культура є складовою загальної культури людини. Згідно з визначенням Великого тлумачного словника сучасної української мови [21], культура – це сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії; спосіб та результат людської діяльності; те, що створюється для задоволення духовних потреб людини; освіченість, вихованість; це творча діяльність у всіх сферах буття та свідомості, що є діалектичною єдністю опредмечування (створення ціннісних норм, знакових систем тощо) і розпредмечування (засвоєння культурної спадщини), які спрямовані на перетворення навколишньої дійсності та збагачення внутрішнього простору особистості.

Проте серед дослідників немає єдиного погляду на зміст поняття культури. Французький дослідник А. Моль налічує близько 250 визначень культури [140].

Останніми роками поняття культури уточнювалося, поглиблювалося, усе частіше піддавалося критиці односторонніх підходів. У кінці 80-х років у культурології виділилися три порівняно чітких підходи до розуміння культури.

Перший підхід підкреслює динамічний характер культури як процесу розвитку «сутнісних сил» людини як суб'єкта конкретно-історичного процесу. Прихильниками цього підходу є Н. Злобін [66], Л. Коган [79], В. Межуєв [132], Є. Режабек [186] та ін.

Другий підхід (системний) відображено в працях М. Кагана [71], Е. Давидовича та Ю. Жданова [47], Е. Маркаряна [129] та ін. У межах цього

підходу культура виступає як система формуючих начал діяльності.

У межах третього, соціально-ціннісного (аксіологічного), підходу культура розглядається як система цінностей. Прихильниками цього підходу є С. Анісімов [3], Н. Чавчавадзе [229] та ін.

Аналізуючи відомі підходи, ми у своєму дослідженні дотримувалися таких положень:

по-перше, культура – це «впорядкована система інформації, що передається за соціальними каналами та кодує поведінкові й когнітивні характеристики соціальних груп, включаючи такі аспекти, як відносини, знання, переконання, уміння, навички» [47];

по-друге, культура – це певний процес, ступінь свободи суспільної людини та показник цієї взаємодії;

по-третє, культура розглядається нами як універсальний спосіб взаємодії з середовищем життєдіяльності, що є специфічно властивим людині;

по-четверте, культура як зміст цивілізації відображає її базисні традиції, тобто стійкі стереотипи, які зумовлюють загальні параметри для способів постановки та вирішення різних проблем у цілому й виховально-освітніх зокрема;

по-п'яте, стрижнем будь-якої цивілізації та, відповідно, її культури є духовна культура та її етична складова;

по-шосте, культура відображає систему начал, які формують творчу діяльність людини.

Теоретичний аналіз наукової літератури також свідчить, що деякі автори виступають взагалі проти вживання поняття «екологічна культура», вважаючи, що «екологічна культура» – етап розвитку, який охоплює всю культуру в цілому (Н. Рейсмерс [187], С. Глазачов [35]).

Частина дослідників це поняття зводить до культури природно-перетворювальної діяльності (М. Каган [71], А. Кочергін, Ю. Марков та М. Васильєв [92] та ін.).

Проте існує позиція дослідників, які визначають це поняття широко, як досить ємне за своїм змістом. Наприклад, Е. Маркарян вважає, що екологічна культура покликана характеризувати здатність взаємодії суспільства не лише з природою, але й із соціально-історичним середовищем [129].

У педагогічній літературі для характеристики цілісного процесу формування екологічної культури часто використовуються різні категорії, що створює певні труднощі. Особливо це стосується визначених понять, їх співвіднесеності між собою, змістовного визначення кожного з них.

За частотою звернення до дослідження питань екологічної культури пріоритет належить педагогіці, де акцент переважно здійснюється на екологічну освіту, екологічне виховання та розвиток екологічного мислення. У зв'язку з цим виникла потреба у розгляді й розмежуванні таких понять, як «екологічна освіта», «екологічне виховання» та «екологічна культура».

Дослідження в галузі екологічної освіти та виховання, що були розпочаті в шестидесяті роки ХХ ст., у сімдесяті роки ХХ ст. були здійснені у межах системного підходу (Я. Габев [28], А. Момотова [141] та ін.). Всебічний аналіз цих питань розглянуто у працях А. Захлебного [60–63], І. Суравегіної [210], Г. Пономарьової [171]. О. Плахотник детально проаналізувала проблему розвитку геоекологічної освіти в Україні [169].

На думку Л. Мельника [162], екологічна освіта – це процес та результат засвоєння систематизованих знань, умінь та навичок теорії та практики раціонального природокористування й охорони природи, формування екологічного мислення та світогляду, що базуються на принципі індивідуальної екологічної відповідальності.

У дослідженні Е. Флешар екологічна освіта розглядається як процес, в результаті якого формуються відповідні знання та навички теоретичної і практичної роботи у галузі охорони навколишнього середовища. Автор зазначає, що саме завдяки екологічній освіті в структурі особистості формуються пізнавальні орієнтири й духовні цінності, які необхідні для відповідального ставлення людини до довкілля, позитивного та дбайливого

ставлення до об'єктів природи [224].

На думку О. Плахотник, головним чинником у гармонійному розвитку студентів є гуманізація геоecологічної освіти, яка реалізується за допомогою таких положень [169]:

гуманізація геоecологічної освіти є проблемою переорієнтації системи вищої школи у напрямі досягнення основної мети освіти;

необхідно способами геоecології формувати суб'єкти культури, тобто людей, які за допомогою спеціальних знань, на основі спеціальної освіти будуть здатні збагачувати та зберігати матеріальні й духовні досягнення культури, охороняти та відроджувати природу;

виховання гуманності способами геоecології стає результативним завдяки оптимальному вибору та інтеграції змісту навчального матеріалу, який стимулює реалізацію студентами гуманістичних цінностей через природоохоронні традиції.

М. Мойсєєв визначає три істотно різних напрямки екологічної освіти. Перший напрямок – світоглядний, завдяки якому продовжується освітній (виховний) напрямок, який було закладено ще в середній школі. Незалежно від тієї галузі діяльності, до якої буде залучений майбутній фахівець, він повинен мати необхідний світогляд, певним чином сформоване філософське підґрунття для своєї діяльності та емпірично обґрунтоване раціоналістичне бачення в біосфері.

В межах другого напрямку розглядається екологічний професіоналізм майбутнього фахівця. Цей напрям є орієнтованим на майбутню професійну діяльність студента, зокрема знання ним основних екологічних принципів та новітніх технологій, здатність до раціонального та екологічно доцільного вирішення професійних завдань з урахуванням усіх природоохоронних вимог тощо. Ця підготовка визначається специфікою навчальних закладів у процесі професійної підготовки фахівців різних галузей.

Згідно третього напрямку існує необхідність у підготовці фахівців, які здатні вирішувати множинні завдання, що виникають у процесі взаємодії у

системі «людина-природа», фахівців, які володіють системними екологічними знаннями, а також всебічною підготовкою в галузі норм права, економіки та готові до вирішення повсякденних екологічних завдань та глобальних екологічних проблем [136].

За нашим баченням, екологічна освіта – це неперервний процес набуття екологічних знань, вмінь та навичок природовідповідної діяльності.

В результаті аналізу документів різних міжнародних організацій, які займаються вивченням та пропагандою екологічної освіти (ЮНЕП, ЮНЕСКО та ін.) ми виокремили основні, на наш погляд, її принципи:

комплексності екологічної освіти і виховання;

системності, систематичності і неперервності процесу екологічного навчання в системі освіти;

міждисциплінарний підхід до формування екологічної культури;

взаємозв'язок глобального, національного та регіонального рівнів екологічних проблем у навчально-виховному процесі;

поєднання високопрофесійних екологічних знань з високоморальними загальнолюдськими цінностями, синтез природничо-наукових та соціогуманітарних знань.

Нами зроблено порівняльний аналіз понять «*виховання*» і «*формування*» у контексті предмета нашого дослідження. В останні роки ХХ ст. з'явився перелік фундаментальних праць С. Дерябо [50–52], О. Зелінченко [65], Б. Ліхачова [108], М. Мойсеєва [136–138], В. Скребця [198; 199], В. Явіна [52; 250] та ін., що описують психолого-педагогічні аспекти формування у особистості екологічно відповідних якостей та їх розвиток у онтогенезі, методи їх психолого-педагогічної діагностики.

Проблема екологічного виховання стала об'єктом уваги філософських та соціологічних досліджень, що розглядають екологічні проблеми як загальнолюдські. До них належать праці Е. Гірусова [31; 32], А. Кочергіна, Ю. Маркова та М. Васильєва [92], Г. Бачинського [8], В. Крисаченка [95; 115; 116], О. Салтовського [194], М. Хилька [228] та ін.

Разом із усвідомленням суспільством того факту, що екологічне виховання є однією з основних ланок у процесі подолання суперечностей в системі «суспільство – природа», з'явилися праці, що мають загальнотеоретичне й методологічне значення. Серед них можна відзначити праці М. Бауера [7], А. Захлебного [63], І. Зверева [64], Б. Іоганзена [70], А. Некос [147], А. Скрипки [200], І. Суравегіної [63], Г. Тарасенко [212–214].

С. Дерябо та В. Ясвін визначають екологічне виховання як психолого-педагогічний процес, метою якого є формування у особистості не лише наукових знань, але й певних переконань, моральних принципів, що визначають її життєву позицію та поведінку в галузі охорони навколишнього середовища й раціонального використання природних ресурсів, екологічної культури окремих громадян та всього суспільства в цілому [52].

Основним *принципом екологічного виховання* є принцип матеріальної єдності світу, що органічно включає проблему системи соціально-екологічного виховання в систему формування наукового світогляду. Серед інших можна також виділити *принципи* комплексності, безперервності, патріотизму, поєднання особистісних та загальних інтересів.

О. Салтовський зазначає, що у процесі екологічного виховання формується певна система екологічних цінностей, які визначатимуть бережливе ставлення людини до природи, спонукатимуть її до розв'язання проблеми глобальної екологічної кризи. Екологічне виховання передбачає не лише передачу знань, але й формування переконань, готовності особистості до конкретних дій, і включає в себе знання та вміння здійснювати поряд з охороною природи також і раціональне природокористування [194].

На думку О. Чернікової [233], екологічне виховання – це спеціальна виховна діяльність, що спрямована на розвиток екологічної освіти й формування екологічних вмінь, етично-естетичних відчуттів та твердої волі у здійсненні природоохоронної роботи. Екологічне виховання повинне бути таким, що випереджає і, отже, повинно відображати стан науки, еволюціонувати услід за розвитком наукових завдань та програм, готувати до

вирішення чергових проблем суспільства.

Ми виходимо з того, що «*формування екологічної культури*» та «*екологічне виховання*» – органічно взаємопов’язані поняття, але такі, що не співпадають повністю. Екологічне виховання – це управління розвитком у людини екологічної культури за допомогою систематичного впливу на духовне й фізичне в ній, екологічної освіти й організації соціального середовища, у результаті якого виробляються звички певної вихованості [164], а саме – екологічної. Поняття «формування», згідно з визначенням Великого тлумачного словника сучасної української мови, це – «давати існування чому-небудь; створювати, надаючи якоїсь структури, організації, форми» [21, с. 1544]. Як друге смислове значення виховання, це поняття відображає *простір* (школа, сім’я, дружнє оточення тощо) [164], що формує особистість, і найбільш адекватно простежує *процес розвитку форми виявів* людини, який відбувається під впливом об’єктивних обставин природного й соціального середовища.

Особливо велика увага вчених приділялася цій проблемі наприкінці XIX – початку XX століття. Відомий український педагог В. Сухомлинський створив систему формування екологічної культури молоді в процесі виховання [211]. Видатний вчитель був сміливим новатором у галузі оновлення змісту шкільної освіти. Навчально-виховний процес у Павлиській середній школі він органічно інтегрував з усім найкращим у досвіді української народної педагогіки. Передусім це стосується навчання, виховання і розвитку особистості у лоні рідної материнської мови, природи, праці, національної культури, історії родини та України з поступовим залученням до загальнолюдських цінностей.

Педагогічна спадщина природного виховання В. Сухомлинського, стала органічною частиною та науково-теоретичним підґрунтям екологічної освіти молоді на сучасному етапі.

Новий погляд на взаємини особистості й природи був розроблений В. Соловйовим [203], М. Федоровим [219] та ін. Ставлення людини до

природи в результаті цілеспрямованого виховання сприймалося ними як основа збереження їх єдності й гармонії. Дещо пізніше ця думка стала основою вчення про ноосферу, що було розроблене академіком В. Вернадським [22]. Однією з ключових ідей, що лежать в основі теорії В. Вернадського про ноосферу, є те, що людина не є самодостатньою живою істотою, котра живе окремо за своїм законами, вона співіснує всередині природи і є частиною її.

На наш погляд, екологічне виховання – це формування у особистості екологічної свідомості як сукупності знань, мислення, почуттів, волі й готовності до активної природоохоронної діяльності, що допомагає розуміти навколишню дійсність як середовище існування та як естетичну досконалість і орієнтує на бережливе ставлення до неї, що дозволяє заздалегідь передбачувати й попереджати негативні наслідки промислового засвоєння природних багатств.

У розумінні завдань та змісту екологічного виховання все більшого значення набували власне виховні питання: необхідність формування екологічної свідомості й відповідального ставлення кожної людини до природи в межах концепції екологічної культури.

До початку 90-х років теорія та практика екологічного виховання впритул підійшли до розуміння нерозривного зв'язку розвитку особистості й формування екологічної культури як суспільства, так і конкретної людини.

Поняття «екологічна культура» широко застосовується сьогодні в науковій, науково-популярній літературі, у засобах масової інформації, проте, незважаючи на це, воно до цих пір не має загальноприйнятого тлумачення. Складність питання полягає ще й у тому, що феномен екологічної культури зв'язує два самостійних поняття – «екологію» і «культуру», які в науковій літературі поки не отримали загальноприйнятого визначення. Наприклад, як відзначають Н. Єфіменко [56], О. Король [89], С. Лебідь [101], І. Павленко [163], О. Плахотник [169], Г. Пустовіт [177; 180], О. Ярмач [248] та інші, екологічна культура є частиною загальної культури

особистості. О. Горелов підкреслює, що поняття «культура» є екологічним саме по собі, оскільки виходить з терміна «обробіток землі» (з лат. – обробка) [39].

На наш погляд, поняття «екологічна культура» має широкий зміст, бо в нього, разом з природними включені й соціальні чинники, що відображають матеріальне та духовне виробництво, соціальну діяльність людей і визначають організацію суспільства.

Екологічна культура, як відзначає Б. Ліхачов, «органічно пов'язана з особистістю в цілому. Вона виникає як нове психічне утворення, що розглядається як єдність відповідно розвинених свідомості та емоційно-психічних станів. Ядром такої свідомості є особливим чином орієнтована розумова аналітико-синтезуюча здатність людини, що гарантує науково обґрунтоване включення в природу, у життя суспільства, маючи на увазі збереження їх рівноваги» [108, с. 20]. Можливість появи новоутворення визначається зверненням до внутрішньої, чуттєвої сторони взаємин людини і природи, відродженням у людині її справжньої природної сутності.

У педагогічній літературі екологічна культура особистості трактується як цілісна система взаємозв'язаних елементів: системи екологічних знань (природничо-наукових, ціннісних, нормативних, практичних та інших), екологічного мислення, що включає встановлення причинно-наслідкових, імовірнісних, прогностичних та інших видів зв'язків та усвідомлення причин, сутності й шляхів вирішення екологічних проблем, системи цінностей як внутрішнього стрижня екологічної культури, у якій природа розглядається як універсальна цінність, і екологічна якість середовища займає одне з провідних місць, культури відчуттів як певного «морального резонансу», співчуття, співпереживання та інших відчуттів, культури екологічно виправданої поведінки, перетворення екологічних знань, що характеризується ступенем мислення та культури відчуттів у повсякденній нормі вчинку. Виявом екологічної культури особистості суб'єкта є екологічно обумовлена відповідальна діяльність.

Проте, на наш погляд, до формування культури відчуттів як компоненти, що визначає культуру екологічно виправданої поведінки, підходили формально, що призвело до накопичення «чистих» екологічних знань, не втілених у життєдіяльності людей.

Б. Ліхачов розглядає екологічну культуру як особливе утворення, яке ґрунтується на екологічних знаннях, включає глибоку зацікавленість у природоохоронній діяльності, грамотне її здійснення, багатство етично-естетичних відчуттів та переживань, що породжуються спілкуванням з природою [108]. Відмічаючи складну структуру екологічної культури, автор виділяє такі основні її аспекти:

екологічна культура – результат діяльності людини з перетворення природного середовища в напрямку, що відповідає фізіологічним та соціальним потребам людини;

екологічна культура характеризує рівень розвитку екологічної свідомості у соціальних суб'єктів, починаючи від окремої особистості й закінчуючи людством у цілому, у якому відображено ставлення до природного середовища як життєво необхідної екологічної цінності;

екологічна культура – це творча діяльність людей щодо екологічного засвоєння природного середовища, під час якого створюються, зберігаються, розподіляються та споживаються екологічні цінності [108].

О. Пирін визначає екологічну культуру як самостійний вид культурної діяльності, що виникла на певному етапі розвитку суспільства і є органічною частиною світової культури [174].

І. Зверев вважає, що поняття «екологічна культура» стосується всіх сфер матеріального й духовного життя нашого суспільства, кожної людини і виражається в таких видах наукової та практичної діяльності, які забезпечують збереження та збагачення навколишнього середовища, створюють сприятливі умови для життя людини, її всебічного розвитку й удосконалення [245]. На думку дослідника, екологічно культурна особистість повинна усвідомлювати основні закономірності взаємодії системи «природи

–суспільство», вміти прогнозувати наслідки антропогенного навантаження на природні системи, діяти згідно з вимогами раціонального природокористування, дбати про покращання стану навколишнього середовища [245].

Як зазначає І. Зверєв, визнання матеріальної, етично-естетичної та пізнавальної цінності природи є основним показником екологічної культури, а практичні дії людини в природному середовищі, що відповідають нормам суспільної моралі, показником екологічної вихованості [245].

І. Суравегіна визначає екологічну культуру як динамічну єдність екологічних знань, позитивного ставлення до них (екологічних настанов, цінностей) та реальної діяльності людини у навколишньому середовищі [210]. На думку дослідниці, необхідним елементом екологічної культури є відповідальність у ставленні до природного середовища.

Розглядаючи поняття «екологічна культура», О. Захлебний визначає її як здатність особистості користуватися набутими екологічними знаннями та вміннями у практичній діяльності [60].

С. Глазачов та Е. Когай вважають, що подальший розвиток цивілізації є можливим при забезпеченні високого рівня духовної та екологічної культури, яка визначає екологічно доцільні способи взаємодії суспільства і природи. Автори розуміють екологічну культуру як ставлення людини до природного місця існування, до свого соціального оточення, до самої себе як до частини природи [35].

Проводячи аналіз цієї складної дефініції, Г. Пустовіт визначає екологічну культуру як історично обумовлене явище, що постійно зазнає змін і корекції у світоглядному контексті, є обов'язковою умовою людського буття і виступає як:

засіб самоорганізації (матеріальних і духовних) сутніх сил особистості у конкретній екологічній ситуації, який дозволяє на принципах гармонії і доцільності поєднати два світи – природний і соціальний;

ціннісно – процесуальна категорія ставлення людини до власних

потреб та можливих способів їх задоволення; життєво необхідних потреб природних об'єктів, як рівноправних партнерів у системі «природа-людина-суспільство»;

процесуально – предметне втілення природоперетворюючої діяльності особистості у довікллі з врахуванням соціально – екологічних обмежень та корекції росту необґрунтованих потреб людини;

умова формування людини нового типу, основою поведінки якої в навколишньому середовищі є норми моралі, глибоке розуміння незаперечної цінності всіх без винятку природних об'єктів, неповторності природи та корекція власних життєвих потреб на її користь.

На думку автора, екологічна культура особистості кардинальним чином змінює поведінку людини у довікллі, чим забезпечується стабільне формування екологічної вихованості особистості, й відповідно її діяльність не порушує рівновагу у навколишньому середовищі, що в кінцевому результаті призводить до зростання якості життя як нинішніх, так і майбутніх поколінь [178, с. 64–65].

У педагогічній літературі одними з перших компоненти екологічної культури виділили А. Захлебний [63], І. Зверев [245], І. Суравегіна [210], Л. Печко [225; 244]. Основними складовими екологічної культури особистості є знання, переконання, готовність до практичної діяльності, що узгоджуються з вимогою дбайливого ставлення до природи.

У подальші роки структура екологічної культури уточнювалася та доповнювалася новими компонентами. На думку В. Червонецького, екологічна культура пов'язана з оволодінням різноманітними знаннями щодо навколишнього середовища (природного та соціального), придбанням умінь та досвіду вирішення екологічних проблем, передбаченням можливих наслідків природоперетворювальної діяльності, потребою в постійному спілкуванні з природою, а також безпосередній участі у природоохоронному русі [231].

Узагальнюючи наявні поняття екологічної культури, К. Ніконорова та

Ю. Ожегов у своїх дослідженнях проблеми її формування у молоді використовують в анкетуванні три компоненти екологічної культури: екологічна освіта, свідоме ставлення до природи та практична участь у покращенні природокористування [154].

Таке трактування структури екологічної культури знайшло відображення у навчальних посібниках для учнів середніх загальноосвітніх шкіл та студентів ВНЗ. Наприклад, у підручнику для 10–11 класів профільної школи «Глобальна екологія» автори Н. Винокурова, В. Трушин розглядають екологічну культуру як сукупність екологічних знань, умінь, екологічного мислення, ціннісних орієнтацій, екологічно виправданої поведінки, вважаючи при цьому найважливішим компонентом знання та вміння [24].

На думку Е. Флешар, екологічна культура – це особливе особистісне утворення, що складається з таких елементів:

здатність бачити специфіку та складність природних явищ, знаходити в них взаємообумовлені зв'язки й правила поводження з ними;

цілісність знань про навколишнє середовище;

здатність логічно мислити у межах екологічної безпеки;

готовність до застосування законів, що охороняють навколишнє середовище;

здатність до створення конструктивних етичних положень, які регулюють відносини людини з навколишнім природним середовищем;

здатність нести відповідальність за збереження навколишнього середовища [224].

В. Крисаченко вважає, що екологічна культура – цілепокладаюча діяльність людини (включаючи й наслідки такої діяльності), що спрямована на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів [95].

Аналізуючи феномен екологічної культури, О. Плахотник визначає її як напрям людської діяльності та мислення, від якого істотно залежить нормальне існування сучасної цивілізації [169].

На думку Л. Мельника, екологічна культура характеризується:

- наявністю світоглядних ціннісних орієнтацій щодо природи;
- різнобічними глибокими знаннями про навколишнє середовище (природне й соціальне);
- набуттям умінь та досвіду вирішення екологічних проблем (насамперед на місцевому й локальному рівнях);
- екологічним стилем мислення та відповідальним ставленням до природи й свого здоров'я;
- безпосередньою участю в природоохоронній діяльності;
- передбаченням можливих негативних наслідків природо-перетворювальної діяльності людини [162].

В. Львова, розглядаючи екологічну культуру як спосіб існування людини в екологічному аспекті її буття, у її структуру включає систему знань, екологічне мислення, систему переконань, систему практичних навичок та вмінь, культуру екологічно виправданої поведінки, культуру відчуттів, усвідомлення витоків, суті та шляхів вирішення екологічних проблем, ухвалення рішень в ситуаціях етичного вибору, прогнозу. При цьому автор вважає, що основу екологічної культури особистості складає її екологічна спрямованість, відзначаючи, що «екологічна спрямованість характеризує ступінь готовності учнів до діяльності в галузі екології та охорони навколишнього середовища, визначає рівень мотиваційної готовності до засвоєння базових компонентів екологічної освіти» [114, с. 17].

А. Ільїна, вважаючи, що екологічна культура є частиною світогляду учнів, визначає її як складне духовно-практичне утворення в системі світогляду, яке здатне об'єднувати світоглядні переконання, що стосуються взаємодії людини з навколишнім світом та реалізувати світоглядне орієнтування особистості у цій галузі [68]. Автор представляє структуру екологічної культури у вигляді узагальнених екологічних знань, екологічної самосвідомості (усвідомлення власних взаємозв'язків зі світом природи й формування екологічних цінностей), цілепокладання в діяльності, пов'язаній

з природою. Разом з цим, автор розкриває сутність екологічної культури як особливу вищу форму екологічної свідомості. Екологічна культура як частина цілісного світогляду є сукупністю найбільш загальних ідей про взаємодію людини з природним оточенням, активно сприйнятих особистістю. Екологічна культура – це позиція людини у ставленні до природи, форма вияву екологічної свідомості, що органічно входить в систему світогляду як інтеграція знань, самосвідомості й цілепокладань особистості. Екологічну культуру даний дослідник визначає як важливий компонент світоглядних переконань та здійснює функції світоглядного орієнтування особистості в галузі взаємин з навколишнім середовищем.

Л. Печко розуміє екологічну культуру як багатоаспектне поняття, яке включає культуру пізнавальної діяльності щодо засвоєння досвіду людини у ставленні до природи, культуру праці й культуру духовного спілкування з природою [244].

На думку Н. Пустовіт, в структурі екологічної культури визначальними є такі елементи – знання, уміння, почуття; структурні елементи вищого порядку: переконання, ідеали, відносини, які знаходяться в тісному взаємозв'язку [185].

Досліджуючи сутність екологічної культури, О. Салтовський зазначає, що «...вона включає в себе певний зріз суспільно виробленого способу самореалізації людини в природі, культурних традицій, життєвого досвіду, моральних почуттів та моральної оцінки ставлення до природи... Це сукупність знань, норм, стереотипів та «правил поведінки» людини в оточуючому їй природному світі» [194, с. 144].

На думку І. Зверева та І. Суравегіної екологічна культура є невід'ємною частиною загальної культури особистості. Автори відзначають, що поняття «екологічна культура» стосується всіх сфер матеріального й духовного життя суспільства, кожної людини і виражається в таких видах наукової та практичної діяльності, які забезпечують збереження та збагачення природного середовища, створюють сприятливі умови для життя

людини, її всебічного розвитку й удосконалення [245; 210]. У межах цього поняття автори вважають, що екологічна культура особистості припускає наявність у людини певних знань, переконань, готовності до діяльності, а також її практичних дій, що узгоджуються з вимогами дбайливого ставлення до природи.

Б. Ліхачов включає в структуру екологічної культури екологічні знання, глибоку зацікавленість в природоохоронній діяльності, грамотне її здійснення, багатство етично-естетичних відчуттів та переживань, що виникають під час спілкування з природою [107].

Концепція неперервної екологічної освіти та виховання в Україні [181] визначає такі основні характеристики екологічної культури:

різнобічні глибокі знання про навколишнє середовище (природне й соціальне);

наявність світоглядних ціннісних орієнтацій стосовно природи;

екологічний стиль мислення та відповідальне ставлення до природи й свого здоров'я;

володіння уміннями й навичками щодо вирішення екологічних проблем, насамперед на місцевому та локальному рівнях;

безпосередня участь у природоохоронній діяльності;

передбачення можливих та негативних віддалених наслідків природоперетворюючої діяльності людини.

Низка дисертаційних досліджень присвячена проблемі формування екологічної культури: О. Король [89], Л. Лук'янова [113]. У дослідженнях Т. Вайди [20], І. Котенєвої [91], Н. Лисенко [106], Т. Нінової [150], Г. Пономарьової [171], Г. Тарасенко [214] розкрито зміст, структуру, педагогічні умови, методику формування екологічної культури майбутнього педагога.

У наукових дослідженнях Н. Грейди [41], Н. Левчук [103], В. Ломакович [111], Г. Марченко [131], Н. Назарової [142], М. Швед [235] розглянуто питання удосконалення форм, змісту екологічної освіти у

навчально-виховному процесі, розвитку екологічного мислення школярів та студентів вищих навчальних закладів. Актуальним є дослідження Л. Білик [13], присвячене формуванню екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу.

Дослідження А. Некос [147] дозволило автору зробити висновок, що у процесі екологічної освіти і виховання надзвичайно важливим є досягнення єдності аспектів пізнання, переконання та поведінки. Авторська модель формування особистості в процесі екологічної освіти й виховання передбачає, що екологічно виправдану діяльність особистості визначають активність, свідомість та культура, які формують екологічно орієнтовані мотиви й потреби, переконання та настанови особистості.

Наукове дослідження Л. Фенчак присвячено формуванню екологічної культури студентів вищих аграрних навчальних закладів. На думку автора, основними педагогічними умовами формування екологічної культури є: реалізація неперервності екологічної освіти в процесі підготовки молодших спеціалістів шляхом урахування специфіки та вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики спеціальності; відображення у змісті еколого-освітньої роботи регіональних екологічних проблем; екологізація виховної роботи технікуму чи коледжу на основі врахування народних звичаїв, реалізація діяльнісного підходу до формування екологічних знань, поглядів, переконань, норм поведінки студентів тощо [220].

Питання формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів аграрного профілю також досліджувала Н. Негруца. Автор вважає, що основними напрямками формування в студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації аграрного профілю екологічного світогляду можуть бути: екологізація змісту спецпредметів; забезпечення міжпредметного характеру навчальних предметів; формування цілісних уявлень про взаємозв'язок економіки й екології шляхом інтеграції еколого-економічних знань та умінь [145].

У дисертаційному дослідженні Г. Пономарьової [171] визначено такі

педагогічні умови формування екологічної культури у студентів педагогічного коледжу: високий науково-теоретичний та методичний рівень у викладанні екологічних ідей, створення позитивного морально-психологічного клімату, педагогічних ситуацій, що вимагають оволодіння екологічною інформацією, поєднання раціонального та емоціонального у навчанні.

Дослідження Л. Білик присвячене формуванню екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу. Автор формулює нову парадигму екологічного виховання студентської молоді «...як рух від знань, переконань і світогляду до моральної відповідальності, що має виявитися у конкретних діях та природоохоронних вчинках. Формування світоглядних переконань, емоцій і відповідальності відбувається в органічно нерозривному процесі. Завершенням цього процесу є духовна зрілість людини і її відповідальність за власне життя, стан природи, збереження довкілля» [13, с. 3].

Разом із Є. Орловим [158] ми дотримуємося думки про те, що розвиток екологічної культури не може обмежуватися системою лише практичних заходів, тобто формуванням екологічних умінь та навичок.

Взаємозв'язок естетичної та екологічної підготовки вчителя в системі професійної освіти розглянуто у роботі Г. Тарасенко. Аналіз наукового доробку автора розкриває способи організації природосприймання на основі емоційно-естетичного підходу, формування ціннісних орієнтацій на природу засобами мистецтва [212–214].

Праці В. Комендаря [83; 84] присвячені розкриттю основних методичних принципів екологічного виховання молоді, використання яких у навчально-виховному процесі сприяє формуванню екологічної культури особистості.

У результаті теоретичного аналізу літератури [33; 66; 95; 194; 228] виявлено, що при дослідженні феномена екологічної культури учені виділяють три рівні соціально-філософського аналізу:

- 1) загальнолюдський (при вирішенні глобальних екологічних проблем);
- 2) конкретно-історичний, у даному суспільстві (при розв'язанні практичних задач екологічного характеру, пов'язаних із загостренням екологічної ситуації);
- 3) індивідуальний, на рівні особистості (при організації системи екологічного виховання та освіти суб'єкта).

Відповідно до першого рівня ми відносимо праці, що присвячені теоретико-методологічному аспекту взаємодії людини, суспільства та природи, аналізу культурних основ цієї взаємодії. У першу чергу слід назвати ім'я В. Вернадського, який одним із перших побачив небезпеку неконтрольованої діяльності суспільства в перетворенні природи й намітив основні напрями перетворення стихійних процесів дії на природу в перетворюючі [22].

У теоретичному плані інтерес складають праці Ф. Гіренока [30], Е. Гірусова [31–34], Л. Гумільова [43], М. Мойсеєва [136–138], що розвивають вчення В. Вернадського.

Проблеми взаємодії людини, суспільства та природи достатньо широко висвітлені у працях зарубіжних учених А. Швейцера [236; 237], Б. Коммонера [85], Е. Пестеля [166], А. Печчеї [167].

У методологічному плані певний інтерес викликають праці Н. Мамедова [119], Ю. Маркова [92], А. Урсула [217; 218], М. Бауера [7], В. Крисаченка та М. Хилька [96], присвячені загальним філософським проблемам екології, а також праці Л. Когана [79], К. Ніконогової [154], Г. Бачинського [8], О. Салтовського [194], що спрямовані на соціально-філософський аналіз культури, з'ясування її специфіки у взаємодії з природою.

Другу групу складають праці, де розглядаються різні аспекти екологічної культури та проблеми її формування. Це, у першу чергу, стосується праць Е. Гірусова [31–33], І. Лаптева [100], К. Стошкуска [209], А. Толстоухова та М. Хилька [216], В. Крисаченка [115–116], у яких

екологічна культура розглядається як цілісне утворення.

У межах цієї групи наукових праць визначилися два різних підходи у дослідженні екологічної культури. Перший підхід трактує екологічну культуру як соціальне явище, як одну з найважливіших характеристик культури суспільства й самої людини.

Другий підхід, який умовно можна назвати «особистісним», розглядає екологічну культуру як якісну характеристику суспільної культури особистості, її свідомості й поведінки.

Наявність цих двох підходів визначається тим, що екологічну культуру можна розглядати у двох аспектах: об'єктивно, як результат людської діяльності у сфері матеріального й духовного виробництва, і суб'єктивно, у вигляді невід'ємної характеристики якостей людини. У широкому сенсі вона виражає досягнутий рівень взаємодії людини з природою на основі існуючого рівня розвитку всієї системи суспільних відносин, оскільки вся їх суть, сукупність усіх сфер суспільного життя в тій чи іншій мірі пов'язані з підтримкою та розвитком суспільно необхідного процесу обміну речовин між людиною і природою. Тоді людина виступає як об'єкт дії з боку соціальних інститутів культури суспільства. У вузькому сенсі, через свою практичну діяльність, самоосвіту, самовиховання, людина здійснює процес, у якому виступає як суб'єкт перетворення природного середовища, екологічних відносин суспільства, самої себе та своєї індивідуальної екологічної культури.

У більшості випадків ці два підходи розрізняються, і екологічна культура, як і будь-який інший вид культури (політичної, естетичної тощо), розглядається в широкому сенсі, як певний рівень розвитку суспільства й об'єктивні умови формування того чи іншого виду культури, робляться спроби виявити сутність екологічної культури, визначити її структуру як на рівні суспільства, так і на рівні особистості, які досить розрізняються між собою, указуючи, таким чином, на складність та неоднозначність цього поняття.

Не зменшуючи значущості цього підходу, слід зазначити, що суб'єктивна сторона процесу формування екологічної культури, моральне життя кожної конкретної людини мають не менш визначальне значення, бо проблему вибору кожен вирішує індивідуально.

Третю групу досліджень представляють праці, що аналізують різні аспекти екологічної освіти й виховання. Ці питання набули свого висвітлення у працях Л. Білик [12–13], Г. Білявського [15], Д. Бома [18], С. Глазачова [35], А. Захлебного [60–63], І. Зверєва [64], В. Комендара [84], А. Некос [147], В. Некоса та Д. Петрової [148], Г. Пустовіта [179], І. Суравегіної [157; 210; 245] та ін. У них розглядаються різні напрями екологічної освіти й виховання серед різних груп людей в системах освіти різного рівня, зокрема у вищих навчальних закладах; проводиться розробка моделей екологічної освіти, досліджуються підходи до організації екологічної освіти, розглядаються проблеми молодіжного екологічного руху.

На початку 90-х років ХХ ст. намітився новий напрям у розвитку проблем екологічного виховання: формування екологічної культури особистості як нового соціально-психологічного утворення (М. Бауер [7], А. Захлебний [60–63], Б. Ліхачов [107–108], В. Крисаченко та М. Хилько [96], А. Степанюк [207], І. Суравегіна [210] та ін.). В основі цього напрямку – процес формування екологічної картини світу як системи фундаментальних цілісних знань про природу й діяльність зі створення цієї системи. Але при всій своїй прогресивності ця система як світоглядна форма знання запозичується особистістю із системи знань про природу, що сформована й задана суспільством.

Таким чином, якщо певний тип ставлення людини до природи, що склалося історично, складає основу цивілізації та виражає її специфіку, то можна припустити, що екологічна культура в межах культурного цілого ніби «знімає» у собі цей цивілізаційний тип екологічних відносин. Таким чином, по-перше, стає можливим вчасно виявити особливості сучасного стану екологічної культури як складного системного утворення, яке відображає

цивілізаційний історичний тип ставлення людини до природи, і, по-друге, показати, що вирішення екологічних проблем пов'язане з переходом до якісно нового типу ставлення людини до природи.

Для розуміння історичних типових відносин людини й природи можна звернутися до наукової спадщини В. Соловйова, який одним із перших відмітив, що «можливе трояке ставлення людини до зовнішньої природи: пасивне підпорядкування їй у тому вигляді, у якому вона існує, потім тривала боротьба з нею, підкорення їй та використання її як байдуже знаряддя і, нарешті, ствердження її ідеального стану – того, чим вона повинна стати завдяки людині. Безумовно, нормативним та остаточним за розумне варто визнати тільки третє, позитивне ставлення, у якому людина користується своєю перевагою над природою не лише для свого, але й для її власного піднесення» [203].

Але ставлення до природи – це також і ставлення людини до самої себе, етичне ставлення до інших людей і тому, указуючи на тісний взаємозв'язок, В. Соловйов відзначає, що «трояке ставлення людини до земної природи поза нею є тільки розширеним повторенням такого ж ставлення її до власної матеріальної природи» [203].

Саме це постійно випускається, а можливо просто відсутнє в питаннях, що стосуються екологічного виховання та екологічного ставлення до природи через самих себе, як найвищий ступінь дослідження світу. Відсутність питань, що стосуються внутрішнього світу людини й акцентують увагу на зовнішньому вияві до зовнішньої природи, говорить про відсутність глибинної цілісності й систематичності у вивченні питань формування екологічної культури.

Наразі виділяються три фундаментальних напрями у розумінні сутності взаємодії людини й природи. В. Сітаров та В. Маралов визначають їх таким чином:

перший умовно можна назвати *антропоцентризмом*, тобто ставлення до природи розглядається з погляду блага людини, яка володіє нею;

натуроцентризмом, згідно з яким природа розглядається як довершений організм, гідний любові, шанування, поклоніння;

третьій напрям постулював органічний взаємозв'язок людини та природи, причому не просту єдність, про що говорить класична індійська філософія, а єдність, що заснована на системності природи, співвіднесенні її складових [197]. Ми відносимо цей напрям до *гуманістичного*, оскільки він передбачає виховання людини, яка є відповідальною за інші форми життя.

Згідно з першим напрямом визнається, що ресурси планети обмежені, що людина повинна думати не лише про сьогоденні потреби, але й піклуватися про прийдешні покоління. Так, наприклад, якби багатства природи були безмежними, а ресурси невичерпними, то людина вважала б цілком допустимим використовувати їх інтенсивніше, впливати на природу агресивнішими методами, володарювати над нею більш повно. Але до теперішнього часу досягнення помірності навіть в межах цієї «старої» етики поки залишається недосяжним.

Основу натуроцентризму складає ствердження духовної самоцінності всього живого, людина повинна визнати цю самоцінність і не втручатися своєю діяльністю в природний перебіг подій. До цього напрямку можна віднести концепцію А. Швейцера. На його думку, будь-яке життя – найбільша таємниця та найбільше благо, воно вимагає до себе особливого ставлення, що виражається в благоговінні перед життям як способі світо- й життєствердження. Благоговіння перед життям включає три істотні елементи: покора, світо- й життєствердження та етику як взаємопов'язані елементи мислення [236].

Представники третього напрямку намагаються сформулювати нову екологічну етику, засновану на глибокому розумінні глобального взаємозв'язку всього живого на Землі, включеності людини в цей взаємозв'язок. Основний акцент робиться на розвиток екологічної совісті й екологічного обов'язку. Цей обов'язок полягає не лише у тому, щоб зберегти те, що маємо, підтримати рівновагу, що склалася в природі, але й робити

зусилля для досягнення якнайкращого стану екосистем. В. Сітаров та В. Маралов розглядають ці напрями з погляду ненасильницького ставлення до природи [197].

У першому випадку ненасильство у ставленні до природи виявляється як зменшення рівня насильства з боку людини до природи, усього живого. У другому випадку ненасильство являє собою невтручання людини в природний перебіг подій, благоговіння перед природою та життям. У третьому випадку ненасильство – це не тільки відсутність примушення, але й творча діяльність, направлена на поліпшення, гармонізацію екосистем, відносин людини й навколишнього світу.

Найважливішою складовою екологічної культури в першому напрямі є визнання різносторонньої цінності природи як джерела задоволення різноманітних потреб суспільства в цілому й кожної людини. Таким чином, цінність природи розглядається лише з позиції блага людини.

Для другого напрямку характерним є естетизування природи, милування нею, неспричинення шкоди своїми діями, визнання рівноцінності всього живого.

Згідно з третім напрямом формування екологічної культури орієнтоване на майбутнє світу, глибоке розуміння місця та призначення людини в цьому світі, причому таке розуміння має супроводжуватися глибоким емоційним переживанням та усвідомленням сенсу буття, сенсу життя, що визначає врешті-решт структуру діяльності та її результати.

Для глибшого розуміння проблеми, на наш погляд, необхідно зупинитися на етичному аспекті гуманістичного напрямку.

Дотепер не існує зведення етичних правил, яке б регулювало відносини між людиною, Землею та живими організмами, що населяють її. Тим часом розповсюдження законів етики на цей елемент взаємовідносин людини й навколишнього його світу, на думку О. Леопольда, є шансом еволюції та екологічною необхідністю. Це третій ступінь еволюції етики. Перші обидва вже пройдено [105].

Розробка етичних принципів на додаток до існуючого ставлення до Землі як до засобу виробництва передбачає існування певного уявного образу Землі як природного механізму. Наша поведінка може бути етичною тільки щодо того, що ми можемо бачити, відчувати, розуміти, любити, у що ми можемо вірити.

Етика природи, таким чином, відображає існування екологічної свідомості, що, у свою чергу, відображає переконаність у необхідності *персональної відповідальності* за здоров'я природи як здатності до самооновлення. Можливо, найбільшою перешкодою на шляху еволюції етики природи є той факт, що наша система освіти й економічна система відходять від поняття відповідальності перед природою, перед життям і за життя.

Наріжним каменем розвитку етичного ставлення до природи, на думку О. Леопольда, є таке положення: «варто перестати думати про використання природи, прагнучи отримати з неї лише економічну вигоду. Необхідно розглядати всі проблеми як етики й естетики, так і економіки.... Дію буде обґрунтовано, якщо вона сприяє збереженню цілісності, стійкості й зовнішньої привабливості біологічного співтовариства. Дія є необґрунтованою, якщо вона не сприяє збереженню якоїсь із згаданих якостей» [105, с. 98].

Етичне ставлення до природи вже фіксується в екологічних принципах, таких як «етика благоговіння перед життям» А. Швейцера, «природа знає краще» Б. Коммонера, «людські якості» А. Печчеї, «етика Землі» О. Леопольда, «коеволюція людини і біосфери» М. Мойсеева, уявлення про «співпрацю людини з природою» В. Сочави, «екологічна етика» Е. Слепян та інших.

Етика відносин з природою – продукт соціальної еволюції людини; це процес не лише інтелектуальний, але й емоційний. Загалом і в цілому проблема полягає у виборі підходу й засобів. Змінюючи поверхню Землі екскаваторами й буровими установками, людина навряд чи відмовиться від

цього. Але людині й людству потрібні гуманніші й об'єктивніші критерії для використання природних багатств. Зі зміною ролі *Homo sapiens* як завойовника природного співтовариства на рядового його члена з'являється шанобливе ставлення до членів співтовариства й самого співтовариства в цілому [206].

До недавнього часу не було реальної картини стану екологічної культури особистості через переважання як у теоретичних, так і в практичних підходах знань про систему «суспільство – природа», що призводило до недооцінки індивідуального підходу до людини у формуванні її екологічної культури.

Визначаючи під час дослідження процес формування екологічної культури особистості майбутнього, ми дійшли висновку про те, що на перший план повинен висуватися інтенсивний механізм процесу формування екологічної культури майбутнього фахівця, в основі якого лежить складний та тривалий суб'єктивно-особистісний процес трансформації стереотипу сприйняття природи. У своєму дослідженні ми припустили, що якщо екологічна ситуація, яка в даний час складається, примушує включитися інстинкт самозбереження у людини, то для збереження людини як біологічного виду їй необхідно визнати свою сутність та цілісність з природою і з «соціального гвинтика» перетворитися на підсистему більш ємної системи «людина – суспільство – природа». Це передбачає наявність у людини відчуття єднання з природою, відчуття себе її частиною, як рука, нога, мозок, серце або будь-який інший орган є частиною організму, і відчуття природи у власному «Я». Для того щоб це відбулося, щоб людина почала ставитися до природи як до об'єкта самоцінності, щоб це ставлення виникло, необхідним є визначення людиною умов свого цивілізованого існування. Тобто необхідним є духовний стрижень, навколо якого може будуватися процес народження нової картини світу. Екологічне «Я» у цьому випадку є доміантним, провідним компонентом духовної базисної культури особистості суб'єкта, яка матеріалізується не тільки в процесі взаємовідносин

людини з природою, але й з товариством людей, з окремою людиною, з самою собою.

На думку М. Кагана, культура є не лише опозиція щодо «натури», природи. Це поняття вписується в більш складну категоріальну систему «природа – суспільство – людина – діяльність – культура» [71].

Таким чином, основою екологічної культури є загальні, професійні й екологічні знання. Для педагогічної системи формування екологічної культури майбутніх економістів важливим є існування двох форм екологічної культури – загальної та індивідуально-особистісної. Їх загальна екологічна культура включає світогляд сталого розвитку, еколога-професійні знання та технології. Індивідуально-особистісна екологічна культура є результатом набуття цінностей загальної екологічної культури й характеризується наявністю екологічної свідомості, екологічно доцільної поведінки, екологічним стилем професійної діяльності. Формування індивідуально-особистісної культури неможливе без включення процесів рефлексії та розвитку екологічного мислення. Основною рушійною силою формування екологічної культури є пізнавальні потреби, що пов'язані з розширенням та ускладненням професійного кругозору особистості; соціальні потреби, що пов'язані зі складною та полічинниковою соціально-екологічною діяльністю на різних рівнях; потреби самозбереження феномена людського життя та його місця існування як в особистісному плані, так і в соціальному.

Задоволення цих потреб і пов'язане з привласненням еколого-культурних цінностей, тобто перетворенням їх у життєві орієнтації, що, у свою чергу, призводить до утворення індивідуально-особистісної екологічної культури.

Ми розуміємо *екологічну культуру* майбутнього економіста як інтегральне утворення його особистості, що формується у процесі професійної освіти у вищому навчальному закладі й ґрунтується на екологічних знаннях та вміннях, екологічній свідомості, екологічному стилі мислення та діяльності, які проектуються на його професійну діяльність.

Стиль розкривається у поєднанні таких фізичних, психологічних та соціокультурних якостей, які дозволяють на всіх рівнях життєдіяльності зберігати органічний зв'язок із природою.

Розглянемо особливості формування екологічної культури майбутніх економістів.

1.3. Особливості формування екологічної культури майбутніх економістів

Зміст та особливості підготовки майбутніх економістів визначаються відповідними навчально-методичними документами:

освітньо-професійною програмою (ОПП);

освітньо-кваліфікаційною характеристикою (ОКХ);

навчальними планами та робочими програмами, що розроблені на основі ОПП.

Нормативна частина ОПП охоплює перелік нормативних, тобто обов'язкових для вивчення, дисциплін, обсяги навчального часу і форми контролю за такими циклами:

1) дисципліни гуманітарної підготовки (формують світоглядні, психолого-педагогічні та соціально-комунікативні компетенції випускників);

2) дисципліни природничо-наукової підготовки та загальноекономічної підготовки (забезпечують фундаменталізацію теоретичних знань, формують загальноекономічні компетенції);

3) дисципліни професійної підготовки за спеціальностями (забезпечують теоретичну підготовку та здобуття практичних умінь і навичок за вибраною спеціальністю і формують професійні компетенції).

Досліджуючи проблему формування екологічної культури у системі професійної освіти під час підготовки майбутніх економістів, нами було розглянуто дисципліни, які включені у навчальні плани вищих навчальних

закладів. Для об'єктивності аналізу ми досліджували зміст освіти в чотирьох навчальних закладах, які здійснюють підготовку майбутніх економістів: Вінницькому соціально-економічному інституті Університету «Україна», Таврійському державному агротехнологічному університеті, Хмельницькому національному університеті, Хмельницькому університеті економіки і підприємництва. Результати аналізу дали змогу стверджувати, що важливими умовами забезпечення ефективної професійної підготовки майбутніх економістів є:

науковий підхід до організації і планування навчально-виховного процесу;

детальний аналіз навчальних планів, програм, відбір необхідної інформації;

постійне вдосконалення змісту дисциплін шляхом урахування сучасних екологічних ситуацій.

Нами було також здійснено аналіз наявних освітньо-професійних програм підготовки майбутніх економістів за напрямом 0501 – «Економіка і підприємство». Його результати дають змогу констатувати, що, згідно навчальних планів, студенти-економісти до 2006 року вивчали у циклі гуманітарної підготовки навчальні дисципліни «Основи екології» («Екологія») (обсягом – 54 години). Із запровадженням нового галузевого стандарту вищої освіти дисципліна «Екологія» увійшла тільки одним окремим модулем до навчальної дисципліни «Регіональна економіка», що вивчається у циклі природничо-наукової та загальноекономічної підготовки (рис. 1.2). На нашу думку, така трансформація не сприяє системному засвоєнню майбутніми економістами змісту навчальної дисципліни на засадах сталого розвитку. Окрім цього, вважаємо, що таке реформування не забезпечує засвоєння студентами основних екологічних понять та законів, а саме: природне середовище; екологічні фактори; популяція, вид, угруповання; біотоп, біогеоценоз, екосистема; екологічна ніша; жива речовина; природні та штучні екосистеми; основні екологічні закони; вчення

2.18. РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Мета: формування знань щодо теоретичних і практичних засад територіальної організації продуктивних сил України, сучасного стану та напрямів регіонального розвитку економіки, а також екологічних знань, мислення та свідомості економістів.

Завдання: засвоєння теорії регіональної економіки і регіонального розвитку, наукових засад регіональної економічної політики; оволодіння знаннями про територіальну і галузеву структуру господарського комплексу України та її регіонів; об'єктивну необхідність раціонального та ефективного використання природних, науково-виробничих, людських ресурсів регіонів країни; засвоєння принципів раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища, понять про екологічний моніторинг, екологічні нормативи і стандарти.

Предмет: господарський комплекс України та її регіонів.

Зміст дисципліни розкривається в темах:

Модуль 1. Регіональна економіка

1. Предмет, метод і завдання дисципліни.
2. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та формування економіки регіонів.
3. Економічне районування та територіальна організація господарства.
4. Регіон у системі територіального поділу праці.
5. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики.
6. Механізм реалізації регіональної економічної політики.
7. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах.
8. Природний та трудовий потенціал України.
9. Міжгалузеві господарські комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення.
10. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем.
11. Економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку.
12. Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та інші світові структури.
13. Фактори сталого розвитку продуктивних сил.

Модуль 2. Екологія

1. Наукові засади раціонального природокористування.
2. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації.
3. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища.
4. Економічна і соціальна ефективність природоохоронної діяльності.
5. Світовий досвід і міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Рис. 1.2. Зміст нормативної дисципліни «Регіональна економіка» циклу природничо-наукової та загальноекономічної підготовки.

про біосферу В. І. Вернадського; енергетика живих систем; поняття забруднення, класифікація забруднень; основні джерела забруднення навколишнього середовища тощо.

Нами було проведено порівняльний аналіз робочих програм дисциплін природничо-наукової та загальноекономічної підготовки і професійної підготовки за спеціальностями напряму 0501 – «Економіка і підприємництво». Також було проаналізовано зміст та обсяг навчального навантаження дисциплін професійної підготовки спеціальностей 6.050100 – «Економічна кібернетика», 6.050100 – «Фінанси», 6.050100 – «Облік і аудит», 6.050100 – «Економіка підприємства», 6.050100 – «Маркетинг», 6.050100 – «Управління персоналом і економіка праці». Результати аналізу дають змогу стверджувати, що зміст цих дисциплін формувався без урахування засад сталого розвитку: у них практично відсутня як екологічна, так і соціальна компоненти.

Результати аналізу, консультацій з викладачами, вивчення досвіду інших навчальних закладів, дали нам змогу зробити висновок, що у межах будь-якої однієї дисципліни формування екологічної культури не може відбуватись повною мірою; екологічна освіта має міжпредметний характер, тому під час вивчення дисциплін циклу загальноекономічної та професійної підготовки є досить значні можливості для формування екологічної свідомості та культури, а також загальнолюдських цінностей, якими повинні керуватися економісти-професіонали. Серед цих цінностей чільне місце, на нашу думку, посідають уміння приймати екологічно відповідальні рішення, передбачати наслідки діяльності, пов'язані з перебудовою довкілля та природокористуванням, поєднувати власні життєві інтереси з сучасним і майбутнім соціально-природного середовища, від стану якого залежить не тільки їх задоволення, але й нормальне фізичне існування людини. Виконання професійних економічних умінь пов'язане з такими видами діяльності:

проектувальний – створення систем економічного управління і

контролю, поточне і перспективне планування економічної діяльності;

організаційно-економічний – пов’язаний із ефективною організацією і управлінням виробничими процесами і людським чинником;

креативний – дає змогу ухвалювати нестандартні рішення у проблемних ситуаціях, для чого необхідно не тільки цілісно уявляти об’єкт, що досліджується, але й бачити його системні зв’язки з іншими об’єктами.

Формування екологічної свідомості та культури, а також загальнолюдських цінностей є можливим практично на кожному занятті і це, на нашу думку, необхідно використовувати. Проте можливості формування екологічної культури студентів-економістів у процесі вивчення різноманітних дисциплін є неоднакові. Вони визначаються специфікою завдань і змісту предмета.

Серед дисциплін природничо-наукової підготовки та загальноекономічної підготовки ми визначили деякі теми, які, на наш погляд, є найбільш доцільними для насичення їх змісту екологічною складовою на засадах сталого розвитку що, в свою чергу посилює і поглиблює значення певної економічної дисципліни у процесі формування у майбутніх економістів екологічної культури (табл. 1.1–1.3). На нашу думку, це є однією з особливостей цього складного процесу.

Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови термін «особливість» визначається як «характерна риса, ознака, властивість кого-, чого-небудь // Своєрідність, специфіка чого-небудь» [21, с. 862].

Це поняття прямо чи опосередковано використовується у філософії, психології, педагогіці, соціології, політології, астрономії, біології, геології, фізиці, хімії, технічних та інших дисциплінах, а також у практичній діяльності. Воно відображає специфіку взаємодії різних систем у неорганічній та живій природі, а також у суспільстві, на мікро-, мезо- й макрорівнях.

Результати аналізу явищ навколишньої дійсності, з огляду на вищезгадані дисципліни, свідчать, що особливості характеризують неодмінну

Пропонований перелік тем із дисципліни «Національна економіка»

№ з/п	Назва теми	Екологічна складова на засадах сталого розвитку
1	Теорія суспільного добробуту та соціально-ринкової економіки	Основи сталого розвитку. Показники та індикатори сталого розвитку. Соціальні фактори забезпечення сталого розвитку економіки
2	Державність та державне управління економікою	Відтворювальний механізм екологізації. Управлінські стратегії впливу на суб'єкти екологізації
3	Політика економічного зростання в національній економіці	Еколого-економічна безпека країни в контексті сталого розвитку. Раціональне використання природних ресурсів

Пропонований перелік тем із дисципліни «Регіональна економіка»

№ з/п	Назва теми	Екологічна складова на засадах сталого розвитку
1	Економічне районування та територіальна організація господарства	Сучасний стан земельних ресурсів в Україні та заходи щодо його покращення. Збереження біорізноманіття – шлях до сталого розвитку
2	Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах	Підвищення екологічності та безпечності технологій при проектуванні та підготовці виробництва. Географія промислового виробництва та модуль техногенного навантаження
3	Природний та трудоворесурсний потенціал України	Світовий демографічний вибух та демографічна криза в Україні. Специфіка взаємодії суспільства та природи
4	Фактори сталого розвитку продуктивних сил	Екологічні та соціальні фактори забезпечення сталого розвитку країни

**Пропонований перелік тем із дисципліни
«Економіка підприємства»**

№ з/п	Назва теми	Екологічна складова на засадах сталого розвитку
1	Зовнішнє середовище господарювання підприємств	Природне середовище. Антропогенне забруднення. Вплив господарської діяльності на атмосферу, гідросферу, літосферу та біосферу. Охорона та раціональне використання атмосфери, літосфери, гідросфери та біосфери: вітчизняний та світовий досвід
2	Техніко-технологічна база і виробнича потужність підприємства	Природні ресурси, їх класифікація. Розробка нових технологічних процесів. Екологічний паспорт підприємства. Раціональне використання енергоресурсів. Альтернативні джерела енергії
3	Організація виробництва і забезпечення якості продукції	Екологізація виробництва. Екологізація попиту. Стандарти і нормативи якості навколишнього середовища
4	Фінансово-економічні результати діяльності підприємства	Основи платного природокористування в Україні. Збори за використання природних ресурсів. Платежі за порушення природного середовища

своєрідність взаємодії різних систем. Наприклад, на рівні мікросвіту – взаємодія молекул, елементарних часток (електронів, протонів, нейтронів, позитронів, нейтрино, кварків тощо); на біологічному рівні – взаємодія екосистем у межах біоценозу або всієї біосфери з природними системами Землі; на космічному рівні – взаємодія різних космічних систем («чорні діри», галактики, зоряні системи, планети, супутники, астероїди, комети, космічний пил, газоподібні системи тощо); на соціальному рівні – взаємодія різних соціальних систем (державних, політичних, ідеологічних, етичних, естетичних тощо). Результатами цієї взаємодії є конкретні зміни, що відбуваються у цих системах. Іншими словами, це – «процес, що

відбувається на різних рівнях існування матеріальних явищ та їх окремих властивостей (фізичних, хімічних, біологічних, енергетичних, інформаційних та інших), який реалізується в процесі взаємодії двох або більше рівно впорядкованих систем і результатом якого є зміна в структурі (просторово-часових характеристиках), стані хоча б однієї з цих систем» [78, с. 4]. Це є причиною формування, розвитку, функціонування та руйнування мікро-, мезо- та макросистем, з яких складається навколишній світ.

Наразі на основі класифікацій впливів, яку розробив О. Кириченко[76], ми класифікували особливості взаємодії природи та соціуму.

Перша група – це особливості процесів, що виявляються в неорганічній природі:

на *мікрорівні* – механічні, фізичні, хімічні, особливості взаємодії елементарних часток;

мезорівні – геологічні, теплові, звукові, світлові, хвильові, електричні, електромагнітні, гравітаційні особливості;

макрорівні – особливості космічного характеру (особливості взаємодії різних космічних систем, до яких відносяться «чорні діри», галактики, зоряні системи, планети, супутники, астероїди, комети, космічний пил, газоподібні системи тощо).

Друга група – це особливості екологічних процесів, що існують у живій природі:

на *мікрорівні* – особливості взаємодії між різними системами всередині живих організмів (дихання, травлення, кровообіг тощо);

мезорівні – особливості взаємодії всередині видів та між різними видами екологічних систем (усередині видів та між різними видами живих організмів);

макрорівні – особливості взаємодії між усією біосферою та природними системами Землі.

Третя група об'єднує всі особливості соціальних процесів, що є в суспільстві:

Особливості формування екологічної культури майбутніх економістів

№ з/п	Перелік особливостей
<i>Особливості мікрорівня – на рівні особистості</i>	
1	Формування знань сучасної методології обґрунтування ековідповідних рішень у процесі вибору стратегії діяльності підприємства
2	Формування вміння передбачати соціальні та екологічні наслідки економічних рішень
3	Формування навичок повсякденної екологічно виправданої поведінки у побуті та професійній діяльності
4	Формування переконання необхідності використання у професійній діяльності новітніх екобезпечних технологій
<i>Особливості мезорівня – на рівні групи</i>	
5	Загальна культура особистості є передумовою та основою формування екологічної культури майбутніх економістів
6	Урахування у робочих програмах професійно орієнтованих дисциплін змісту складових сталого розвитку
7	Зміст професійної підготовки майбутніх економістів передбачає вміння включати в оптимізаційні моделі обмеження, що спрямовані на збереження навколишнього середовища
8	Проведення практик (навчальної, виробничої, переддипломної) на підприємствах, що застосовують безвідходні технології виробництва
9	Використання інноваційних педагогічних технологій освітнього процесу для інтеграції економічної, соціальної та екологічної складових сталого розвитку
10	Залучення до навчального процесу фахівців екологічної сфери, що працюють на підприємствах з найвищим рівнем екологічної безпеки
<i>Особливості макрорівня – на рівні соціуму</i>	
11	Використання сучасних мультифакторних моделей розвитку ланки «вища школа – підприємство»
12	Розвиток людини у природі як мета та критерій соціально-економічного прогресу
13	Формування системи уявлень про цінність природних ресурсів, стратегію сталого розвитку, проблеми збереження здоров'я та навколишнього середовища
14	Урахування морально-екологічного імперативу у процесі реалізації економічних інтересів підприємства, регіону, держави
15	Професійна підготовка майбутніх економістів передбачає прогноз наслідків впливу економічної діяльності на навколишнє середовище

на *мікрорівні* – особливості взаємодії на рівні особистості;

мезорівні – особливості взаємодії на рівні групи;

макрорівні – особливості взаємодії на рівні соціуму.

Згідно з предметом нашого дослідження, особливості формування екологічної культури майбутніх економістів можна віднести до третьої групи особливостей соціальних процесів – особливостей взаємодії природи та соціуму.

Ще стародавні філософи висловлювали думку, що не можна жити в суспільстві та бути незалежним від нього. Для задоволення своїх численних та різноманітних потреб людина вимушена вступати у взаємодію з іншими людьми й соціальними співтовариствами, які є носіями певних знань та цінностей, вимушена брати участь у спільній діяльності, що реалізовує різні суспільні (економічні) відносини (виробництва, споживання, розподілу, обміну й ін.). Протягом усього свого життя вона пов'язана з іншими людьми безпосередньо або опосередковано, вона впливає на них і є об'єктом (суб'єктом) соціальних взаємодій.

Згідно результатів аналізу освітньо-кваліфікаційних характеристик бакалавра, спеціаліста та магістра напряму підготовки 0501 – «Економіка і підприємництво» [160] та за допомогою запропонованої О. Кириченком класифікації видів впливу [76], ми визначили та класифікували особливості формування екологічної культури майбутніх економістів (табл. 1.4). У 3-му розділі ми опишемо процедуру проведення їх ранжування за допомогою експертів та його результати.

Висновки з розділу

1. У психолого-педагогічній літературі відзначено складну структуру екологічної культури. Ми дійшли висновку про необхідність включення у зміст екологічної культури таких компонентів: еколого-ціннісні орієнтації,

еколого-значущі знання, еколого-орієнтовані відносини, еколого-виправдану практичну діяльність. Таким чином, структура екологічної культури, що розглядається нами відображає аксіологічно-інформаційно-емоційно-діяльнісну сутність загальної культури; співвідноситься з цілісним освітньо-виховним процесом, у якому вона може бути сформована.

2. Ми розуміємо *екологічну культуру* майбутнього економіста як інтегральне утворення його особистості, що формується у процесі професійної освіти у вищому навчальному закладі й ґрунтується на екологічних знаннях та вміннях, екологічній свідомості, екологічному стилі мислення та діяльності, які проектуються на його професійну діяльність. Стиль розкривається у поєднанні таких фізичних, психологічних та соціокультурних якостей, які дозволяють на всіх рівнях життєдіяльності зберігати органічний зв'язок із природою. Визначаємо екологічну культуру особистості як відповідне сприйняття навколишньої дійсності та ступінь відповідальності щодо неї. На наш погляд, саме такий підхід дозволяє за короткий час з кращим результатом допомогти кожному студентові в сучасному світі знайти й пізнати власну природу, своє екологічне «Я» та виробити екологічно зумовлену поведінку. Екологічна культура виявляється у свідомості, мисленні, поведінці особистості. Сукупність елементів екологічної культури усіх особистостей (які складають суспільство) як якісно нове формування визначає екологічну культуру суспільства.

3. На основі узагальнення теоретичних підходів до формування екологічної культури майбутніх фахівців визначено особливості формування екологічної культури майбутніх економістів: *на рівні особистості* – формування навичок повсякденної екологічно виправданої поведінки у побуті та професійній діяльності; уміння передбачати соціальні й екологічні наслідки економічних рішень; переконання необхідності використання у професійній діяльності новітніх екобезпечних технологій; знань сучасної методології обґрунтування ековідповідних рішень у процесі вибору стратегії діяльності підприємства; *на рівні групи* – урахування у робочих програмах

професійно орієнтованих дисциплін змісту складових сталого розвитку; використання інноваційних педагогічних технологій освітнього процесу для інтеграції економічної, соціальної та екологічної складових сталого розвитку; проведення практик (навчальної, виробничої, переддипломної) на підприємствах, що застосовують безвідходні технології виробництва; залучення до навчального процесу фахівців екологічної сфери, що працюють на підприємствах з найвищим рівнем екологічної безпеки; *на рівні соціуму* – урахування морально-екологічного імперативу у процесі реалізації економічних інтересів підприємства, регіону, держави; розвиток людини у природі як мета й критерій соціально-економічного прогресу; формування системи уявлень про цінність природних ресурсів, стратегію сталого розвитку, проблеми збереження здоров'я та навколишнього середовища; використання сучасних мультифакторних моделей розвитку ланки «вища школа – підприємство».

4. Результати аналізу, консультацій з викладачами, вивчення досвіду інших навчальних закладів, дали нам змогу зробити висновок, що у межах будь-якої однієї дисципліни формування екологічної культури не може відбуватись повною мірою; екологічна освіта має міжпредметний характер, тому під час вивчення дисциплін циклу загальноекономічної та професійної підготовки є досить значні можливості для формування екологічної свідомості та культури, а також загальнолюдських цінностей, якими повинні керуватися економісти-професіонали.

Основні результати цього розділу розкрито у таких фахових наукових публікаціях [122; 124; 127].

РОЗДІЛ 2

ОБГРУНТУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ОСНОВ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

2.1. Педагогічні основи формування екологічної культури майбутніх економістів

У педагогічній діяльності виявляються усі форми культурної діяльності людини: культууроутворювальна діяльність педагога, що спрямована на формування особистості вихованців, передачу їм культурного багатства, що було накопичене людством, і особистісний, безпосередній, практичний, дієвий вияв людиною власної культури буття [64].

Аналізуючи характер взаємозв'язку діяльності й культури, важливо підкреслити, що не кожна діяльність і не кожен її результат можна характеризувати як культурні.

Істинна культурна діяльність – це та, яка не тільки створює суспільно корисні речі, але й розвиває та удосконалює саму людину. Головна мета культурного розвитку особистості (і екологічно-культурного зокрема) – реалізація всіх творчих можливостей людини в межах законів екологічної етики. Зв'язок культури та професійної діяльності – двосторонній, діалектичний. Культура – це якісна й кількісна характеристика певного способу діяльності [66].

Педагогіка звертається до формування трьох сфер особистості: інтелектуально-пізнавальної (раціональної), мотиваційно-ціннісної (емоційної), етично-практичної (вольової). Саме те, розвитку яких з них надається перевага, яким чином пов'язані процеси залучення до знань, розвитку мислення, формування мотивів, переживань, поведінкових навиків, закріплено в базисних традиціях цивілізації. Вони можуть виражати

тенденції переважної орієнтації механізмів соціалізації або на *відтворення готових образів культури*, зафіксованих у стійких стереотипах, або на *творчий підхід*, який змінює, перетворює ставлення до накопичення культури та способів її передачі від покоління до покоління [52; 164; 247].

Серед досліджень з проблеми формування екологічної культури можна відзначити праці Ф. Гіренока [30], Е. Гірусова [31–34], Л. Гумільова [43], М. Мойсеєва [136–138] та інших, присвячені питанням взаємодії суспільства та природи.

Серед зарубіжних учених ця проблематика представлена в працях А. Швейцера [236; 237], Б. Коммонера [85], Е. Пестеля [166], А. Печчеї [167].

Методологічна основа процесу формування екологічної культури в урбанізованому суспільстві представлена працями А. Урсула [217; 218], Н. Мамедова [119], Ю. Маркова [92] та вітчизняних М. Бауера [7], М. Бойчева [16], С. Лебідь [101], Н. Левчук [103], Н. Пустовіт [185], О. Плахотник [169] та інших, присвячених загальним філософським проблемам екології, а також працями Л. Когана [79], Г. Тарасенко [214], В. Крисаченка [95; 96; 115; 116], М. Хилька [95; 216; 228], направленими на всебічний аналіз культури, з'ясування її специфіки у взаємодії з природою.

Різні аспекти формування екологічної культури розглянуті в працях Г. Бачинського [8], Е. Гірусова [31–33], І. Лаптева [100], О. Салтовського [194], К. Стошкуса [209]. Також слід відзначити праці, що засновані на узагальненні даних конкретних соціологічних досліджень регіонального масштабу. До них належать дослідження Ю. Ожегова та К. Ніконогової [154] тощо.

Теоретичний аналіз літератури дозволяє нам виділити декілька проблем формування екологічної культури особистості (М. Мойсеєв [136–138], Ю. Шрейдер [241]):

- 1) людина здатна вижити й жити тільки у співзвучності з природою;
- 2) людину ніхто не руйнує ззовні. Вона самовідрікається на користь розуму;

3) розум надається людині як поводитир, а не як засіб панування в житті, яке саме є засобом реалізації людської сутності та втілення етичного закону, в основі якого лежить любов до усього суцього.

Наразі екологічна культура особистості взагалі й майбутнього економіста зокрема не може розглядатися однобічно. Це поняття включає комплекс філософських, психологічних, культурологічних, біологічних, педагогічних, економічних, соціологічних проблем і є, на наш погляд, похідним від духовної культури, бо, як відомо, що будь-який стереотип, якщо він є, працює «автоматично» й на всіх рівнях. Отже, формування його – це комплексний, багаторівневий процес.

Таким чином, у результаті загального аналізу стану проблеми було виявлено, що педагогами, психологами, філософами, соціологами були намічені основні засади, але не вирішений ряд теоретичних та практичних питань формування екологічної культури особистості, а саме: у реалізації принципу єдності інтелектуального й емоційного пізнання людиною природного середовища та її практичної діяльності вкрай недостатня увага приділяється емоційному аспекту, який розкривається, в основному, через виховання естетичних почуттів; недостатньо спроб здійснюється для скорочення розриву між біологічним та соціальним у людині: він усе збільшується, що призводить до спотвореного самоусвідомлення особистістю власного «Я», формує систему переконань, у якій особистість виступає як надприродна істота, а природа є засобом її життєдіяльності, унаслідок чого особистість будує свої відносини з природою абсолютно певним чином – тобто, за реалізації принципу системності в дослідженні взаємозв'язків у системі «людина – суспільство – природа», необхідно враховувати умови становлення у особистості «екологічного «Я», тобто того образу природи, тієї системи переконань, що продукує природоохоронні мотиви.

Такі підходи до проблеми формування екологічної культури студентів ВНЗ забезпечили розгляд педагогічних основ цієї проблеми.

У дослідженні були введені такі складові педагогічних основ: компоненти, закономірності, принципи, педагогічні умови, критерії та методика формування екологічної культури.

Попри наявність досить великої кількості досліджень, саме такій сукупності складових педагогічних основ практично не приділялась увага. Серед поданих у літературних джерелах [63; 154; 231; 245] складових формування екологічної культури найбільше предмету нашого дослідження відповідають: екологічна освіта, набуття вмінь та досвіду вирішення екологічних проблем, свідоме ставлення до природи, практична участь у покращенні природокористування. Саме ці складові формування екологічної культури ми поклали в основу вибору компонентів такого процесу. До їх переліку ми додали основні й загальні елементи екологічної культури.

У переліку основних та загальних елементів екологічної культури, що виділяються більшістю дослідників, – знання, відносини, діяльність. Позитивно оцінюючи це з педагогічної позиції, ми одночасно відзначаємо, що на духовні компоненти екологічної культури звертають увагу небагато вчених. Л. Коробейникова відзначає, що «в цілому екологічна культура людини включає: культуру пізнавальної діяльності, культуру праці, що формується в діяльності щодо охорони природи та її вивчення, культуру духовного спілкування з природою» [88, с. 9].

К. Ніконорова розглядає екологічну культуру з позицій ціннісних орієнтацій. У своєму дослідженні вона визначає структуру екологічної культури як єдність та взаємозв'язок трьох її складових: змістовної, діяльнісної та аксіологічної [154].

Провідним компонентом у структурі екологічної культури є еколого-ціннісні орієнтації, які виникають в результаті «привласнення» екологічних цінностей, що є основою мотиваційного компонента. Еколого-ціннісні орієнтації ми розглядаємо як інтеграційну характеристику особистості, що визначає її цілісність та спрямованість. Вони виражають вибіркоче ставлення особистості до екологічних цінностей, яке ґрунтується на розумінні

загального взаємозв'язку та взаємообумовленості всього суцього, визнанні самоцінності живого й неживого, усвідомлення своєї ролі та місця в системі «людина – природа», необхідності такої поведінки й діяльності, які б найбільшою мірою підтримували гармонію у взаєминах людини й природи, забезпечуючи збереження повноти якості людини та збереження регулятивного потенціалу природи.

Зупинимось на обґрунтуванні внутрішньої структури екологічної культури. Еколого-ціннісні орієнтації впливають перш за все на відбір змісту освіти. Програми можуть бути побудовані по-різному й по-різному в них представлені еколого-значущі знання.

Є немало наукових досліджень, у яких представлений взаємозв'язок формування ціннісних орієнтацій та навчального процесу (М. Бауер [7], Л. Білик [13], В. Комендар [84], О. Лазебна [98], Н. Пустовіт [185], Л. Романишина [189–192], А. Степанюк [206], З. Шевців [238]).

Знанневий компонент є предметом окремих досліджень (Г. Білецька [11], Г. Білявський [14], Н. Винокурова [24], В. Грубінко [42], І. Зверев [64], О. Захлебний [60], О. Король [89], А. Кочергін [92], С. Лебідь [101], Н. Левчук [103], А. Некос [147], Т. Нінова [150], О. Плахотник [169], Г. Пустовіт [179], Е. Флешар [224]). До природничо-наукових знань відносяться знання про закономірності взаємопов'язаних природних явищ, єдності живої та неживої природи, суспільства й людини, а також знання про екологічні проблеми та їх вирішення. Ціннісні знання – знання предметних цінностей (навколишнє середовище, антропогенний чинник, якість середовища, ресурс, природокористування) і суб'єктивних цінностей (що виражаються нормативно в принципах імперативу, правилах поведінки в природі, ідеях, традиціях, нормах, шляхах захисту навколишнього середовища). До нормативних знань можна віднести знання природоохоронних законів, санітарно-гігієнічних норм, правил поведінки в природі, а до практичних – знання про вивчення, оцінку й поліпшення стану навколишнього середовища.

Екологічні знання – це результат засвоєння змісту навчального матеріалу: основні екологічні поняття та терміни, факти й закони, теорії, ідеї, знання про способи еколого-виправданої діяльності, оціночні знання.

Г. Пономарьова, виділяючи в екологічній культурі когнітивний компонент, виходить з важливості екологічних знань для життя людини у швидкоплинному світі. Екологічні знання за своєю сутністю несуть величезний гуманістичний потенціал, оскільки виконують важливу роль в пошуку шляхів збереження біосфери й людини [171].

Вплив екологічного мислення та свідомості на формування екологічної культури був розглянутий в дослідженнях Т. Вайди [20], В. Крисаченка [95], Н. Пустовіт [185], В. Скребця [198], М. Шведа [235] та ін. Ми розглядаємо питання мислення в аспекті формування екологічної свідомості.

На відміну від вчених, що роблять основний акцент на оволодінні студентами екологічними знаннями, Є. Орлов не зводить екологічну культуру до простого збагачення людини знаннями про природу, бо одна з центральних ідей сучасної еко-гуманітарної парадигми в освіті – перехід від знанневоцентричного до культуроподібного підходу. Знання важливі, указує Є. Орлов, щоб людина уявляла норми, на яких потрібно будувати відносини з середовищем [158]. В. Ясвін вважає за екологічно доцільне формувати у населення ставлення до природи суб'єктно-етичного типу [250]. Такий тип стосунків характеризується особовою установкою на партнерську взаємодію з природними істотами, включення їх у сферу дії етичних норм.

При визначенні значущості кожного компонента екологічної культури більшість дослідників вважають, що у формуванні екологічної культури першорядне значення має екологічне ставлення до навколишнього середовища. І. Лаптев взагалі представляє екологічну культуру як якісний показник екологічного ставлення людини до природи [100].

Ставлення до природи, як відзначають дослідники, має самостійну цінність у системі стосунків людини. Існує термін «суб'єктивне ставлення особистості» як суб'єктивно забарвлене віддзеркалення особистістю

взаємозв'язків потреб з об'єктами та явищами світу. В основі суб'єктивного ставлення особистості до природи є закарбовуваність в тих або інших об'єктах та явищах потреб особистості. Система потреб складає ядро особистості. Потреба спілкування з природою властива людині органічно, бо вона всім своїм минулим пов'язана з природою. Саме взаємовідношення з природою для людини є цінністю, тому завданням педагога є корекція суб'єктивного ставлення до екологічних цінностей (гностичний компонент). Ставлення до природи виступає як ціннісне, як вказує Г. Каропа, через його здатність задовольняти різноманітні потреби та інтереси людей [75].

Екологічне ставлення до навколишнього середовища проаналізоване в психолого-педагогічних дослідженнях (Л. Білик [13], О. Вернік [23], С. Кравченко та М. Костецький [93], О. Мамешина [120], Л. Романишина [192], В. Штангрет [242]).

Ще один компонент – еколого-виправдана поведінка (поведінковий компонент) – включає звичку екологічно доцільної поведінки, діяльності, активну пропаганду екологічних ідей, особисту участь у практичних справах щодо захисту навколишнього середовища.

Обрані компоненти співставляються з метою формування екологічної культури майбутніх економістів. Усі інші складові педагогічних основ підпорядковані цим компонентам. Характеристика всіх складових буде розглянута нижче.

Взаємозалежність складових педагогічних основ знайшла своє відображення в моделі формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку.

Таким чином, розгляд проблеми формування екологічної культури особистості зумовлений наявністю суперечностей між вимогами соціальної реальності та можливостями особистості, рівнем її культури; між наявними потребами практики та рівнем наукових знань про вдосконалення духовного розвитку особистості.

На наш погляд, саме такий підхід дозволяє в короткий термін, з

найкращим результатом допомогти кожному студенту в сучасному світі економічного й ідеологічного хаосу знайти та пізнати власну природу, своє екологічне «Я» й виробити екологічно обумовлену поведінку.

Суспільство пов'язує свої надії на формування людини майбутнього, що володіє різноманітними знаннями про екологію та досвідом творення нових цінностей. Тому наразі особлива увага приділяється перебудові екологічного мислення студентів як майбутніх фахівців-економістів.

Для кількісного та якісного опису рівнів сформованості екологічної культури майбутніх економістів необхідно визначити критерії та рівні цього феномена, а також закономірності та принципи, які лежать в основі процесу, що досліджується.

2.2. Критерії та рівні сформованості екологічної культури майбутніх економістів

Філософський словник дає таке визначення терміна «критерій» – ознака істинності або помилковості становища [222]. Під критеріями педагогічного процесу, що спрямований на формування екологічної культури майбутніх економістів, їх здатності й готовності вирішувати значущі для них проблеми ми розуміємо «ознаки, на підставі яких здійснюються класифікація та експертна оцінка педагогічного досвіду: підвищення ефективності педагогічного процесу; новизна, новаторство; підвищення якості процесу; створення цілісної системи всебічного розвитку особистості; відкриття нових педагогічних фактів та цінностей» [176]. Зміни екологічного світогляду, екологічної культури, що відбуваються у майбутнього економіста в період навчання у вищому навчальному закладі, свідчать про процес особистісного еколого-професійного зростання і розглядаються нами як критерії цього розвитку. Для нас важливим є те, що ці зміни детермінуються умовами зовнішнього (природного, соціального, у тому числі й педагогічного) і

внутрішнього середовища. Причому друге середовище повинне бути більш активним і спонукати майбутнього економіста до саморозвитку.

У 1-му розділі ми вже дали визначення понять «сталий розвиток» (визначає один з найвідоміших у світі сценаріїв виходу з глобальної екологічної кризи), «екологічна культура» й визначили сутність процесу формування у майбутніх економістів екологічної свідомості й екологічної поведінки, що сприяє вирішенню ними завдань сталого розвитку та виходу з кризи техногенної цивілізації. Визначимо критерії, які дозволяють оцінити кожен із компонентів цієї складної системи.

Процес формування у майбутніх економістів екологічної культури характеризується компонентами (мотиваційний, знаннєвий, гностичний, поведінковий), які визначають критерії, що дозволяють здійснити судження про досягнення мети нашого дослідження.

Критеріями розвиненості мотивації готовності вирішувати екологічні проблеми на основі високого рівня екологічної культури є цінність і значущість для майбутнього економіста його пізнавальної та матеріалізованої діяльності. Унаслідок реалізації процесу дозрівання мотивів, якими можуть виступати потреби й інтереси, потяги й емоції, установки й ідеали, у них з'являється бажання дізнатися більше про природні об'єкти, наслідки майбутньої професійної діяльності, дію різних екологічних чинників на природне середовище та здоров'я людини. З'являється мотивація змагання в досягненні вищого рівня екологічних та професійних знань, умінь, набуття специфічних навичок, що дозволяють реалізуватися в еколого-професійній діяльності. Тому критерієм мотиваційного компонента ми обрали мотиваційну готовність. Мотиваційну готовність у майбутнього економіста можна оцінити через його акцентуацію на певній проблемі, усвідомлення ним необхідності розібратися в її причинах та намітити шляхи вирішення. «Бачити – усвідомлювати (рефлексувати) – вирішувати (здійснювати діяльність)» – це основні показники, згідно з якими можна судити про розвиненість у студентів мотивації готовності вирішувати

проблеми сталого розвитку на основі високого рівня екологічної культури.

Зміни, що відбуваються у свідомості майбутніх економістів, які навчаються в системі вищого навчального закладу, можна прослідкувати через систему анкетування, тестування (особливо через систему відкритих запитань в тестах), опитування, дискусію, аналіз особливостей вирішення ними практичних завдань (наявність оригінального підходу, вияв творчого мислення в їх діяльності тощо), спрямованості на науково-дослідну роботу.

Складніше підібрати критерії, згідно з якими можна оцінити гносеологічний компонент процесу формування екологічної культури майбутніх економістів в умовах вищого навчального закладу. Ці критерії можна віднести до групи світоглядних критеріїв. На нашу думку, такими критеріями можуть виступати соціально-психологічні установки як відображення особистісних позицій, поглядів на ту чи іншу подію, рішення, що приймається людиною, відповідальності за власний вільний вибір, ціннісні орієнтації [165] і критерій духовної дистанції як результат втілення в життя смислової системи особи, що дозволяє визначити, якою мірою людина змогла інтеріоризувати духовні цінності в структуру своєї особистості й використати їх для власного вдосконалення.

Термін «духовна дистанція» запровадив у науковий вжиток Х. Ортега-і-Гассет. Він вважає, що в шкалі «духовної дистанції ступінь близькості до нас тієї чи іншої події відповідає ступеню вразливості наших почуттів цією подією» [159, с. 231]. Під духовною дистанцією ми розуміємо найвищі вияви духовності, коли зникає дистанція між особистістю та світом. Духовно розвинена особистість – це така людина, для якої увесь навколишній світ має особистісний сенс.

Своєрідними точками біфуркації в педагогічному процесі для студентів ВНЗ є організовані як самими студентами, так і викладачами екскурсії на підприємства, що є основними забруднювачами навколишнього середовища в регіоні, поїздки на природу з метою ознайомлення з біорізноманіттям рідного краю. Включеність у світ природи дозволяє студентам виявити свої

почуття, а саме: жалість, співпереживання, співчуття тощо.

Природа виступає як пізнавальна, символічна, етична, психофізіологічна, психотерапевтична, реабілітаційна цінність, як спаринг-партнер, вона містить цінність спілкування (В. Ясвін [250]). Отримавши емоційний заряд від спілкування з природою, майбутній економіст через емпатійне переживання приходить до усвідомлення необхідності екологічних знань, умінь та спрямування їх на вирішення екологічних завдань, на особистісне еколого-професійне зростання.

Розглянемо ще критерії, що детерміновані гностичним компонентом. Ці критерії можна віднести до групи світоглядних критеріїв, які дозволяють оцінити розвиненість екологічної свідомості в її знаннєвій (когнітивній) компоненті. Необхідно, щоб майбутній фахівець мав уявлення про наслідки своєї професійної діяльності для навколишнього природного середовища, здоров'я людей та власного здоров'я, оскільки критерієм стану середовища є його здоров'я у вузькому й широкому розумінні цього слова. При цьому треба, щоб освітній процес базувався з урахуванням єдності біосфери й біосоціальної природи людини. У контексті екологізації, гуманізації вищої освіти важливо, щоб студент-економіст бачив взаємозв'язок між явищами, що відбуваються в біотичному й абіотичному середовищі, усвідомлював коеволюцію природи, людини та продукту людської діяльності – техносфери. Досягнення такого рівня знання можливе на основі як фасилітації з боку викладача в розвитку майбутнім фахівцем власної системи уявлень, так і самостійного пошуку інформації та її інтеріоризації. Це дозволить майбутньому економісту на основі знань про весь світ, фундаментальної єдності природничих наук, незавершеності природознавства й можливості його розвитку, дискретності й безперервності в природі, співвідношення порядку й безладу в природі, цілісності й гомеостазу живих систем, взаємодії організму й середовища (внутрішнього та зовнішнього), груп організмів, екосистем мати думку про дотримання ним екологічних принципів охорони й раціонального використання природи. На основі цього ми для гностичного

компоненту як критерій обрали сформованість особистісної позиції.

Безумовно, еколого-професійні знання є необхідною, але недостатньою умовою того, щоб майбутньому економісту після закінчення вищого навчального закладу стати фахівцем високої кваліфікації в будь-якій сфері діяльності. До цих знань можна віднести знання про вічні істини, які в контексті коеволюції природи, людини й людського суспільства дозволяють відповісти на питання: яка роль людини у світі речей; чи відчуває себе частиною природи, чи відчужена від світу природи через свою «розумну винятковість»; що таке добро і зло, ближній і дальній прагматизм у ставленні до біосфери й людини як її складової частини, який ступінь її відповідальності тощо.

Безперечно, це знання вищого порядку, оскільки дозволяють поєднати загальновідомі людські цінності, що є основою «будівництва» людської особистості, зі знаннями, на яких ґрунтується ноосферне мислення. Вони детермінують загальнолюдські цінності як цінності духовно-етичного порядку.

Оцінка знаннєвої компоненти – найбільш розроблена в педагогічному процесі галузь. Цьому аспекту присвячені праці О. Ануфрієва [5], Н. Жигоцької [57], О. Локшина [110], А. Магльованого [173], Л. Одерія [153], А. Ягодзінського [246] та ін.

Ми у своєму дослідженні для оцінки знань студентів використовуємо тести, опитування, заліки, іспити як форми, що вже добре зарекомендували себе, так і рейтингову систему, навчальні й контролюючі системи, а також систему самооцінки знань студентом, систему «однорівневої оцінки», коли експертами виступають самі студенти (навчальна група), або найбільш підготовлений авторитетний студент, або декілька студентів. Нам представляється важливим те, що у світлі гуманістичної освітньої парадигми і для того, щоб понизити емоційне напруження студента в цей період, він сам вибирає систему оцінювання знань. Як показує досвід, система самооцінки й «однорівневої оцінки» часто є більш суворою та вимогливою, ніж оцінка

знань студента викладачем. При виборі експерта, що оцінює працю інших студентів, виявляється мотивація змагання між одногрупниками за це право бути вибраним. Це призводить до підвищення мотивації навчання. Такі студенти з повагою ставляться до самоосвіти, саморозвитку, вони слугують своєрідним орієнтиром для інших студентів та допомагають їм досягти значних результатів у теоретичній підготовці. Їм надається можливість за допомогою порівняння визначитись у досягненні найвищого свого рівня у сфері теоретичних знань, тобто відбувається їх саморозвиток. Загальний рівень знань в такій групі вищий, ніж в групі, де оцінювання ведеться традиційним чином – тільки викладачем. Тому критеріями знаннєвого компонента обрано рівень екологічних знань.

Критеріями поведінкового компонента формування екологічної культури майбутніх економістів є ознаки, на підставі яких можна судити про те, що у них сформувався певний рівень екологічної поведінки. Ці критерії відносяться до групи діяльнісно-практичних критеріїв.

Переконатися в розвиненості цього критерію можна, оскільки показником у цьому випадку є конкретна справа, вчинок. Характерною межею нашої концепції є організація педагогічного процесу таким чином, щоб він завершувався виявом волі, що виражається через участь майбутнього фахівця в конкретній екологічній дії, що спрямована на вирішення екологічної проблеми регіону, жителем якого він є, галузі, фахівцем якої він буде після закінчення вищого навчального закладу.

Діяльність організовується за принципом спадкоємності досліджень та реалізації проектів від курсу до курсу й від спеціальності до спеціальності, що дозволяє підійти до вирішення екологічної проблеми комплексно. Студенти беруть участь в екологічних програмах, що здійснюються в технокополісі Хмельницький, у Подільському краї, що допомагає їм самореалізуватися і розглядати процес саморозвитку не як споглядальний, а як діяльнісний.

Практичні навички, що були одержані в процесі реалізації своїх знань

та умінь, дозволяють майбутньому економісту затвердитися у власних очах і стати соціально значущою особистістю. У цьому випадку процес його саморозвитку відбувається як реалізація повноти себе у єднанні з людьми, у служінні суспільству, природі. Тим самим він виконує свій обов'язок перед суспільством. Критерій – сформованість екологічної культури – є виявом поведінкового компонента і результатом взаємодії всіх компонентів.

На підставі результатів аналізу опитування експертів, аналізу педагогічної літератури з проблеми дослідження (зокрема Н. Негруца [146], Л. Фенчак [221]) і власного досвіду автором було виділено критерії та визначено рівні сформованості екологічної культури майбутнього економіста як інтеграції його екологічної свідомості, екологічної поведінки й рівня готовності вирішувати екологічні проблеми (табл. 2.1).

Однак критерії та рівні не повною мірою характеризують сформованість екологічної культури майбутнього економіста. Тому, окрім них, ми розглянемо динаміку сформованості у майбутніх економістів професійних компетенцій (оскільки формування екологічної культури майбутнього економіста здійснюється на основі моделювання науково обґрунтованого змісту екологічної освіти), що забезпечить формування у студентів компетенцій та компетентностей, достатніх для здійснення професійної діяльності. При цьому, згідно з В. Грубінко, екологічна освіта – це сукупність таких компонентів: екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура – екологічні компетенції [42]. Кожній компоненті відповідає певний рівень (ступінь) екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань та уявлень до їх глибокого усвідомлення та практичної реалізації на вищих рівнях.

Компетенції (компетентності) визначають: як здатність виконувати якусь роботу якісно й ефективно; відповідність претендента вимогам, що висуваються при зайнятті посади; здатність виконувати виробничі функції в особливих умовах. Технології формування компетенцій ґрунтуються на тій тезі, що знання «даремні» без компетенцій, тому без наявності певної

**Система критеріїв, показників та рівнів
сформованості екологічної культури майбутніх економістів**

Рівні екологічної культури	Критерії та показники сформованості екологічної культури		
	Сформованість екологічної культури		
	Рівень екологічних знань	Мотиваційна готовність	Сформованість особистісної позиції
Активно – діяльнісний	<p>1. Сформованість системних знань про природне середовище та наслідки антропогенного впливу на довкілля.</p> <p>2. Володіння системою знань про основні принципи екологічної політики, закономірності та принципи сталого розвитку, екологічне законодавство та екологічні нормативи.</p> <p>3. Ґрунтовне володіння знаннями еколого-економічних аспектів раціонального природокористування, основними еколого економічними інструментами.</p> <p>4. Комплексне бачення екологічних, економічних та соціальних проблем у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості.</p> <p>5. Сформованість сталих еколого-відповідних особливостей особистості (відповідальність, емпатія, турботливість, бережливість).</p>	<p>1. Прагнення до екологічно виправданої діяльності, розвинене бажання брати участь у практичних заходах щодо поліпшення стану довкілля, залучення до роботи інших.</p> <p>2. Виражена потреба до вивчення екологічних проблем, переконаність у необхідності екологічних знань для майбутньої професійної діяльності.</p> <p>3. Стійкий інтерес до вивчення та широкого використання інноваційних методів, способів та прийомів екологізації економіки.</p> <p>4. Стійке прагнення до підтримання належного морально-етичного клімату у колективі, до виконання спільної екологічної діяльності.</p> <p>5. Постійний моніторинг стану навколишнього середовища щодо його впливу на здоров'я, проведення якісної профілактичної роботи з населенням щодо цього.</p>	<p>1. Дотримання здорового способу життя та його пропаганда, підтримка належної еколого-відповідної атмосфери.</p> <p>2. Активна діяльність у заходах щодо поліпшення стану навколишнього середовища.</p> <p>3. Використання екологічних знань, безпечних технологій у сфері майбутньої професійної діяльності.</p> <p>4. Сформовані уміння прогнозувати наслідки виробничої діяльності, ухвалювати екологічно-доцільні та конструктивні рішення.</p> <p>5. Сформовані стійкі навички застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті.</p>
	<p>1. Тематична сформованість (яка не набуває рівня системи) знань про природне середовище та наслідки антропогенного впливу</p>	<p>1. Переконавання у необхідності екологічно виправданої діяльності, участь у практичних заходах</p>	<p>1. Дотримання здорового способу життя, вміння до його пропаганди не сформовані, підтримка належної</p>

Продуктивний	<p>на довкілля.</p> <p>2. Володіння знаннями про основні принципи екологічної політики, закономірності та принципи сталого розвитку, екологічне законодавство та екологічні нормативи.</p> <p>3. Володіння знаннями еколого-економічних аспектів раціонального природокористування, основними еколого економічними інструментами.</p> <p>4. Наявні знання про екологічні, економічні та соціальні проблеми суспільства.</p> <p>5. Сформованість еколого-відповідних особливостей особистості (відповідальність, емпатія, турботливість, бережливість) має ситуативний характер.</p>	<p>щодо поліпшення стану довкілля реалізується за рахунок ініціативи інших людей.</p> <p>2. Наявна потреба до вивчення екологічних проблем, переконаність у необхідності екологічних знань для майбутньої професійної діяльності.</p> <p>3. Наявний інтерес до вивчення та використання інноваційних методів, способів та прийомів екологізації економіки.</p> <p>4. Прагнення до підтримання належного морально-етичного клімату у колективі, до виконання спільної екологічної діяльності.</p> <p>5. Моніторинг стану навколишнього середовища щодо його впливу на здоров'я, проведення профілактичної роботи з населенням щодо цього має ситуативний характер.</p>	<p>еколого-відповідної атмосфери.</p> <p>2. Наявна діяльність у заходах щодо поліпшення стану навколишнього середовища.</p> <p>3. Використання окремих екологічних знань, безпечних технологій у сфері майбутньої професійної діяльності.</p> <p>4. Недостатньо сформовані уміння прогнозувати наслідки виробничої діяльності, ухвалювати екологічно-доцільні рішення.</p> <p>5. Недостатньо сформовані навички застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті.</p>
Реконструктивний	<p>1. Поверхневі знання про природне середовище та наслідки антропогенного впливу на довкілля.</p> <p>2. Несистемні знання про основні принципи екологічної політики, закономірності та принципи сталого розвитку, екологічне законодавство та екологічні нормативи.</p> <p>3. Знання деяких еколого-економічних аспектів раціонального природокористування.</p> <p>4. Несистемні знання про екологічні,</p>	<p>1. Нестійкі переконання у необхідності екологічно виправданої діяльності, участь у практичних заходах щодо поліпшення стану довкілля здійснюється за рахунок стимулів.</p> <p>2. Нестійка потреба до вивчення екологічних проблем, неглибока переконаність у необхідності екологічних знань для майбутньої професійної діяльності.</p> <p>3. Нестійкий інтерес до вивчення та використання</p>	<p>1. Дотримання здорового способу життя, але вміння до його пропаганди не сформовані.</p> <p>2. Діяльність у заходах щодо поліпшення стану навколишнього середовища має епізодичний характер.</p> <p>3. Ситуативне використання екологічних знань у сфері майбутньої професійної діяльності.</p> <p>4. Недостатньо сформовані уміння прогнозувати наслідки виробничої діяльності,</p>

	<p>економічні та соціальні проблеми суспільства. 5. Прояв сталих еколого-відповідних особливостей особистості (відповідальність, емпатія, турботливість, бережливість) виявляється не завжди.</p>	<p>інноваційних методів, способів та прийомів екологізації економіки. 4. Нестійке прагнення до підтримання належного морально-етичного клімату у колективі, виконання спільної екологічної діяльності за рахунок ініціативи інших. 5. Поверхнева зацікавленість станом навколишнього середовища.</p>	<p>ухвалювати екологічно-доцільні рішення. 5. Недостатньо сформовані навички застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті.</p>
Репродуктивний	<p>1. Розрізнені, часткові знання про природне середовище та наслідки антропогенного впливу на довкілля. 2. Несистемні знання про основні принципи екологічної політики, закономірності та принципи сталого розвитку, екологічне законодавство та екологічні нормативи. 3. Поверхневе знання еколого-економічних аспектів раціонального природокористування. 4. Загальне уявлення про причини виникнення екологічних, економічних та соціальних проблем суспільства. 5. Обмежений прояв еколого-відповідних особливостей особистості (відповідальність, емпатія, турботливість, бережливість).</p>	<p>1. Нестійкі переконання у необхідності екологічно виправданої діяльності, наявне небажання брати участь у практичних заходах щодо поліпшення стану довкілля. 2. Поверхневий інтерес до деяких екологічних проблем, відсутня переконаність у необхідності екологічних знань для майбутньої професійної діяльності. 3. Інтерес до вивчення та використання інноваційних методів, способів та прийомів екологізації економіки не спостерігається. 4. Байдужість до підтримання належного морально-етичного клімату у колективі, небажання виконувати спільну екологічну діяльність. 5. Незначна зацікавленість станом навколишнього середовища.</p>	<p>1. Наявність шкідливих звичок. 2. Діяльність у заходах щодо поліпшення стану навколишнього середовища виконується внаслідок стимулювання. 3. Безсистемність екологічних знань, незнання безпечних технологій у сфері майбутньої професійної діяльності. 4. Володіння частковими вміннями прогнозувати наслідки виробничої діяльності, нездатність ухвалювати екологічно-доцільні рішення. 5. Несформовані навички застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті.</p>

Пасивно – споживацький	<ol style="list-style-type: none"> 1. Відсутність знань про природне середовище та наслідки антропогенного впливу на довкілля. 2. Не сформовані знання про основні принципи екологічної політики, закономірності та принципи сталого розвитку, екологічне законодавство та екологічні нормативи. 3. Незнання еколого-економічних аспектів раціонального природокористування. 4. Низька обізнаність про екологічні, економічні та соціальні проблеми суспільства. 5. Еколого-відповідні особливості особистості (відповідальність, емпатія, турботливість, бережливість) не виявляються. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Відсутність переконання у необхідності екологічно виправданої діяльності, демонстративне небажання брати участь у практичних заходах щодо поліпшення стану довкілля. 2. Потреба до вивчення екологічних проблем, переконаність у необхідності екологічних знань для майбутньої професійної діяльності не спостерігається. 3. Відсутній інтерес до вивчення та використання інноваційних методів, способів та прийомів екологізації економіки. 4. Байдужість до морально-етичного клімату у колективі та небажання брати участь у спільній екологічній діяльності. 5. Байдужість щодо стану навколишнього середовища. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Наявність сталих шкідливих звичок. 2. Категоричне небажання брати участь у заходах щодо поліпшення стану навколишнього середовища. 3. Відсутність екологічних знань, незнання безпечних технологій у сфері майбутньої професійної діяльності. 4. Відсутні уміння прогнозувати наслідки виробничої діяльності, ухвалювати екологічно-доцільні рішення. 5. Не сформовані навички застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті.
-------------------------------	--	---	--

компетенції сприйняті знання можуть навіть не з'явитись [42].

Експертами зі 116 професійних компетенцій майбутніх економістів за допомогою методу групових експертних оцінок (ГЕО) та подальшого ранжування було відібрано 10 основних професійних компетенцій майбутніх економістів, у яких є значущою екологічна компонента. Ними є: системне розуміння впливу зовнішнього середовища на діяльність організацій, підприємств тощо; уміння аналізувати показники діяльності підприємства та його підрозділів як в цілому, так і за окремими напрямками; уміння визначати й обґрунтовувати доцільність заходів щодо підвищення ефективності роботи підприємства; уміння узагальнювати та розробляти

прикладний інструментарій використання передового досвіду у практиці діяльності підприємства; уміння передбачати соціальні наслідки певних політичних та економічних рішень; уміння формувати необхідну інформаційну базу й оцінювати облікові стандарти та процедури щодо діяльності управлінських рішень з впровадження нових видів діяльності підприємства; уміння обґрунтовувати на основі релевантної інформації аспекти стратегічних напрямків діяльності підприємства; уміння формувати необхідну інформаційну базу й обчислювати оціночні параметри щодо доцільності управлінських рішень з впровадження нових видів продукції, нової техніки, прогресивних технологій, вибору адекватних форм та методів організації виробництва, структур управління; уміння розробляти норми та нормативи для забезпечення планових розрахунків щодо діяльності підприємства та його підрозділів; уміння проводити комплексну й точкову діагностику підприємства та його підрозділів. Рівень набуття майбутніми економістами цих професійних компетенцій розглядалися нами у динаміці.

Раніше в описі й аналізі існуючої практики підготовки студентів-економістів до вирішення екологічних проблем ми визначили деякі її особливості. Ґрунтуючись на останніх і з урахуванням перелічених вище критеріїв можна виділити п'ять рівнів сформованості екологічної культури: активно-діяльнісний, продуктивний, достатній, репродуктивний, пасивно-споживацький. Вони показують, як майбутній економіст накопичує екологічні знання, набуває еколого-професійних вмінь і через волюву компоненту включається в природоохоронну діяльність в регіоні. Проходячи шляхом особистісного еколого-професійного зростання, майбутній економіст починає ознайомлення із проблемою за допомогою організованого викладачем прийому, що викликає «здивування», її інтеріоризацію.

При подальшому розумінні сутності проблеми необхідно, щоб у майбутнього економіста виник «інтерес». Інтерес може з'явитися лише тоді, коли поставлене завдання буде значущим для людини й вона буде вірити у свої сили та здатність впоратися із проблемою. У цьому випадку викладач

повинен авансувати успіх своїх студентів, урахувати їх індивідуальність, особистісну винятковість, співпереживати їхнім успіхам та невдачам. Тоді студент відчує «радість» від процесу пізнання, усвідомлення своєї соціальної значущості й реалізації себе як особистості.

Такі рівні розвиненості екологічної культури й готовності вирішувати проблеми сталого розвитку є досить умовними, але вони дозволяють провести кількісну та якісну оцінку й намітити напрями, згідно з якими необхідно будувати як індивідуальну, так і колективну роботу. Як основи (критерії) для складання цих рівнів ми вибрали таке:

розвинена система цінностей, ідеалів, інтересів, що характеризує високоорганізовану мотиваційну сферу;

наявність соціально-психологічних установок як відображення особистісних позицій, поглядів на ту або іншу подію, природне явище, прийняте технічне чи інше рішення, що дозволяють досягти успіхів у реалізації програми сталого розвитку на основі високого рівня екологічної культури;

розвинена здатність до співпереживання, емпатії, співчуття, усвідомлення себе елементом єдиної системи «людина – природа», що організовує діяльність за принципами взаємодії з навколишнім середовищем;

наявність етично орієнтованого мислення, що обумовлює ставлення до природи й людини як самоцінності;

наявність глибоких еколого-професійних знань, уявлень, позицій та ставлення до природи як суб'єкта;

спрямованість на конкретну справу, вчинок, на творчий підхід у вирішенні регіональної, галузевої екологічної проблеми;

наявність чітко вираженої спрямованості на саморозвиток, особистісне еколого-професійне зростання, самоактуалізацію.

Активно-діяльнісний та продуктивний рівні характеризуються розвиненістю екологічних світоглядних основ, екоцентричною екологічною свідомістю (сукупністю екологічних та природоохоронних уявлень,

світоглядних позицій та ставлення до природи, усвідомленням ролі людини у світі, її відповідальністю за власний вільний вибір) і інтенсивною екологічною поведінкою як сукупністю конкретних дій та вчинків, безпосередньо або опосередковано пов'язаних з дією на природне оточення, використання природних ресурсів. Оскільки екологічна культура є частиною загальнолюдської культури, то досягнення високого рівня в особистісному еколого-професійному зростанні неможливо уявити без наявності чітко вираженого етично орієнтованого мислення, спрямованості на саморозвиток, самоактуалізацію, здатності до співпереживання, емпатії, співчуття, розвитку мотиваційної сфери.

Реконструктивний рівень розвиненості екологічної культури майбутнього фахівця, що дозволяє залучитися до вирішення екологічних проблем, характеризується наявністю еколого-професійних знань, умінь та навичок; нечітко вираженим суб'єкт-суб'єктивним ставленням до природи; прагматичним характером ставлення до неї, що виражається в дальньому прагматизмі, тобто в сприйнятті збереження природи для майбутніх поколінь, але не заради неї самої; бажанням узяти участь у природоохоронній діяльності, але відсутністю систематичної практики в реалізації екологічних проектів; недостатньо вираженою спрямованістю на саморозвиток, самоактуалізацію; недостатньо розвиненою емпатією, мотиваційною та емоційною сферами.

Варто відзначити, що репродуктивний та пасивно-споживацький рівень екологічної культури не припускає як наслідки цього стану нездатність або небажання участі майбутнього фахівця у вирішенні екологічних проблем, оскільки так чи інакше він у своєму процесі пізнання орієнтований на професійну діяльність. Необхідно сказати, що нам не вдалося знайти таких студентів, які б мали «нульовий» або близький до нуля рівень екологічної свідомості або поведінки. На рівні емоцій студенти могли зафіксувати небезпеку антропогенної дії на природу й усвідомлювали деякі наслідки своєї професійної діяльності. Проте студенти-економісти, що мають

низький рівень екологічної культури й низький рівень спрямованості на особистісне еколого-професійне зростання, характеризуються прагматичним ставленням до природи; сприйняттям її як об'єкта; нерозвиненістю мотивації екологічної діяльності, пропаганди. Вони не проти подання матеріальної підтримки (у вигляді податків, платежів, внесків, пожертвувань тощо) дій інших та усвідомлюють свою залежність від екологічного стану природи. Такі студенти мають низький рівень спрямованості на саморозвиток, самоактуалізацію, у них недостатньо розвинена емпатія, співпереживання.

Специфіка екологічної культури визначається, головним чином, своєрідністю діяльності, широким спектром функцій, що виконуються, з яких основними є: творче усвідомлення нових наукових ідей; визначення свого ставлення до них та до дійсності, що змінилася; педагогічні, виховні функції.

Для здійснення цих функцій майбутній економіст повинен володіти стратегічною готовністю до «зовнішньої» екологічно виправданої діяльності, яка є такою, на наш погляд, коли будь-яка економічна діяльність розглядається у межах екологічно допустимої, коли суб'єкт має здатність бачити спочатку цілісність системи, а механізм, з яким працює, – як частину або елемент цілісності; коли спостерігається та виявляється здатність і готовність до організації діяльності не у боротьбі з природою, а за створення відповідних умов життя в ній.

У нашому дослідженні ми розглядаємо феномен екологічної культури як частковий вияв духовної культури особистості й екологічної культури майбутнього економіста (співвідносяться між собою як рід та вид). Такий підхід дозволяє нам виокремити професійні й особистісні закономірності формування екологічної культури майбутніх економістів.

Ми розглядаємо майбутнього економіста як суб'єкта екологічної культури, ідучи від загального до конкретного, бачачи в ньому перш за все особистість.

У своєму дослідженні ми спробували реалізувати усвідомлену сучасною наукою необхідність зсуву акцентів від засобів життя на сенс

життя, виразом якого може служити думка С. Франка, що людину потрібно розглядати як «таку істоту, чия основна місія полягає в реалізації сенсу й актуалізації цінностей, а не в простому задоволенні потреб та інстинктів» [226, с. 121]. При цьому ми керуємося тим переконанням, що на сучасному етапі розвитку суспільства здійснювати вихід з екологічної, економічної та соціальної кризи людини належить саме економістам як основним рушіям прогресу людської цивілізації.

Таким чином, критерії та рівні ми розглядаємо як орієнтир для коректування навчального процесу, фасилітації майбутнім економістам в особистісному еколого-професійному зростанні, у формуванні їх екологічної культури. Виділені нами критерії та рівні сформованості екологічної культури майбутніх економістів дозволяють оцінити стан цієї проблеми у навчальному закладі, допомагають підійти до оцінки рівня екологічної культури населення регіону. Для досягнення значних результатів у зміні екологічної культури майбутніх економістів необхідно виявити закономірності й основні принципи її формування.

2.3. Закономірності та принципи формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку

Розкриття сутності процесу формування екологічної культури майбутніх фахівців, чинників, що є рушійною силою активності учасників педагогічної взаємодії, що спрямована на розвиток екоцентричної екологічної свідомості та природовідповідної поведінки студентів, дозволяє визначити закономірності цього процесу.

Закономірності мають силу за певних педагогічних умов і завжди у випадку наявності певних передумов. Знання викладачем сутності формування екологічної культури студентів дозволяє створити умови, за яких відповідно до певної закономірності відбувається певна зміна якості

особистості майбутнього фахівця.

Ефективність формування екологічної культури майбутнього економіста залежить від взаємної активності учасників педагогічної взаємодії. Процес формування екологічної культури студентів економічного профілю, що відбувається в межах вищого навчального закладу, базується на двох основних групах закономірностей:

перша група закономірностей дозволяє охарактеризувати об'єктивно існуючі, стійкі, істотні зв'язки між явищами, окремими сторонами педагогічного процесу, що спрямовані на встановлення співвідношення змісту процесу підготовки фахівця з вимогами, що висуваються до майбутнього економіста зовнішнім середовищем (соціальним, економічним, технічним, природним), – закономірності еколого-професійного формування (зростання) його особистості;

друга група зумовлена закономірностями саморозвитку особистості. Вона дозволяє нам установити зв'язок між вимогами, що висуваються зовнішнім середовищем, і особистісними пріоритетами, цінностями через інтеріоризацію екологічних проблем та віднесення їх до сутнісно значущих, важливих, через розвиток мотиваційної готовності до вирішення проблем, що пов'язані з пошуком шляхів виходу з екологічної кризи на основі високого рівня екологічної культури.

Знання цих закономірностей дозволяє викладачеві вдосконалювати процес формування екологічної культури майбутнього економіста, активізувати процес саморозвитку його особистості, допомогти йому вибрати не тільки освітню траєкторію, але й усвідомлено включитися в екологічну діяльність у країні, регіоні, галузі.

Визначаючи особливості процесу формування екологічної культури майбутніх економістів ми акцентували увагу на тому, що екологічно культурною можна вважати людину, яка повною мірою володіє екологічними знаннями, навичками ековідповідної поведінки в природі, має високоморальні якості особистості й спрямована на саморозвиток.

Вирішенням проблеми зміцнення екологічних знань студентів-економістів займаються педагоги в межах небагатьох вузівських дисциплін. Особливе місце займають дисципліни безпосередньо екологічної спрямованості («Екологія», «Основи екології»), зміст яких спрямований на розвиток екологічних знань, умінь, навичок, уявлень, що сприяє формуванню екологічного мислення. Основними рисами такого мислення можна назвати комплексність, системність, глобальність, конкретність, територіальність, соціальність, проблемність [53].

Комплексність та системність пояснюються міждисциплінарним характером екологічних знань як однієї з галузей людського знання. Ці риси пов'язані з синтетичною стороною пізнання, яке характеризується сходженням від загального до конкретного, використанням методів дедукції, синтезу, узагальнення. Визначення взаємозалежності компонентів природи, їх взаємодетермінованості можливе лише за умови багатоаспектного підходу до вивчення явищ природи, дій людини на навколишнє середовище, наслідків антропогенного впливу.

Глобальність, конкретність, територіальність є важливими складовими екологічного мислення, відображають специфічні особливості екологізації вищої освіти. Розкриттю цих рис допомагає аналіз та вироблення шляхів рішення, розробка конкретних технічних та соціальних проектів, що дозволяють вирішувати екологічні проблеми на різних територіальних та галузевих рівнях.

Сьогодні вкрай важливо сформувавши майбутньому економісту такий підхід до вирішення екологічних проблем, який би дозволив йому поглянути на світ природи, на його збереження з різних позицій: як представника світової цивілізації, громадянина країни, жителя своєї місцевості, професіонала. Екологічна освіта, що базується на «новій екологічній парадигмі», покликана сприяти формуванню у майбутнього економіста такого екологічного мислення, для якого не є характерною абсолютизація одного з поглядів, що були перераховані вище. Таку можливість дають

екологічні дисципліни, таку можливість можуть дати знання в науках, що входять до міждисциплінарної сфери екологічних знань.

Соціальність екологічного мислення визначається, з одного боку, можливістю на розвинених еколого-знанневих підставах впливати на ухвалення ековідповідного економічного, технічного, соціального, політичного рішення щодо зміни стану навколишнього середовища, що призводить до поліпшення екологічної обстановки, зняття соціального напруження. З іншого боку, формування гуманного ставлення до природи у майбутніх економістів не мислиться без зміни ставлення людини до людини, без гуманізації міжособистісних стосунків і, як наслідок, гармонізації, гуманізації стосунків у системі «людина – природа – суспільство».

Центром вивчення повинні стати різнобічні потреби людини. У контексті нашого дослідження – потреби людини щодо природного середовища. Навколишнє природне середовище в даному випадку виступає як чинник, що впливає на здоров'я людини, можливість функціонування її господарства, духовно-фізичний розвиток. Центральною тут повинна стати універсальна цінність природи на протигагу її споживчій цінності. Формуванню такого ціннісного ставлення у майбутнього економіста, що навчається у вищому навчальному закладі, повинна сприяти система безперервної екологічної освіти, спрямована на зміну вектора екологічної свідомості з антропоцентричного на екоцентричний.

Проблемність стає специфічною рисою формування екологічної культури у майбутнього економіста. З проблемністю пов'язані такі особливості екологічного мислення, як причинність, здатність прогнозувати, моделювати процеси та їх наслідки для природи. Прогнозування повинне спиратися на ціннісні установки особистості. Важливо, щоб у ціннісні орієнтири особистості були включені самоцінність значущих інших: природи й інших людей, що вступають у взаємодію з людиною впродовж її життєдіяльності. Уміння прогнозувати ґрунтується на знанні майбутнім фахівцем причинно-наслідкових зв'язків, що існують в навколишньому світі

речей та ідей, і дозволяє передбачати наслідки своєї діяльності в майбутньому.

Екологічні знання, ековідповідна поведінка у природі дозволяють майбутньому економістові реалізувати такі функції, як розвивальну, виховну, просвітницьку, втілення яких призводить до формування власної екологічної культури й розвитку її у тих, на кого буде спрямовано його вплив як професіонала. Це особливо важливо для фахівців-управлінців, що реалізують свої еколого-професійні знання в різних галузях економіки.

Розвивальна функція реалізується в процесі формування майбутнім економістом уміння осмислювати екологічні явища, установлювати зв'язки й залежності, що існують в природі: робити висновки, узагальнення щодо стану навколишнього середовища, давати рекомендації розумної взаємодії з ним.

Виховна функція екологічного мислення виявляється у формуванні етичного й естетичного ставлення до природи. Відчуття обов'язку, відповідальності зростають з відчуття захоплення красою навколишнього світу, співпереживання всьому живому. Таке ставлення до природи спонукає майбутніх економістів до застосування на практиці екологічних знань та здійснення природоохоронної діяльності. Пізнання природи рідного краю, екологічних традицій населення, що проживає на певній території, збагачують та закріплюють патріотизм [115].

Просвітницька функція допомагає майбутнім економістам усвідомити природу як місце існування, від стану здоров'я якої залежить стан здоров'я самої людини. Екологічні знання допомагають майбутнім економістам ухвалювати необхідні рішення з метою збереження природи не тільки й не стільки заради майбутніх поколінь, хоч і це сьогодні актуальне, скільки заради збереження самої природи, її самоцінності.

Узагальнюючи сказане, сформулюємо таку **закономірність**: чим вищим є рівень екологічних знань, уявлень про закономірності еволюції та коеволюції біологічних, соціальних, економічних та технічних систем, їх

взаємної зумовленості, чим більш інформованим є майбутній фахівець про регіональні екологічні проблеми, чим краще розвинена система уявлень про самоцінність природних ресурсів, чим більш засвоєні майбутнім економістом прийоми екологічно безпечних способів, технологій природокористування, стратегій та тактик охорони навколишнього середовища, чим вищим є рівень знань про економічні, соціальні, біологічні наслідки антропогенної дії, юридичну відповідальність за руйнування екологічних систем, чим активніше майбутній економіст включений в екологічну діяльність, еколого-просвітницьку роботу, екологічну пропаганду, екологічні суспільні об'єднання, тим вищим є рівень його екологічної культури, тим успішніше він включається у вирішення екологічних проблем згідно з принципом сталого розвитку суспільства, тим з більшою професійною віддачею він реалізується в соціумі.

У своїх виявах визначена вище закономірність допомагає формуванню суб'єктивного ставлення до природи за когнітивним каналом. Проте суб'єктивне ставлення до природи – це «суб'єктивно забарвлене віддзеркалення особистістю взаємозв'язків своїх потреб із об'єктами та явищами природи, що є чинником, який зумовлює поведінку» [50].

Екоцентрична екологічна свідомість характеризується ставленням людини до природи як до суб'єкта. Таке ставлення можна характеризувати з двох позицій: ставлення, що базується на визнанні за природою невід'ємної властивості, – «бути суб'єктом»; ставлення, що базується на «сприйнятті природи як суб'єкта».

Ми стоїмо на позиціях суб'єктного сприйняття як сприйняття будь-чого у світі як суб'єкта (на противагу сприйняттю як об'єкта – об'єктного сприйняття). Ця проблема має три аспекти: «вважатися суб'єктом» – гностичний аспект; «ставитися як до суб'єкта» – установочний аспект; «відкритися як суб'єкт» – функціональний аспект, тобто чи виконує елемент природи щодо людини специфічно суб'єктивні функції та чи рефлексуються вони нею. Сприйняття природи – це не тільки синтез відчуттів, це розуміння,

виявлення особистісного ставлення, вияв його через конкретну дію.

О. Леонтьєв вважав, що «чуттєвий зміст (відчуття, образи сприймання, уявлення) утворюють основу й умови будь-якої свідомості. Він є ніби її матеріальною тканиною, тим, що створює багатство, барвистість свідомого віддзеркалення світу» [104]. Цю думку можна екстраполювати на роль перцептивного образу у процесі формування суб'єктивного ставлення до світу природи як до суб'єкта. Такий підхід до сприйняття природи як суб'єкта, до усвідомлення її самоцінності, визнання за нею естетичних, фізіотерапевтичних, етичних, психофізіологічних та інших функцій дозволяє визначити таку **закономірність**: чим більш гуманним є ставлення майбутнього економіста до природи, чим більш природа сприймається як суб'єкт у відносинах з людиною та людським суспільством, чим сильніше усвідомлюється майбутнім економістом унікальний потенціал природи як джерела людської духовності, чим більш розвинене у нього емпатійне переживання, тим краще він розуміє та приймає не тільки свою свободу у виборі способів впливу на природу, але й усвідомлює свою відповідальність перед біосферою, елементом якої він сам є, чим вищим є рівень його емоційних контактів з природою, чим сильнішою є включеність його в природу на противагу відчуженості, чим усвідомленішим є психологічне занесення тварин та рослин у сферу дії його етичних норм, тим більшим є модуль екологічної свідомості, що характеризується екоцентричною спрямованістю як передумовою екологічної культури.

Аналізуючи типи екологічної свідомості (антропоцентрична й екоцентрична) як характеристику екоцентричної екологічної свідомості ми розглядаємо таке уявлення майбутнього економіста про світ природи, для якого характерним є баланс прагматичного й непрагматичного ставлення людини до навколишнього середовища. Тобто мета взаємодії людини з природою – задоволення її потреб через формування самообмеження. Проте необхідно погодитися з існуванням потреби збереження власної безпеки біологічних видів на землі (ідея рівного права на існування А. Швейцера

[236]).

Модальність суб'єктивного ставлення до природи залежить від того, яка модель взаємодії людини в системі «людина – природа – суспільство». Оскільки суб'єктивне ставлення формується в діяльності, то воно має прямий зв'язок із нею. Якщо майбутній економіст включається тільки в прагматичну діяльність, то у нього формуються прагматичні ставлення. Необхідно визнати, що специфіка підготовки фахівців економічної сфери якраз базується на передачі їм знань для встановлення влади над природою, для вміння вилучати з неї ресурси й використовувати задля власних потреб. Якщо ж майбутній економіст буде включатися у непрагматичну діяльність (спілкування з природою для задоволення естетичних потреб тощо), то тим самим у нього буде розвинене непрагматичне суб'єктивне ставлення до природи. Тобто модальність суб'єктивного ставлення характеризується по осі «прагматична – непрагматична». На етапі реалізації концепції сталого розвитку необхідно говорити про амбівалентну модальність. Саме такого роду узагальнення у формуванні екологічної культури майбутнього економіста може претендувати на таку **закономірність**: чим більш усвідомлено ставлення до природи переводиться студентом у поле прагматично-непрагматичної взаємодії, чим більш активним є використання ним еколого-професійних знань, умінь, навичок для створення конструкторських, технологічних розробок, соціальних проектів, що спрямовані на збереження стійкості екологічних систем, які страждають від антропогенного впливу, чим вищим є рівень використання майбутнім економістом ресурсозберігаючих технологій, що мають не тільки економічну, соціальну, але й екологічну вигоду, тим вищою є соціально-економічна значущість майбутнього фахівця-економіста, який підготовлений вищим навчальним закладом із урахуванням сучасних вимог.

Важливе значення у процесі формування екологічної культури майбутнього економіста з практичної точки зору має характер діяльності, у яку він включений. С. Дерябо, В. Ясвін відзначають чотири типи такої

діяльності з природними об'єктами: використання усього природного об'єкта або його частини як будь-якого «корисного продукту», при цьому припиняється подальше існування цього об'єкта природи; використання частини природного об'єкта або продуктів його життєдіяльності, але при цьому сам об'єкт природи продовжує своє існування; використання будь-якої функції природного об'єкта, яка наразі є «корисним продуктом», при цьому не припиняється існування ні природного об'єкта в цілому, ні окремої його частини; невикористання природного об'єкта як «корисного продукту» [52].

На нашу думку, діяльність студентства повинна спрямовуватись на дбайливе ставлення до природи рідного краю, на усвідомлення своєї відповідальності за її збереження, на контроль над знищенням біологічної різноманітності. Влада добра, сила розуму людини повинні бути спрямовані на захист тих і того, хто й що потребує їх. Усвідомлення доброти своєї сили може дозволити майбутньому економісту розкрити свій етичний потенціал. Етичний вчинок дає людині відчуття відповідальності. З цього можна претендувати на виведення такої **закономірності**: чим більш активно екологічні вчинки майбутнього економіста як вияв зрілості екоцентричної екологічної свідомості включаються в систему його екологічної діяльності, групи й спрямовуються на вирішення регіональних екологічних проблем, чим більш реальним є успіх від впровадження у виробництво, у систему муніципального управління студентських розробок, тим вищою є самооцінка, тим більш упевненим у своїх знаннях, можливостях реалізації мети є студент, тим більш високий рівеньсамопрезентації має майбутній економіст, тим більше він спрямований на саморозвиток, творчість, вияв своєї індивідуальності, самоактуалізацію.

У своїх виявах ця закономірність сприяє виявленню ефективності процесу формування екологічної культури майбутнього економіста на основі його власної активності, що призводить до його розвитку як соціально значущої особистості, до розкриття та самовираження всього хорошого, закладеного самою сутністю людини, її призначенням, самоцінністю.

Разом з тим, формування – це процес, що детермінований як ззовні, так і зсередини. Акти, які спрямовані на здійснення природовідповідної поведінки в навколишньому середовищі, дозволяють вийти на новий виток осмислення гуманного змісту стосунків між викладачем і студентом та між людиною і природою. Пошана, з якою повинні ставитися один до одного учасники цієї взаємодії, діалогічність спілкування, співпереживання успіхам іншого, допомога в особистісному розвитку дозволять реалізуватися всім видам самозвеличення як у викладача, так і у студента.

Звідси було визначено ще одну *закономірність*: чим багатшими й інтенсивнішими є міжособистісні вертикальні й горизонтальні зв'язки між майбутніми економістами й викладачами, чим більше педагогічний процес побудований на принципах гуманізму, діалогічності, фасилітації, співпереживанні успіхам та поразкам, орієнтації на врахування індивідуальності студентів та вибір специфічних методів, освітніх технологій, чим ширше надається можливість майбутньому економістові самостійно вибрати освітню траєкторію, чим більш різносторонньою є його екологічна діяльність, тим активнішим є самомоніторинг, самобудівництво його особистості, що ґрунтуються на її інтегральних властивостях, тим інтенсивніше йде вільний процес його саморозвитку як акт сходження до себе ідеального, проходження духовної вертикалі через спілкування із природою та людьми, служіння їм, тим вищим є рівень його загальнолюдської та екологічної культури (як її частини).

Закономірності процесу формування екологічної культури знаходять своє відображення в основних положеннях, керівних ідеях, внутрішніх переконаннях учасників педагогічної взаємодії. Тобто принципи відображають основні вимоги до організації процесу зміни у майбутніх економістів екологічної культури у бік становлення високого рівня їх екоцентричної екологічної свідомості й спрямованості на екологічну діяльність в регіоні на засадах сталого розвитку. Це, у свою чергу, детермінує залучення майбутнього економіста до вирішення актуальних завдань

сучасності.

В основі системи формування екологічної культури майбутнього економіста у вищому навчальному закладі ми виділили **принципи**, що екстрапольовані на особистісне еколого-професійне зростання та характеризують гуманістичний напрям в освіті, а саме:

антропоорієнтації в освіті, що заснований на урахуванні індивідуальності майбутнього економіста та полісемічності методичних підходів, що використовуються для цього;

безперервності екологічної освіти, елементом якої є екологічна освіта в системі вищого навчального закладу;

урахування особливостей та змісту освітніх та екзистенціальних потреб, мотивів майбутнього економіста на різних стадіях його особистісного еколого-професійного зростання;

інтеграції навчальної та практичної діяльності майбутнього економіста, що дозволяє йому успішно залучитися до вирішення екологічних проблем;

компенсації при викладанні екології, що дозволяє використовувати потенціал міждисциплінарності екологічного знання;

включення екологічної діяльності в ціннісні орієнтири майбутнього економіста.

Досвід формування емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу є обов'язковим компонентом змісту освіти при підготовці економістів. У процесі формування екологічної культури майбутніх економістів використовуються також специфічні *педагогічні та психологічні принципи*:

1. Єдність пізнання, переживання, дії. Цей принцип відображає глибокий взаємозв'язок інтелекту, відчуттів, діяльності в процесі формування та розвитку відповідального ставлення особистості до навколишнього середовища. Формування екологічної культури в умовах цілеспрямованого педагогічного процесу припускає органічну єдність засвоєння наукових знань про взаємодію людини, суспільства, природного

середовища з чуттєвим сприйманням його результатів. Емоційні реакції студентів, що пов'язані з оцінками стану природного середовища або вчинків людини, важливо спрямовувати на розвиток етичних переживань: повага (у тому числі до себе) за правильну поведінку; совість, честь, обов'язок перед іншими людьми за поведінку в навколишньому середовищі; сором за необдуманий вчинок. Крім того, тут важливий аспект свободи вибору як життєвої свободи людини. «Свобода необхідна розуму як умова його діяльності, до безвиході ж його привело якраз забуття сутнісної свободи» [50].

2. Вирішення цієї проблеми, на думку В. Кутирьова, припускає поділ людей на «тих, які мислять» та «тих, які відчувать», тобто в отримання тілесно-духовної цілісності [97]. Це передбачає виникнення принципу свободи емоційно-духовного вибору. Емоції, за О. Леонтьєвим, «відмічають» особистісно значущі об'єкти й направляють розкриття природно-чуттєвого потенціалу людини. Разом зі «смаком» життя повинен постати «із забуття» і «смак дійсної природи», і «смак та цінність життя», коли в річці спочатку бачиться вода з її цілющою силою, а вже потім гідроенергія, коли тварина бачиться людиною як рівний молодший побратим, а вже потім як потенційне джерело хутра чи м'яса, коли людина розглядає саму себе як старшу в сім'ї природи і відповідально до неї ставиться [104].

3. Взаємозв'язок глобального, регіонального і локального рівнів екологічних проблем. Реалізація цього принципу сприяє розвитку широкого комплексного погляду на проблеми взаємодії людини з місцем існування та трудовою діяльністю. Це вимагає включення у зміст освіти таких фактів, понять, закономірностей, які б дозволили співставляти екологічні проблеми різного масштабу. Міркування виявляються формальними, якщо вони не можуть конкретизувати глобальні екологічні проблеми, так само як і узагальнити конкретні явища локального характеру до рівня національних та глобальних екологічних проблем. Важливо підвести до висновку про те, що виникнення багатьох екологічних проблем залежить від поведінки та вчинків

кожної людини в тому місці, де вона живе й працює. Знання цих проблем виступає свого роду мотивацією до дотримання екологічно доцільних обмежень в особистій поведінці. Усе це відповідає розвитку потреби екологічно грамотної поведінки в повсякденному житті.

4. Цілепокладання як взаємозв'язок надмети з конкретною метою. У ході етичних шукань потрібно завжди ставити мету, що є вищою від конкретної мети. Мета не повинна співпадати з метою, не повинна бути рівною самій собі, але для досягнення реального й можливого необхідно прагнути до ідеального й неможливого. Тільки маючи духовне завдання можна досягти наміченої мети. Таким чином, тільки ставлячи мету духовного формування людини можна добитися гуманістичного ставлення до природи кожної особистості.

5. Принцип різноманіття. Різноманіття як нескінченне джерело порівнянь явищ, об'єктів, що знаходяться на різних стадіях свого історичного розвитку, дозволяє черпати людству багато тисячоліть цінні знання, указуючи при цьому на закономірний, історично детермінований світ їх закономірної послідовності [196]. У той же час різноманіття – це передумова стійкості екосистем, як зазначає Г. Симкін. «Як відомо, відповідно до концепції адаптації, чим більш різноманітним є світ природних явищ або об'єктів, тим вищою є його здатність виживати в умовах значних і навіть глобальних змін середовища» [196, с. 43].

6. Інтегративний принцип – один з керівних принципів процесу формування екологічної культури. Об'єктивною передумовою міждисциплінарного підходу є інтеграція наукового знання. Посилення взаємозв'язку суспільних, економічних, природничих та технічних наук є однією з тенденцій розвитку наукового пізнання. Це сприяє подоланню роз'єднаності навчальних предметів за рахунок інтегрованого характеру свого змісту. Міжнаочні заняття, комплексні екскурсії, рольові ігри, лекції, семінари з екологічної проблематики дозволяють розглянути педагогічні, філософські, правові, економічні, екологічні, технічні, етичні, естетичні

аспекти взаємодії суспільства та природи в їх цілісності.

7. Принцип прогностичності – на практиці, передусім, передбачає формування у свідомості особистості нової тенденції в суспільній діяльності людей – повсякденної турботи кожного про збереження середовища не тільки для нашого життя, але й для майбутніх поколінь. Принцип прогностичності об'єктивно ставить перед педагогічною наукою та практикою замовлення відображати у змісті освіти природовикористання і природовідновлення як дві сторони єдиного процесу взаємодії людини з природним середовищем. Принцип прогностичності орієнтує майбутніх економістів на ознайомлення з варіантами перспективного стану навколишнього середовища, у якому їм належить жити.

8. Принцип цілеспрямованості. Достовірно господарське ставлення до природи пов'язане з розвитком емоційно-чуттєвої сфери особистості й вимагає досвіду в практичній діяльності. Взаємне доповнення знань, відчуттів та діяльності в природному середовищі забезпечує єдність і взаємозв'язок теоретичних та практичних підходів щодо екологічної культури.

Людина, розглядаючи себе як істоту біологічного співтовариства, тільки в природі може на чуттєвому рівні усвідомити своє нецтво щодо цього співтовариства та зрозуміти, яку загрозу являє не тільки людству, але й усьому живому на землі. Необхідно навчитися «перестати стояти на заваді для інших живих істот», дати можливість решті видів продовжити свій індивідуальний шлях розвитку, не впливаючи на них і «прожити», «відчути» розуміння того, що організація біологічних форм є не пірамідою, на вершині якої є людський вид, а кільцем, в якому все є взаємопов'язаним та взаємозалежним. Допомагає реалізувати цей метод співвіднесення з іншими формами життя.

9. Принцип трансформації. Людина у своєму процесі соціалізації проходить певні етапи, пов'язані з психологічними кризами, у результаті яких будується система відносин з навколишнім світом (і природним

зокрема). Для того щоб змінити ставлення, що вже сформувалося, необхідно повернути людину на вихідну позицію і спочатку пройти цей шлях. Таким чином, повертаючись та переживаючи набутий досвід спочатку, переоцінюючи, переосмислюючи накопичену інформацію про світ, наповнюючи її іншими переживаннями, особистість має можливість під керівництвом педагога, а потім самостійно змінювати свою життєву позицію щодо природи.

Проте слід зазначити, що багато дослідників процесу екологічної культури опираються на такі принципи:

визнання первинності законів природи;

взаємодія та цілісність соціально-природного середовища;

людина – частина природи і її розвиток є наслідком та чинником зміни природи;

вплив людини, суспільства на природу є завжди результатом свідомої діяльності;

забруднення навколишнього середовища не є неминучим наслідком людської діяльності.

Але в завданнях їх досліджень разом з необхідністю формування екологічного мислення у особистості студентів наявною передусім є таке, як розуміння багатобічної цінності природи як джерела матеріальних та духовних благ.

Ураховуючи психологічні основи механізму зміни стереотипу, вважаємо таке «сусідство» неприйнятним, оскільки наявне ставлення до екологічної культури, до природи (як джерела благ) продовжує здійснюватися в межах колишнього (антропоцентричного) способу життя, неприйнятного сьогодні ані щодо природи, ані щодо самої людини, ані щодо суспільства [50].

Разом з тим, поява в педагогічних дослідженнях таких принципів у побудові взаємин з природою говорить про початковий етап процесу зміни технократичного стилю мислення, відхід від споживацького ставлення до

природи й повернення до основ екологічної етики не тільки серед філософів, культурологів, антропологів, але й серед педагогів, які безпосередньо займаються проблемами формування особистості майбутніх фахівців.

Проте, незважаючи на постійні зміни в структурі навчальних планів, програм, методів та форм організації навчальної роботи у вищому навчальному закладі в процесі екологізації наукового знання зберігається перелік суперечностей:

між характером соціокультурної та педагогічної дійсності і масово-репродуктивним характером підготовки фахівців;

зростанням активної інформації і старими способами її обробки;

інтелектуалізацією праці економістів і недостатньою їх пізнавальною активністю в освітньому процесі;

інтеграційними тенденціями і роз'єднаністю у змісті екологічної культури;

тенденцією до цілісності сприйняття інформації, що виявляється, і застарілою спрямованістю на розвиток логічного в людині.

Це, мабуть, пояснюється тим, що, знаходячись на «стику» декількох самостійних наукових напрямів, дослідження процесу формування екологічної культури суспільства фактично було розірване соціальними, філософськими й педагогічними підходами. У соціальній та філософській літературі, де різні аспекти екологічної культури набули значного розвитку, проблеми її становлення обмежувалися способами формування у майбутнього економіста окремих особистісних якостей або сторін діяльності й часто поглиналися більш загальною або абстрактною постановкою питання чи розглядалися з погляду зміни форми ставлення до природи, але не самого ставлення. У педагогічній літературі ця проблема обмежувалася екологічною освітою, розглядаючи дидактичні й методичні умови професійної екологічної підготовки студентів без урахування методології ноосферогенезу. Методологічна криза у фізичній науці, подолана тільки в кінці ХХ століття, істотно вплинула на розуміння та практичну діяльність майбутніх

професіоналів, дію соціальних чинників та психологічних особливостей, що впливають на процес становлення їх екологічної культури.

У цих умовах стала очевидною необхідність системного міждисциплінарного підходу до цієї проблеми, з урахуванням тих напрацювань, які були зроблені в цьому напрямі.

У результаті загального аналізу стану проблем було виявлено, що педагогами, філософами, соціологами й іншими фахівцями виконана значна робота, але не вирішена низка теоретичних та практичних питань екологічної освіти й виховання, а саме:

у реалізації принципу єдності інтелектуального й емоційного пізнання природного середовища та практичної діяльності украй недостатня увага приділяється емоційному аспекту, який розглядається, в основному як виховання естетичних відчуттів;

здійснюється мало спроб скоротити розрив між біологічним і соціальним у людині. Це призводить до спотвореного самоусвідомлення особистістю власного «Я», формує систему переконань, у якій вона виступає як надприродна істота, а природа є засобом її життєдіяльності, унаслідок чого особистість будує свої відносини з природою абсолютно певним чином. Тобто при реалізації принципу системності у дослідженні взаємозв'язків у системі «людина – суспільство – природа» необхідно враховувати умови становлення «екологічного «Я», тієї системи переконань, яка створює підсвідомі внутрішні мотиви і впливає на поведінку людини.

Таким чином, наше звернення до проблеми формування екологічної культури особистості обумовлене наявністю суперечностей між вимогами реальності й можливостями майбутнього економіста, рівнем його культури; між нагальними потребами його практичної діяльності і рівнем наукових знань про вдосконалення духовного розвитку особистості.

Таким чином, знання закономірностей та принципів формування екологічної культури майбутнього фахівця у межах вищого навчального закладу дозволяє активізувати процес безперервної екологічної освіти й

підготувати професіонала, що відповідає вимогам сучасності.

2.4. Педагогічні умови та методика формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку

На основі аналізу теоретичних джерел та досвіду формування екологічних поглядів, переконань, мотивацій природовідповідної діяльності студентів, можна зробити висновок, що формування екологічної культури студентів – це цілеспрямована система, що відповідає певним дидактичним вимогам:

система знань повинна будуватися за принципом зростання рівнів екологічних компетенцій;

включати основні еколого-значущі знання, необхідні для розвитку еколого-професійних компетенцій;

передбачати прояв і формування екологічно безпечних звичок та елементів культурної поведінки, переконань та потреб на засадах сталого розвитку;

містити екологічно орієнтовані способи діяльності у майбутній професійній діяльності.

Реалізація означених дидактичних вимог формування екологічної культури відбувалась за такими етапами.

Перший етап – набуття студентами екологічних знань та їх засвоєння. На цьому етапі відбувається сприймання студентами екологічної інформації, формується первинне осмислення та поглиблення навчального матеріалу екологічного характеру, узагальнення та розуміння основних екологічних понять та законів, формується ставлення студентів до екологічних проблем. Після цього етапу у студентів формуються екологічні компетенції як сума екологічних понять та наукових знань, у яких розкривається сутність екологічних явищ, що виражається у вигляді законів, правил, висновків.

Наступний етап – включення основних еколого-значущих знань, які є необхідними для розвитку еколого-професійних компетенцій. На цьому етапі відбувається накопичення знань про природні об'єкти, закономірності розвитку й функціонування екосистем, аналіз та прогнозування екологічних ситуацій, закріплення екологічних правил поведінки у навколишньому середовищі. Визначальним для цього етапу є наявність у студентів знань сучасної методології обґрунтування ековідповідних рішень у процесі вибору стратегії діяльності підприємства; формування уміння передбачати соціальні й екологічні наслідки економічних рішень; переконання необхідності використання у професійній діяльності новітніх екобезпечних технологій.

Таким чином, основними складовими процесу формування екологічної культури, на нашу думку, є екологічне навчання, екологічне виховання та екологічна орієнтована практична діяльність. В результаті визначених у дослідженні основних педагогічних основ (компонентів, критеріїв та рівнів, закономірностей та принципів, педагогічних умов формування екологічної культури студентів) нами розроблена методика формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку.

Для забезпечення цього був використаний системний підхід. Як зазначає видатний український педагог С. Гончаренко: «Системний підхід в педагогіці спрямований на розкриття цілісності педагогічних об'єктів, виявлення в них різноманітних типів зв'язків та зведення їх у єдину теоретичну картину» [36, с. 305].

Розроблена педагогічна методика складається із таких основних компонентів:

цілі (економічні, екологічні, соціальні), завдання, закономірності, принципи, методи і форми екологічного навчання та виховання, реалізація яких обґрунтовується концептуальними засадами дослідження;

педагогічні основи формування екологічної культури майбутніх економістів;

діагностика сформованості екологічної культури студентів

економічних спеціальностей;

результат, який полягає у досягненні активно-діяльнісного, продуктивного або реконструктивного рівнів екологічної культури майбутніх економістів.

Зокрема ця методика передбачала застосування таких активних методів навчання, як імітаційно-ігрові заняття, у яких моделювалося розв'язання типових еколого-економічних проблемних ситуацій під час вивчення дисциплін «Основи екології» та «Екологія»; включення еколого-економічного розділу до курсових робіт з дисциплін «Економіка підприємства», «Національна економіка», «Мікроекономіка» для студентів напряму 0501 – «Економіка і підприємництво» (додаток Ж); включення еколого-економічного розділу до дипломних робіт студентів напряму 0501 «Економіка і підприємництво»; проведення еколого-педагогічних тренінгів викладачів екологічних та економічних дисциплін щодо формування екологічної культури майбутніх економістів.

Імітаційно-ігрові та проблемно-ситуаційні методи аналізу типових еколого-економічних ситуацій є активними методами навчання, яким належить важливе місце у забезпеченні формування екологічної культури майбутніх економістів. Активні методи навчання, порівняно з традиційними, забезпечують наближення процесу навчання до умов практичної економічної діяльності, вимушену активність, високу інтенсивність навчального процесу та його творчий характер [40].

Психолого-педагогічні дослідження свідчать, що цей метод має такі позитивні характеристики:

активізує студентів;

підвищує результативність навчання;

розвиває аналітичні уміння на основі професійно орієнтованих ситуацій;

розвиває комунікативні уміння в умовах групової пошукової діяльності;

розвиває уміння аргументувати свою точку зору в умовах змагальності.

Метод аналізу еколого-економічних ситуацій активізує екологічне мислення студентів та посилює мотиваційну готовність до екологічної діяльності.

Серед ознак, які стосуються змісту ігрового заняття, П. Лузан виділяє такі як:

наявність моделі еколого-виробничої системи;

відсутність індивідуальної ролі керівних працівників та спеціалістів, які визначають їх діяльність у конкретній еколого-економічній системі, є одна колективна роль;

альтернативність (багатоваріантність) розв'язків;

єдина мета при відпрацюванні еколого-безпечних рішень;

наявність системи групової оцінки діяльності студентів;

наявність керованого емоційного напруження [112].

До зазначеного переліку, на нашу думку, варто внести такі характерні ознаки:

за змістом екологічні ситуації мають розроблятися на засадах проблемності;

прийняття оптимального екологічно безпечного вирішення ситуації відбувається в умовах дискусії.

Методика проведення імітаційного заняття.

Під час проведення заняття навчальна група поділяється на команди, які змагаються між собою. Усі команди отримують однакове завдання, кожна команда розробляє власний варіант вирішення екологічної ситуації. Під час обговорення кожна команда має можливість оцінити роботу іншої команди, що сприяє виникненню дискусії, детальному обговоренню запропонованих усіма командами варіантів вирішення екологічної ситуації та прийняття єдиного екологічно виправданого рішення.

У період розробки методики проведення заняття викладач готує набір практико-орієнтованих ситуацій для аналізу в рамках теми, яка вивчається. У

кожній ситуації має бути опис конкретних параметрів, узятих із практичної діяльності. Доцільно згрупувати завдання за рівнем складності: це дозволить розподілити бали при оцінюванні роботи команд.

Під час проведення заняття викладач поділяє навчальну групу на команди таким чином, щоб кількість студентів у кожній команді не перевищувала чотирьох. Рейтинг студентів у кожній команді повинен бути приблизно однаковим: це забезпечить необхідну рівнозначну компетентність учасників змагання та досягнення навчальних цілей заняття.

У ході імітаційно-ігрового заняття учасники навчально-виховного процесу виконують такі функції:

<i>діяльність викладача</i>	<i>діяльність студентів у команді</i>
створює проблемну еколого-економічну ситуацію;	усвідомлюють протиріччя у системі «суспільство-природа», шукають способи та шляхи їх вирішення;
організовує аналітико-синтезуючий розгляд ситуації;	самостійно формулюють можливі варіанти вирішення проблемного завдання;
організовує пошук оптимального варіанта вирішення завдання, створюючи дискусію у групі;	презентують та захищають власний варіант вирішення ситуації,
організовує узагальнення результатів.	оцінюють рішення інших команд; обговорюють аргументи на захист власного варіанту вирішення ситуації.

Організація проведення імітаційного заняття складається з чотирьох етапів:

1. *Орієнтація*. Викладач характеризує тему, яка вивчається, основні правила проведення заняття та його загальний хід (час – 5 хв.).

2. *Підготовка до проведення*. Розподіл завдань між командами, процедурні питання (час – 5 хв.).

3. Проведення заняття.

3.1. Вивчення екологічних ситуацій, оформлення відповідей. Викладач стежить за процедурою проведення заняття, фіксує результати (підрахунки балів, прийняття рішень) (час – 25–30 хв.).

3.2. Взаємна оцінка командами еколого-безпечних рішень ситуації (час – 15–20 хв.).

4. *Обговорення заняття.* Викладач керує дискусійним обговоренням (які труднощі виникли під час розв'язання екологічних ситуацій, які ідеї з'явилися протягом розв'язання екологічної ситуації). Підбиття підсумків, самооцінка студентів (час – 20–25 хв.).

Алгоритм проведення імітаційно-ігрового заняття наведено на рис. 2.1.

Під час проведення імітаційного заняття викладач виконує такі функції:

інструктора – допомагає студентам зрозуміти правила;

судді-рефері – контролює процес, не втручається в гру (у випадку, коли аналіз та розв'язання екологічного завдання командами здійснюється без допомоги викладача, студенти використовують лише власні знання, отримані у процесі вивчення теми);

тренера – може надавати учасникам допомогу (у ході розв'язання екологічних ситуацій викладач може надавати «платну» інформацію щодо розв'язання екологічної проблеми. «Плата» реалізується у вигляді певної суми штрафних балів);

ведучого – якщо попередні ролі були пов'язані з підготовкою та проведенням імітаційної гри, то ця роль належить до завершального етапу – обговорення.

У процесі ігрового заняття має панувати атмосфера змагальності між командами, яка спонукає студентів до переживань за успіх своєї команди, забезпечує творчу активність усієї групи.

Розглянемо приклади екологічних ситуацій. Варто відмітити, що за пропоновані ситуації мають бути проблемного змісту, створювати умови для

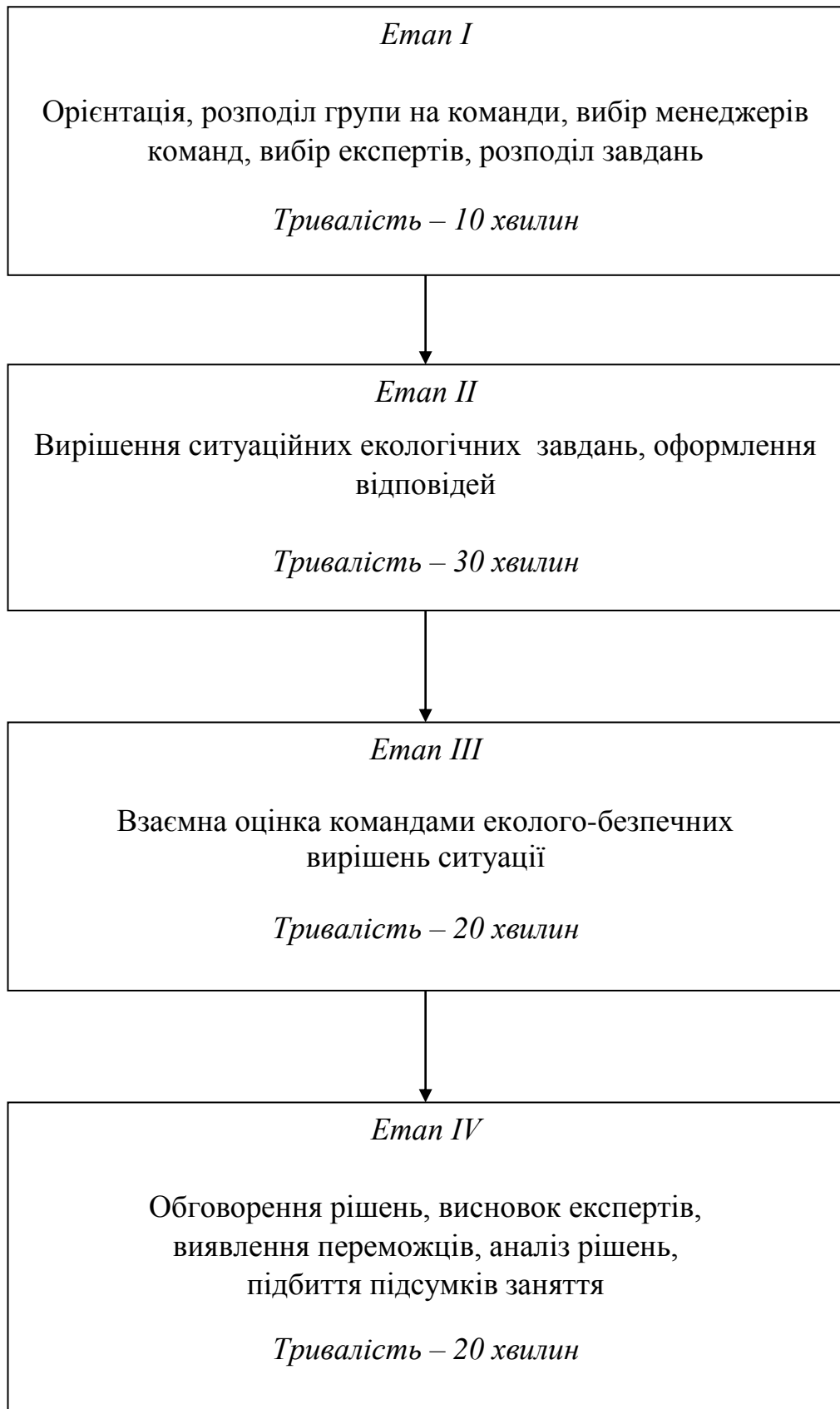

Рис. 2.1. Алгоритм проведення імітаційно-ігрового заняття

активізації аналітичного мислення та набуття умінь прогнозування та моделювання майбутньої професійної діяльності (додаток 3).

Приклад екологічної ситуації № 1. Ви – директор потужного меблевого комбінату. За певний період роботи на території вашого підприємства накопичилась велика кількість відходів деревини (у вигляді тирси, уламків деревини, стружки тощо). Інженер котельні пропонує використовувати утворені відходи як паливо для котлів. Чи пристанете Ви на його пропозицію? Запропонуйте шляхи вирішення проблеми утилізації відходів деревини з урахуванням екологічної та економічної доцільності.

Приклад екологічної ситуації № 2. Ви – головний економіст цукрового заводу. На підприємстві використовується застаріла технологія та обладнання, унаслідок чого щорічно підприємство сплачує економічну шкоду (у значних розмірах) за викиди забруднюючих речовин в атмосферу та скиди у водні об'єкти. Надайте пропозиції директору заводу щодо запровадження природоохоронної технології. Обґрунтуйте комплекс заходів (ураховуючи екологічну й економічну доцільність), що забезпечують екологічно чисту продукцію.

Приклад екологічної ситуації № 3. Ви працюєте на підприємстві з розливу мінеральних вод. Для технологічних операцій підприємство використовує воду з річки. На відстані 5 км. вище течії річки розташований м'ясопереробний цех, який здійснює скиди промислових стічних вод у цю ж річку. Щоразу скид стічних вод м'ясопереробного цеху погіршує якість води у річці, що, звісно, унеможлиблює роботу Вашого підприємства. Проаналізуйте ситуацію. Наведіть можливі варіанти вирішення проблеми.

Згідно з результатами вирішення студентами проблемних екологічних ситуацій, взаємних оцінок, виявами активності та креативності у дискусії визначаються переможці серед команд. Тривалість етапу – 20 хвилин.

При вирішенні проблемних екологічних ситуацій, студенти вчаться прогнозувати та моделювати еколого-безпечну майбутню професійну діяльність, використовувати знання основних еколого-економічних, соціальних та управлінських механізмів на практиці та ухвалювати екологічно-доцільні та конструктивні рішення.

Результати проведеного дослідження (табл. 2.2) свідчать про те, що імітаційно-ігрові та проблемно-ситуаційні методи позитивно впливають на засвоєння студентами навчального матеріалу в контексті професійної діяльності.

Таблиця 2.2

Результати навчальних досягнень команд

№ команди	Результати роботи команд							Сума балів	Рейтинг
	I завдання		II завдання		III завдання		Бонуси		
	Розв'язання завдання	Оцінка інших	Розв'язання завдання	Оцінка інших	Розв'язання завдання	Оцінка інших			
1	15	10	15	5	10	8	4	67	II
2	15	7	15	10	10	10	5	72	I
3	8	8	10	5	15	10	3	59	IV
4	10	5	10	10	10	10	5	60	III
5	10	7	10	8	12	5	-	52	V

Керуючись засадами системного підходу, ми розглядаємо процес формування екологічної культури студентів економічних спеціальностей як компонент системи більш високого рівня – системи підготовки фахівців у вищому навчальному закладі.

В результаті проведеного аналізу практики формування екологічної культури студентів економічних спеціальностей встановлено, що в умовах традиційної моделі навчально-виховного процесу у навчальних закладах передбачається, головним чином, формування екологічних знань та переконань, в той час, коли практичній екологічній діяльності приділяється недостатня увага. У зв'язку із виявленим протиріччям, вважаємо, що

реалізація еколого-професійної підготовки студентів має здійснюватися системно, шляхом поєднання екологічної освіти та виховання з еколого-орієнтованою практичною діяльністю, що створюються відповідними педагогічними умовами. Саме на цих аспектах ми зупинимося детальніше.

Педагогічні умови в науковій літературі визначено як сукупність суб'єктивних та об'єктивних факторів, що необхідні для розвитку того чи іншого явища [176]. Така сукупність залежить від цілей та завдань процесу формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку. Ефективність методики формування екологічної культури майбутніх економістів співставляється з педагогічними умовами:

- 1) реалізація діяльнісного підходу до формування відповідного рівня екологічної культури майбутніх економістів;
- 2) використання проблемних, частково-пошукових та дослідницьких методів навчання;
- 3) забезпечення дієвості наявних природоохоронних мотивів;
- 4) посилення інтеграції теоретичних знань майбутніх економістів.

За наявності таких педагогічних умов у студентів-економістів значно підвищився рівень сформованості екологічної культури особистості за рахунок забезпечення постійного розвитку мотивації формування екологічної культури особистості та її відповідність реальним вимогам майбутньої професійної діяльності студентів та урахування індивідуально-психологічних особливостей студентів вищих навчальних закладів в процесі формування їх екологічної культури.

Велику увагу в межах діяльнісного підходу до екологічної освіти дослідники приділяють практичним діям при формуванні екологічної культури учнів. Це питання розглядається в працях Т. Вайди [20], Л. Коробейникової [88] та ін. У них визначаються педагогічні вимоги щодо організації діяльності учнів у природі, що забезпечує таку взаємодію між ними, під час якої виникає психологічна атмосфера, що сприяє виникненню етично-ділових стосунків. Значну увагу в межах діяльнісного підходу ми

приділяли практичним діям при формуванні екологічної культури. Це практичні заняття, практики (навчальна, виробнича, переддипломна) і науково-дослідна робота студентів.

Для використання проблемних, частково-пошукових та дослідницьких методів навчання ми організовували сумісну з викладачем участь в реалізації міждисциплінарних проектів. Ця робота включала самостійний аналіз екологічної ситуації в регіоні згідно з критеріями, означеними викладачем; участь у природоохоронних заходах, що проводились спільно з муніципальними організаціями, Державним управлінням з охорони навколишнього природного середовища; створення інформаційних баз за об'єктами природокористування та охорони навколишнього середовища. Студенти брали участь у виданні методичного, ілюстративного, рекламного матеріалу як на паперових носіях, так і з використанням сучасних засобів комунікації (комп'ютерний дизайн, Internet).

Впровадження умови забезпечення дієвості наявних природоохоронних мотивів відбувалось за рахунок проведення імітаційно-ігрових та проблемно-ситуаційних занять. Такі заняття активізують студентів, підвищують результативність навчання, дозволяють розробляти моделі еколого-виробничої системи, зміст екологічних ситуацій, розвивають аналітичні уміння.

Умова посилення інтеграції теоретичних знань майбутніх економістів передбачала повторення основних питань з дисциплін «Основи екології» та «Екологія» під час викладання дисциплін «Економіка підприємства», «Регіональна економіка», «Національна економіка». Така інтеграція підвищувала зацікавленість студентів у вивченні екологічних дисциплін, оскільки вони відчували значення проблем екології у їх професійному становленні.

Нами було проаналізовано робочі програми з таких дисциплін, як «Політична економія», «Економіка підприємства», «Історія економічних вчень», «Економічний аналіз», «Економіка праці та соціально-трудова відносини», «Державне регулювання економіки», «Культурологія», «Основи

екології», «Екологія» «Макроекономіка», «Менеджмент», що викладаються для спеціальності «Економіка підприємства», «Облік і аудит», «Фінанси», «Маркетинг» та «Управління персоналом і економіка праці» на пряму підготовки «Економіка і підприємництво» для визначення ступеня запровадження у теорію та практику навчання положень концепції та стратегії сталого розвитку. Наразі встановлено, що їх економічна, екологічна та соціальна складові знаходяться у невідповідних пропорціях, або ж взагалі відсутні. Тобто у цих програмах закладається однобокність у вирішенні питань, які мають як економічне, так і соціальне й екологічне значення; зміщується в економічний бік система цінностей майбутнього фахівця за рахунок екології та соціальних питань, формується викривлене «Я» майбутнього економіста.

На основі узагальнення теоретичних аспектів дослідження, результатів констатувального експерименту та виявлених педагогічних умов, ми розробили модель формування екологічної культури майбутніх економістів.

Згідно з визначеннями енциклопедичних словників модель розуміється як схема, зображення чи опис будь-якого предмета, явища чи процесу в природі чи суспільстві, що вивчаються як їх аналог (з лат. *modulus* – міра, зразок) [202, с. 388]. Модель – це будь-який: уявний, знаковий або матеріальний образ оригіналу (відображення об'єктів та явищ у вигляді описів, теорій, схем, креслень, графіків) [17, с. 822]. Модель – одне з центральних понять теорії пізнання, воно пов'язане з поняттями істини й думки, схожості, відмінності, подібності [223, с. 385]. Модель – зразок, що відтворює, імітує будову і дію якого-небудь об'єкта, використовується для одержання нових знань про об'єкт [21, с. 683].

Моделювання – одна із основних категорій теорії пізнання, на ідеї моделювання ґрунтується будь-який метод наукового дослідження – як теоретичний (при якому використовуються знакові, абстрактні моделі), так і експериментальний (використовує предметні моделі) [17, с. 822]. Моделювання розглядає реальну систему у сукупності елементів, які

пов'язані між собою певним чином.

Згідно з визначенням філософських словників, система (від грець. *systema* – складене із частин, поєднане) – це сукупність елементів, що взаємозв'язані між собою і які створюють певну цілісність, єдність [222, с. 457]; система – це упорядкована множина взаємопов'язаних елементів, які мають власну структуру і організацію [223, с. 435]. Ці визначення вказують на те, що поняття системи передбачає такі поняття, як елемент і структура. Елемент – це неподільний в контексті конкретної системи і конкретного її розгляду та аналізу компонент системи [223, с. 559].

Е. Гусинський та Ю. Турчанінова [46] пропонують таке визначення системи: «сукупність принципів, що є підставою для теоретичної праці або практичної діяльності, форму суспільного устрою (державна система); сукупність частин, що пов'язані загальною функцією (нервова система); форму, спосіб устрою, організацію будь-чого (виборча система); порядок (сам по собі), правильність в розташуванні частин» [46, с. 14].

При створенні моделі формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку ми спиралися на основні системні принципи, які розглядалися у дослідженнях В. Аніщенко та Т. Кайстренко [4], Е. Гусинського та Ю. Турчанінової [46], Т. Ільїної [69], М. Красовицького [172], В. Лозової та Г. Троцько [109], І. Левіної [102], І. Малафіїка [118], О. Ярмоленка [249], а саме:

цілісності, за яким досліджуваний об'єкт виступає як щось розчленоване на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле;

домінування цілого над складовими частинами, який означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функції системи в цілому її меті;

ієрархічності, який постулює підпорядкованість компонентів і підсистем системі в цілому, а також супідрядність систем нижчого рівня системам більш високого рівня, внаслідок чого предметна галузь теорії набуває ознак ієрархічної метасистеми;

структурності, який означає спосіб закономірного зв'язку між виділеними частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особливості її внутрішньої будови;

самоорганізації означає, що динамічна система іманентно здатна самостійно підтримувати, відтворювати або удосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх чи зовнішніх умов її існування та функціонування задля підвищення стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку;

взаємозв'язку із зовнішнім середовищем, за яким жодна із систем не може бути самодостатньою, вона має динамічно змінюватись і вдосконалюватись адекватно до змін зовнішнього середовища.

На основі узагальнення досвіду попередників, що займались проблемами моделювання, І. Левіна розглянула дидактичні функції моделей та моделювання, визначила їх сутність та структуру, здійснила класифікацію моделей, об'єднавши їх у дві великі групи: матеріальні (фізичні й аналогові) та ідеальні (інтуїтивні та знакові) [102].

У дослідженні І. Левиної моделювання розглядається як дослідження об'єктів пізнання на їх моделях, побудова (аналіз та вивчення) моделей та об'єктів (систем, конструкцій, процесів тощо). Автор виділила такі основні етапи у моделюванні:

- 1) постановка завдання;
- 2) створення та вибір моделі з метою вивчення оригіналу;
- 3) вивчення моделі;
- 4) перенесення на оригінал даних, що отримані в результаті вивчення моделі [102].

І. Левіна визначає модель як конструкцію (із 4-х складових), компонентами якої є суб'єкт (людина); завдання, що вирішується суб'єктом; об'єкт-оригінал (фрагмент реальної дійсності) і мова опису або спосіб матеріального відтворення моделі.

Розроблена нами модель розкриває процес формування екологічної

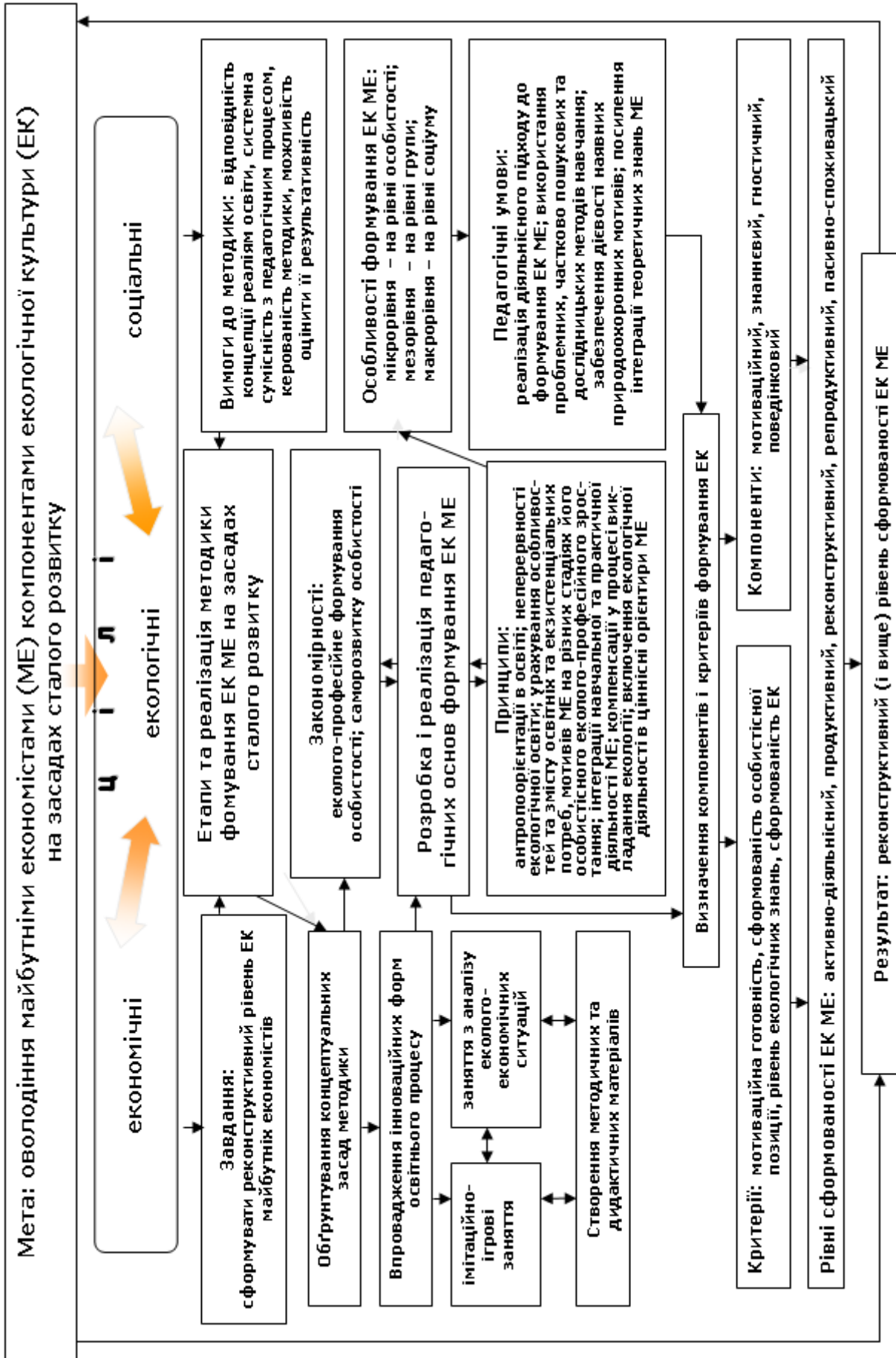

Рис. 2. Модель формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку

культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку (рис. 2.2). Вона передбачає взаємозв'язок закономірностей, принципів, педагогічних умов, компонентів та критеріїв, особливостей формування екологічної культури майбутніх економістів в їх системній сукупності. Таким чином, ми розглядаємо екологічну культуру не лише як суму компонентів, що її складають, а як інтегративне утворення, яке забезпечує їх цілеспрямовану взаємодію.

Використовуючи у процесі формування екологічної культури майбутніх економістів системний підхід, нами визначено необхідність максимального розвитку усіх її компонентів, що сприяє розвитку еколого-професійних компетенцій майбутніх фахівців; формуванню екологічно безпечних звичок та елементів культурної поведінки, переконань та потреб на засадах сталого розвитку; набуттю досвіду екологічно орієнтованих способів діяльності у майбутній професійній діяльності.

На основі розробленої моделі формування екологічної культури майбутніх економістів ми організовували та здійснювали педагогічний експеримент.

У процесі дослідження ми зробили висновок, що формування екологічної культури майбутніх економістів – це системний та систематичний процес, реалізацію якого забезпечують його основні компоненти: екологічна освіта, екологічне виховання, екологічно орієнтована практична діяльність. Закономірності та принципи, педагогічні основи формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку, що були обґрунтовані у дослідженні, є необхідною умовою для забезпечення цього процесу. Реалізація цих умов була досягнута впровадженням у навчальний процес вищих навчальних закладів відповідної моделі та методики.

Висновки з розділу

1. Визначено основні компоненти сформованості екологічної культури майбутніх економістів: мотиваційний, знаннєвий, гностичний, поведінковий. Мотиваційний компонент базується на еколого-ціннісних орієнтаціях; знаннєвий компонент передбачає знання предметних цінностей та суб'єктивних чинників; гностичний компонент стосується світогляду екологічної свідомості в її знаннєвій частині; поведінковий компонент стосується корекції суб'єктивного ставлення до екологічних цінностей. Усі інші складники підпорядковані цим компонентам.

2. Критеріями сформованості екологічної культури майбутніх економістів обрано: мотиваційну готовність, сформованість особистісної позиції, рівень екологічних знань.

3. Визначено рівні сформованості екологічної культури студентів-економістів: активно-діяльнісний, продуктивний, реконструктивний, репродуктивний, пасивно-споживацький.

4. Розроблена методика формування екологічної культури майбутніх економістів передбачає використання різноманітних методів та форм навчальної роботи, які сприяли формуванню у майбутніх економістів професійно-екологічних компетенцій зокрема та екологічної культури загалом. В основу методики покладено застосування таких форм навчальної роботи, як імітаційно-ігрові заняття, у яких моделювалося розв'язання типових еколого-економічних ситуацій.

5. Виявлено педагогічні умови ефективного формування екологічної культури майбутніх економістів, системне забезпечення яких надає дієвості екологічному вихованню, екологічній освіті й еколого-практичній діяльності як провідним складовим екологічної підготовки студентів. Такими педагогічними умовами є: реалізація діяльнісного підходу до формування екологічної культури майбутніх економістів; використання проблемних,

частково-пошукових та дослідницьких методів навчання; забезпечення дієвості наявних природоохоронних мотивів; посилення інтеграції теоретичних знань майбутніх економістів.

6. Розроблено й обґрунтовано модель формування екологічної культури майбутніх економістів, до якої входять такі складники: мета, завдання та особливості екологічної підготовки; принципи, зміст, форми й методи формування екологічної культури майбутніх економістів; педагогічні основи формування екологічної культури; етапи реалізації методики, діагностика результатів сформованості екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку. Такі складники відображають сукупність та послідовність методів, які в умовах навчально-виховного процесу забезпечують досягнення майбутніми економістами необхідних рівнів екологічної культури.

Основні результати цього розділу розкрито у таких фахових наукових публікаціях [121; 123; 125].

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

3.1. Організація дослідно-експериментальної роботи

Теоретико-методологічний аналіз проблеми формування екологічної культури майбутніх економістів, виявлення основних чинників, протиріч та умов, що сприяють підвищенню її рівня, дозволили визначити методiku дослідно-експериментальної роботи.

Під час проведення експериментальної роботи було взято за основу теорію експерименту М. Поташника, зокрема було враховано, що експеримент – це своєрідний комплекс методів дослідження, призначений для об'єктивної та переконливої перевірки гіпотези. Це чітко спрямована діяльність, яка сприяє створенню та апробації нових технологій розвитку особистості [55]. Використання цього визначення дозволило автору зробити висновок про те, що наш експеримент призначено для визначення та обґрунтування методів і прийомів формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку, а також розробити на їх основі методiku зазначеного процесу.

Згідно з програмою дослідження визначено такі завдання експериментальної роботи:

- 1) уточнити сутність, зміст та структуру екологічної культури майбутніх економістів;
- 2) сформувати експериментальні й контрольні групи як випадкові та незалежні вибіркoві підмножини;
- 3) за допомогою теоретичного аналізу та емпіричних досліджень уточнити критерії та показники сформованості екологічної культури

майбутніх економістів, здійснити розробку необхідного методичного забезпечення;

4) визначити й обґрунтувати закономірності та принципи формування екологічної культури майбутніх економістів;

5) розробити й обґрунтувати модель і методику формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку;

6) застосувати розроблену методику формування екологічної культури майбутніх економістів на студентах експериментальної групи при вивченні ними дисциплін «Основи екології», «Екологія» та дисциплін загальноекономічного циклу, організації науково-дослідної роботи, проведенні практик тощо;

7) підтвердити результативність запропонованої автором методики формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку;

8) розробити методичні рекомендації щодо формування екологічної культури майбутніх фахівців.

Вирішення завдань експериментальної роботи було здійснено послідовно і включало три етапи. Протягом *першого (підготовчого) етапу* на підставі теоретичного та практичного вивчення проблеми формування екологічної культури майбутніх економістів визначено й уточнено гіпотезу, завдання та методику експериментальної роботи; розроблено модель і методику формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку; здійснено організаційні заходи щодо відбору й вивчення складу контрольних та експериментальних груп; проведено інструктивно-методичні заняття з усіма категоріями учасників експерименту.

На *другому (основному) етапі* експериментальної роботи проведено перевірку дієвості моделі формування екологічної культури майбутніх економістів під час проведення формувального експерименту. Отримані результати постійно аналізувались, узагальнювались та порівнювались на підставі розроблених критеріїв та показників, що дозволило виявити

тенденції та динаміку формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку.

На *третьому етапі* узагальнено матеріали дослідження. Третій (заключний) етап включав у себе кількісну та якісну обробку отриманих експериментальних даних та всебічну перевірку й узагальнення отриманих результатів, формулювання висновків та пропозицій, а також впровадження результатів дослідження в практику роботи ВНЗ економічного профілю.

Експериментальне дослідження проводилося на базі Вінницького соціально-економічного інституту Університету «Україна», Таврійського державного агротехнологічного університету, Хмельницького національного університету, Хмельницького університету економіки і підприємництва. Дослідженням було охоплено 1 225 студентів. У формульованому експерименті взяли участь 425 майбутніх економістів. Дослідження проводилось у три етапи протягом 2002–2008 років.

Усі завдання експериментальної роботи було вирішено комплексно, у тісному взаємозв'язку та взаємообумовленості. При цьому основна увага приділялась систематичності й послідовності цієї роботи, формуванню у всіх учасників експерименту інтересу до нього, зацікавленості в якісному виконанні його програми, заохоченню творчих пошуків та знахідок майбутніх фахівців. Така робота вимагала від них вияву таких якостей інтелекту, як: гнучкість, критичність, оригінальність мислення тощо, що якраз і характеризує творчо-перетворюючу та творчо-зберігаючу діяльність.

При цьому було враховано, що розвиток цих якостей можливий в разі дотримання принципу «від легшого до складнішого»: спочатку необхідно досягти зв'язного відтворення отриманої інформації, її систематизації та первинного аналізу (перший етап), далі навчитися бачити проблеми й протиріччя у майбутній професійній діяльності, виявляти антиконформізм та оригінальність при здійсненні професійних обов'язків (другий етап) і, нарешті, розвивати гнучкість мислення та творчу уяву (третій етап), яка базується на дивергентному мисленні, що передбачає різноманітність,

варіативність. Вона безпосередньо пов'язана з легкістю асоціювання – умінням викликати у свідомості певні складові частини й утворювати за їх допомогою нові психологічні утворення. Це є оновлюючим відображенням дійсності. При такому мисленні один стимул може породити декілька відповідей, кожна з яких є вірною.

Перевірку гіпотези дослідження здійснено за допомогою відповідної стандартної методики, що містить систему взаємопов'язаних методів, а також порядок застосування та інтерпретації отриманих результатів. При цьому ми здійснювали заплановані в експериментальному дослідженні зрізи визначених експертами показників сформованості екологічної культури майбутніх економістів:

обсяг знань та система уявлень про екологічну культуру майбутнього економіста, вимоги професії до його особистості, його знань, умінь та навичок;

вираженість екологічної спрямованості у майбутніх економістів, спрямованість їх мотивації, ступінь їх готовності чітко організувати екологічну діяльність за наявними планами, ступінь емоційної привабливості екологічної культури,;

ступінь оволодіння майбутніми економістами різними технологіями, рівень уміння долати труднощі на цьому шляху й досягати поставлених цілей.

Апробацію методики здійснено протягом пілотажного дослідження, яке показало надійність застосованих методів та їх придатність для вирішення поставлених завдань. Для уточнення сутності та структури екологічної культури студентів-економістів, виявлення змісту цього процесу нами було застосовано інтерв'ювання студентів з числа тих, хто залучався до проведення експериментального дослідження. З урахуванням отриманих результатів та після їх обговорення в індивідуальних бесідах з учасниками експерименту було внесено необхідні корективи до змісту й методики експериментального дослідження.

Формувальний експеримент проведено в реальних умовах освітнього процесу у вищих навчальних закладах України. Перед початком формувального експерименту всі його учасники отримали інструктаж, їм було надано спеціально розроблений методичний матеріал щодо виконання програмних експериментальних настанов. Навчально-виховна діяльність усіх майбутніх фахівців, що брали участь у дослідженні, була об'єктом аналізу й оцінки спеціально відібраних експертів.

Результати формувального експерименту як основного методу дослідження постійно аналізувалися, порівнювалися та доповнювалися іншими методами. Серед них ми найчастіше використовували метод спостереження, який дозволяв цілеспрямовано, систематично фіксувати вияви сформованості екологічної культури майбутніх економістів, зміни її рівня завдяки застосуванню визначеної моделі й методики в цілому та окремих психолого-педагогічних тренінгів зокрема. Спостереження здійснювалося особисто дисертантом, а також спеціально відібраними та проінструктованими експертами. Для отримання об'єктивної та вірогідної інформації було застосовано суцільне й вибіркове спостереження.

Об'єктами спостереження були майбутні економісти, які брали участь в експерименті. Здійснення спостереження під час їх навчальної та позанавчальної діяльності дозволило виявити заходи психолого-педагогічного впливу, які суттєво вплинули на процес формування їх екологічної культури; удосконалити оцінювання рівнів сформованості екологічної культури майбутніх економістів, а в цілому – здійснити необхідні корективи щодо змісту й методики експерименту для його ефективного проведення.

Незважаючи на деяку обмеженість методу спостереження, який дає можливість зафіксувати лише зовнішній вияв будь-якого явища, його роль є надзвичайно важливою. Відображаючи реальну діяльність майбутніх економістів, їх поведінку, спостереження допомогло побачити різні елементи та вияви процесу формування у них екологічної культури, установити його

зв'язки й залежності, внести відповідні зміни до наявної практики. Результати спостереження порівнювались із даними інших методів дослідження, при цьому враховувалось, що вони є лише елементом у системі психолого-педагогічної інформації.

Метод аналізу результатів навчально-виховної діяльності нами застосовано для перевірки ефективності заходів щодо формування екологічної культури майбутніх економістів, а також для виявлення якісних ознак рівнів її сформованості. З цією метою проаналізовано: характеристики та картки реалізації екологічної діяльності майбутніх економістів; психолого-педагогічні характеристики; звіти про стажування; успішність занять з предметів гуманітарної та професійної підготовки; експериментальний матеріал, що був одержаний протягом дослідження, тощо. У результаті проведеного аналізу було визначено основні педагогічні умови формування екологічної культури майбутніх економістів, а також протиріччя цього складного процесу.

Дані, що були одержані протягом експерименту, оперативно уточнювались та доповнювались за допомогою методів опитування, які широко застосовано в дослідженні шляхом індивідуальних та групових бесід, інтерв'ювання, анкетування.

Протягом експерименту були застосовані анкети (додаток А). У них ставились як відкриті, так і закриті запитання, які давали можливість виявити різноманітний спектр думок з проблеми формування екологічної культури майбутніх економістів. Анкетне опитування проведене як з учасниками експерименту, так і з іншими майбутніми фахівцями-економістами. Нас, насамперед, цікавили такі аспекти:

- а) рівень володіння екологічних знань у майбутніх економістів;
- б) їх обізнаність з сучасними глобальними та регіональними екологічними проблемами;
- в) переконаність майбутніх економістів у необхідності збереження довкілля, проведення природоохоронних заходів;

г) ставлення майбутніх економістів до себе, навколишнього середовища, до оволодіння екологічними знаннями тощо.

Здійснюючи діагностичні дослідження, ми враховували той факт, що майбутні економісти мають усвідомлювати необхідність еколого-безпечної діяльності, мати необхідний рівень екологічних знань, умінь та навичок (в освітньо-кваліфікаційних характеристиках фахівців деяких спеціальностей – «Фінанси», «Маркетинг» та «Управління персоналом і економіка праці» на пряму підготовки «Економіка і підприємництво» та інших – вказано на необхідність посилення екологічного компонента у загальній системі знань та умінь випускників).

Анкетування студентів було здійснене після кожного заміру рівня сформованості їх екологічної культури й мало на меті: вивчення мотивації майбутніх економістів, їх ставлення до основних видів екологічної діяльності, майбутньої професії; виявлення найбільш характерних труднощів у їх повсякденній життєдіяльності та інше.

За результатами анкетування було проаналізовано, узагальнено й систематизовано дані анкет, які порівнювались з даними інших методів, суттєво доповнювали й уточнювали їх. Обробку анкет здійснено за допомогою стандартних методів математичної статистики.

У дослідженні, що проводилось, з методом опитування був тісно пов'язаний метод узагальнення незалежних характеристик. Сутність його полягала в активному зборі, аналізі й узагальненні різноманітної інформації про майбутніх економістів, перш за все щодо оцінки рівня сформованості їх екологічної культури. Таку процедуру здійснено також під час аналізу процесу формування екологічної культури майбутніх економістів, які брали участь в експерименті. Усе це дозволило ближче пізнати людей, з якими проводилась експериментальна робота, більш об'єктивно оцінювати її результати.

Паралельно з методом узагальнення незалежних характеристик застосовано експертне оцінювання, під час якого було використано бланки

експертних оцінок. Отримані дані було проаналізовано за допомогою методів математичної статистики.

Для виділення особливостей формування екологічної культури майбутніх економістів нами було використано метод групових експертних оцінок, який використовується у двох основних сферах: перша сфера визначилася тим, що активна роль фахівців у процесі отримання даних про передбачувані характеристики систем відкрила можливості для набуття додаткової інформації про стан та поведінку об'єкта планування; друга – це вибір рішень при недостатній кількості інформації.

Для ефективної діяльності експертів була відпрацьована така *процедура експертизи*:

- 1) постановка проблеми, визначення цілей та завдань експертизи, її меж, основних етапів;
- 2) відбір експертів, перевірка їх компетентності й формування груп експертів;
- 3) проведення опитування експертів та узгодження їх оцінок;
- 4) формалізація отриманої інформації, її обробка, аналіз та інтерпретація.

Проблема експертизи полягала в оцінці припущень, висунутих автором у гіпотезі.

Мета експертизи – підвищення обґрунтованості висновків щодо формування екологічної культури майбутніх економістів.

Завданнями експертизи є визначення:

ступеня запровадження у теорію та практику навчання майбутніх економістів положень концепції та стратегії сталого розвитку;

компонентів екологічної культури, що визначає екологічно виправдану поведінку;

рівня вміння майбутніх економістів користуватися спеціальною науково-технічною літературою, підручниками, посібниками, нормативно-правовими документами та санітарними нормами й правилами в галузі

екології та охорони навколишнього середовища;

основних причин та джерел порушення екологічної рівноваги довкілля;
 ступеня вміння майбутніх економістів орієнтувати свою професійну діяльність в напрямку її екологізації;

основних закономірностей та принципів формування екологічної культури майбутніх економістів;

критеріїв, показників та рівнів сформованості екологічної культури майбутніх економістів;

особливостей формування екологічної культури майбутніх економістів;

рівнів сформованості екологічної культури майбутніх економістів;

педагогічних умов формування екологічної культури майбутніх економістів.

Межами експертизи є:

а) суб'єкти експертизи – професорсько-викладацький склад, екологі-практики, практики-економісти, державні службовці, представники екологічних громадських організацій;

б) об'єкт експертизи – процес формування екологічної культури;

в) предмет експертизи – педагогічні умови формування екологічної культури й особливості цього процесу на засадах сталого розвитку.

Сформулювавши цілі та завдання експертизи, визначивши її межі, ми вибрали як метод опитування очне групове письмове опитування (метод «Дельфі»).

Переклад мети й завдань експертизи на мову запитань здійснювався нами при складанні листів експертного опитування.

Експертне опитування здійснювалося у два етапи. Було складено два типи листів експертного опитування. Оцінка їх надійності та валідності здійснювалася з використанням методу групових експертних оцінок (ГЕО) за формулою:

$$B = (a_1 + a_2 + \dots + a_i + \dots + a_n) / 100 n, \quad (3.1)$$

де B – валідність анкети;

a_i – % експертів, що висловилися за включення i -го показника в лист експертного опитування;

n – кількість показників в анкеті [232].

Для листа експертного опитування № 1 $n = 18$, для листа експертного опитування № 2 $n = 16$. $B_1 = 0,78$; $B_2 = 0,81$ відповідно. Одержаний результат дозволив зробити висновок, що листи експертного опитування № 1 та № 2 вважаються «хорошими» за шкалою бажаності Г. Харрінгтона. Вони дозволяють провести дослідження проблеми на рівні довірчої вірогідності g не нижче, ніж 0,8 [232].

Черговим пунктом організації експертизи був *відбір експертів*, перевірка їх компетентності та формування груп експертів.

Слід зазначити, що теорія рангової кореляції та рангових оцінок передбачає рівнозначну компетентність осіб, що здійснюють експертне порівняння необхідних об'єктів. Саме за такої умови виводяться такі найважливіші показники якісного парного порівняння, як коефіцієнти Спірмена, Кенделла тощо.

Робота щодо відбору фахівців, що беруть участь в експертизі, була розпочата зі складання списку осіб, що є компетентними у предметі, який досліджується, тобто кандидатів в експерти (КЕ). До їх складу входили: професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів, які здійснювали викладання у студентів за напрямом «Економіка та підприємництво» – Вінницького соціально-економічного інституту Університету «Україна», Таврійського державного агротехнологічного університету, Хмельницького національного університету та Хмельницького університету економіки та підприємництва, викладачі кафедри екології Хмельницького національного університету, екологи-практики та практики-економісти, які працюють на підприємствах міста, фахівці Державного управління охорони навколишнього природного середовища у Хмельницькій області, фахівці Управління у справах сім'ї та молоді Хмельницької міської

ради, фахівці Відділу з питань екології та раціонального природокористування Хмельницької міської ради, фахівці Управління культури і туризму Хмельницької міської ради, фахівці Управління економіки та промисловості Хмельницької міської ради, представники екологічних громадських організацій (зокрема «Зелений світ Проскурова») у кількості 259 осіб. Цей список був основою для вибору експертів за допомогою методу взаємних рекомендацій.

Робоча комісія, якій було доручене формування експертної групи, підбирала до її складу таких кандидатів, які б «у середньому» були однаковими щодо компетенції, яку оцінювали за документальними даними. Вагові коефіцієнти кандидатів у експерти обчислювались також за методом взаємних рекомендацій [232] всередині мікрогруп.

Після аналізу значень K_{jv} було визначено необхідну та достатню кількість експертів. Проте перед цим було визнано за доцільне провести оцінювання узгодженості кандидатів у експерти перед остаточним їх вибором. Це оцінювання дозволило «згладити» незначну залежність оцінок, яка виникає унаслідок того, що дві значні групи кандидатів у експерти працюють в одному вищому навчальному закладі та спілкуються між собою. Оцінка узгодженості кандидатів у експерти дозволила також зменшити число фахівців, що залучались до експертизи, і скоротити терміни її проведення. Тому ми поділили кандидатів у експерти на дві рівні групи й запропонували їм проранжувати показники анкети-тесту (додаток Б). Були складені матриці рангів. На перетинах i -х рядків та j -х стовпців указані ранги r_{ij} , що були проставлені j -ми кандидатами у експерти i -им показникам, а також наведені величини R_j – суми рангів, що були проставлені j -им кандидатом у експерти всім (n) показникам ($n = 4$).

Оскільки до методів математичної статистики належать такі, у яких коефіцієнти компетентності експертів обраховують за апостеріорними результатами оцінки тих чи інших об'єктів дослідження, основною ідеєю таких обрахунків є припущення про те, що компетентність експертів повинна

виражатися ступенем узгодженості їх індивідуальних оцінок з груповою оцінкою об'єктів. Оцінку узгодженості кандидатів у експерти визначили за допомогою коефіцієнта згоди (конкордації) W (надалі для оцінки узгодженості експертів за кожним положенням (запитанням) ми також користувалися коефіцієнтом згоди (конкордації) W , який обчислили за формулою Кенделла. У випадку відсутності співпадаючих (зв'язаних) рангів вона має такий вигляд:

$$W = 12 * S / m^2 * (n^3 - n), \quad (3.2)$$

де m – кількість кандидатів у експерти, що відповідають на n запитань анкети-тесту;

$$S = \sum_{i=1}^n (R_i - R_{cp})^2, \quad (3.3)$$

$$\text{де } R_{cp} = \frac{1}{n} \sum R_i - \text{середній ранг показника}; \quad (3.4)$$

$$R_i = \sum_{j=1}^m r_{ij} - \text{сумарний ранг показника}. \quad (3.5)$$

Результати розрахунків, що були проведені за допомогою формул (3.2)–(3.5) свідчать, що групи експертів є узгодженими: $W \geq 0,7$. Тому як експертів ми використовували другу групу кандидатів у експерти.

Необхідну та достатню кількість експертів було визначено за допомогою формули:

$$N_g = \left(\frac{t_\gamma * d}{6,6\Delta Q} \right)^2, \quad (3.6)$$

де N_g – необхідна й достатня кількість експертів;

t_λ – квантиль (визначили його за заданим значенням довірчої вірогідності λ);

d – величина, що дорівнює різниці max значення шкали, за якою оцінюють показник, і min її значення;

ΔQ – похибка оцінки кандидатів у експерти [232].

Оскільки при проведенні експертизи нами використовувалися трибальні, чотирибальні й десятибальні шкали, то необхідну й достатню кількість експертів N_g ми розраховували двічі за \max та \min значенням шкали для визначення $N_{g_{\max}}$. За даними дослідження розрахована необхідна кількість експертів $N_g = 125$ осіб.

Після того, як групу було персоніфіковано, було розраховано вагові коефіцієнти методом взаємних рекомендацій та анкетних даних. Нами було встановлено, що спеціалісти експертної комісії є рівнозначними щодо компетентності.

$$K_j^{es} \geq 0,78, j = \overline{1-125}$$

$$K_j^{ank} \geq 0,83, j = \overline{1-125}$$

де j – порядковий номер кандидата у експерти;

K_j^{es} – ваговий коефіцієнт за методом взаємних рекомендацій;

K_j^{ank} – ваговий коефіцієнт за методом анкетних даних.

У подальших ранжованих рядах вагові коефіцієнти експертів не було введено та враховано.

Опитування проводилось у два етапи. Для визначення узагальненої думки за показниками листів експертного опитування № 1 та № 2 нами була проведена перевірка узгодженості в групі експертів, для чого було обчислене емпіричне значення χ^2 за формулою:

$$\chi_{em}^2 = \frac{12}{m * n(n+1)} \sum_{i=1}^n \left(\sum_{j=1}^m r_{ij} \right)^2 - 3m(n+1), \quad (3.7)$$

де r_{ij} – ранг i -го показника, наданий йому j -м експертом;

m – кількість експертів, що залучаються до експертизи;

n – кількість показників.

Оскільки кількість показників опитувальних листів № 1 та № 2 $7 \leq n \leq 20$, а кількість експертів, що залучаються до експертизи, $m \geq 13$, то ми

для перевірки їх узгодженості використали формулу (3.8), яка обчислює величину $F_{розр}$:

$$F_{розр} = \frac{(m-1) * \chi^2_{розр}}{m(n-1) - \chi^2_{розр}}, \quad (3.8)$$

де $\chi^2_{розр} = \chi^2_{емп}$.

Потім ми знайшли верхню α -відсоткову точку F_α й порівняли значення $F_{розр}$ та F_α [232]. Якщо $F_{розр} \geq F_\alpha$, то приймали гіпотезу про узгодженість на рівні значущості α , тобто, з довірчою ймовірністю $\gamma = 1 - \alpha = 0,95$.

Формалізація одержаної інформації та її обробка, представлені нами у табл. 3.1, були здійснені за загальноприйнятою методикою.

Отже, за допомогою методу групових експертних оцінок автором була проведена експертна оцінка положень, що входили у завдання експертизи. Її аналіз та інтерпретація проводилися нами упродовж опису дисертаційного дослідження.

Наразі експерти за запитаннями анкети (додаток Б) виділили низку особливостей формування екологічної культури майбутніх економістів. Їх ранжування дозволило експертам визначити основні (значущі – за шкалою бажаності Г. Харрінгтона) особливості процесу засвоєння майбутніми економістами змісту складових екологічної культури. Результати ранжування подано в табл. 3.1.

Для визначення початкового рівня сформованості екологічної культури майбутніх економістів автором було здійснено констатувальний експеримент першого порядку. Для його проведення було сформовано експериментальну та контрольну групи. З метою забезпечення репрезентативності вибірки склад груп визначався таким чином: генеральною сукупністю стали усі майбутні економісти вищих навчальних закладів; вибіркова сукупність формувалась з майбутніх фахівців економічного профілю найбільш типових навчальних груп.

**Результати ранжування експертами особливостей формування
екологічної культури майбутніх економістів**

№ з/п	Перелік особливостей	% експертів, які відмітили особливість	Ранг
<i>Особливості мікрорівня – на рівні особистості</i>			
1	Формування знань сучасної методології обґрунтування ековідповідних рішень у процесі вибору стратегії діяльності підприємства	0,81	5
2	Формування вміння передбачати соціальні та екологічні наслідки економічних рішень	0,90	3
3	Формування навичок повсякденної екологічно виправданої поведінки у побуті та професійній діяльності	0,94	2
4	Формування переконання необхідності використання у професійній діяльності новітніх екобезпечних технологій	0,86	4
5	Загальна культура особистості є передумовою та основою формування екологічної культури майбутніх економістів	0,95	1
<i>Особливості мезорівня – на рівні групи</i>			
6	Урахування у робочих програмах професійно орієнтованих дисциплін змісту складових сталого розвитку	0,97	1
7	Зміст професійної підготовки майбутніх економістів передбачає вміння включати в оптимізаційні моделі обмеження, що спрямовані на збереження навколишнього середовища	0,88	3
8	Проведення практик (навчальної, виробничої, переддипломної) на підприємствах, що застосовують безвідходні технології виробництва	0,84	4
9	Використання інноваційних педагогічних технологій освітнього процесу для інтеграції економічної, соціальної та екологічної складових сталого розвитку	0,92	2

<i>Особливості макрорівня – на рівні соціуму</i>			
10	Залучення до навчального процесу фахівців екологічної сфери, що працюють на підприємствах з найвищим рівнем екологічної безпеки	0,81	5
11	Використання сучасних мультифакторних моделей розвитку ланки «вища школа – підприємство»	0,80	5
12	Розвиток людини у природі як мета та критерій соціально-економічного прогресу	0,83	3
13	Формування системи уявлень про цінність природних ресурсів, стратегію сталого розвитку, проблеми збереження здоров'я та навколишнього середовища	0,91	1
14	Урахування морально-екологічного імперативу у процесі реалізації економічних інтересів підприємства, регіону, держави	0,86	2
15	Професійна підготовка майбутніх економістів передбачає прогноз наслідків впливу економічної діяльності на навколишнє середовище	0,82	4

Для експериментальної та контрольної групи було вибрано 212 та 213 майбутніх економістів відповідно, що навчалися у ВНЗ економічного профілю. Разом у формульованому експерименті брали участь 425 осіб.

Комплектування контрольних та експериментальних груп було здійснене на початковій стадії планування експерименту. Його результати свідчать про приблизно однакову якісну однорідність експериментальних та контрольних груп.

За основними показниками експериментальні й контрольні групи характеризувалися в основному однаковими параметрами, що забезпечило досить високу об'єктивність вихідних положень для проведення експериментальної роботи. Крім цього, було враховано й інші чинники: узгодженість процесу формування екологічної культури майбутніх економістів експериментальних та контрольних груп, планування та організація ними навчальної та позанавчальної діяльності, наявність єдиних документів, що регламентують цю діяльність, та інші чинники.

Окрім загальнонаукових, у дисертаційному дослідженні для визначення чинників, що також впливають на процес формування екологічної культури майбутніх економістів, використано специфічні методи дослідження.

Сукупність теоретичних та емпіричних методів дослідження, постійний аналіз та порівняння отриманих результатів дозволили якісно вирішити завдання щодо впровадження та перевірки методики формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку.

Таким чином, ефективність заходів психолого-педагогічного впливу, що були застосовані протягом експериментальної роботи, було перевірено з урахуванням теоретичних узагальнень дисертаційного дослідження. При організації формувального експерименту було визначено вплив педагогічних основ на рівень екологічної культури майбутніх економістів як необхідної складової їх професійної підготовки та виявлення ефективності розробленої моделі їх реалізації.

3.2. Аналіз результатів дослідження

Зростання масштабів деградації навколишнього середовища внаслідок антропогенного навантаження на природні системи зумовило вихід локальних екологічних проблем за межі окремих територій та перетворення їх на глобальні, негайне вирішення яких вимагає відповідних зусиль та заходів. Це завдання є прерогативою майбутніх фахівців, які визначатимуть екологічне, економічне та соціальне становище суспільства. Саме тому рівень екологічної та соціальної освіченості майбутніх економістів має бути таким, щоб вони не тільки мали ґрунтовні економічні знання, а й були глибоко переконані у необхідності природоузгодженої діяльності, мали уміння та навички самостійного вирішення екологічних та соціальних проблем. Ця вимога до формування екологічної культури майбутніх

економістів має здійснюватися системно, шляхом поєднання екологічного освіти та виховання з еколого-орієнтованою практичною діяльністю.

В результаті аналізу анкет, що були розроблені Н. Негруцою [146] та Л. Фенчак [221], нами запропоновано власний варіант анкети для виявлення рівня екологічної компетентності майбутніх економістів. За допомогою питань анкети ми визначали обізнаність студентів в екологічній ситуації, їх ставлення до вирішення екологічних проблем різного масштабу, ставлення до навчального процесу, зокрема мотивація набуття екологічних знань. Розглянемо результати аналізу опитування студентів-економістів.

Відповіді студентів на питання «Як Ви оцінюєте стан навколишнього середовища в Україні?» свідчать про *обізнаність студентів в екологічній ситуації*. Думки респондентів з цього питання розподілилися таким чином: стан навколишнього середовища є сприятливим (15,06 %), задовільним, але є тенденція до погіршення (48,94 %), незадовільним (36,00 %).

На питання «Чи вважаєте Ви себе причетним до вирішення екологічних проблем регіону?» стверджувальну відповідь дали лише 69,88 % респондентів.

Питаннями глобальних та локальних екологічних проблем цікавляться 44,47 % студентів, не виявляють інтересу 28,94 %, а 26,59 % – не визначились взагалі.

Відповіді студентів на запитання «Назвіть причини забруднення людиною природного середовища» вказують на *недостатній рівень екологічних знань*. Відповіді розподілилися таким чином: науково-технічний прогрес (51,06%); недостатність знань (11,06 %); байдужість (12,94 %); безвідповідальність (16,94 %). Варто підкреслити, що лише 8,00 % респондентів вказали на відсутність культури як причини забруднення людиною природного середовища. 38,12 % майбутніх економістів вважають за потрібне в умовах зростаючої взаємозалежності між розвитком економіки та станом навколишнього середовища пов'язувати господарську діяльність з екологічними вимогами. При цьому 30,12 % респондентів не можуть чітко

визначити відповідь на це запитання. Це можна пояснити тим, що сучасні підходи до професійної підготовки майбутніх економістів у вищих навчальних закладах не дають змогу у повному обсязі використовувати усі можливості для формування у студентів сталих екологічних поглядів та переконань, складових екологічної культури.

Результати аналізу відповідей студентів на запитання щодо основних джерел забруднення навколишнього середовища дають нам змогу стверджувати, що 32,94 % студентів недостатньо обізнані з цього питання.

На жаль, тільки 57,88 % студентів пов'язують власні проблеми зі здоров'ям із станом навколишнього середовища в регіоні. 27,06 % респондентів дали негативну відповідь на це запитання, а 15,06 % – взагалі не визначились.

Для визначення рівня готовності майбутніх економістів до активної природоохоронної діяльності було проаналізовано відповіді на запитання: «Якби Вам випала нагода вплинути на вирішення екологічних проблем, що Ви б вважали за краще?». Більшість респондентів (62,12 %) вважають, що було б краще оплачувати дії інших (у вигляді внесків, податку тощо) і лише 14,12 % майбутніх економістів вважають за краще діяти самим. На запитання «Чи можете Ви впливати на вирішення екологічних проблем на різних рівнях?» «у ближньому оточенні» – відповіли 15,06 % респондентів, «на підприємстві» – 11,12 % майбутніх економістів, «у місті, регіоні, країні» – 4,24 %. 69,58 % респондентів зазначили, що їм «важко відповісти на це запитання». Аналіз відповідей респондентів свідчить про низький рівень їх готовності до активної природоохоронної діяльності.

На черговому етапі дослідження нами проведено опитування майбутніх економістів щодо основних шляхів покращання екологічної ситуації в Україні. Найбільше відсотків за рейтингом одержала відповідь про «посилення адміністративної та матеріальної відповідальності за правопорушення в галузі охорони природи й використання природних ресурсів» (32,00 %). На другому місці – «реструктуризація економіки із

суттєвим зменшенням частки енерго- і матеріалоемних виробництв» (30,12 %). Надання майбутніми економістами переваг адміністративним заходам можна пояснити переважанням у суспільстві утилітарно-споживацьких способів природокористування. Третє місце посідає «створення в країні ефективної системи екологічної освіти, виховання та інформування» (14,12 % респондентів). 12,00 % студентів вважає основним шляхом покращання екологічної ситуації в Україні «формування збалансованої системи природокористування». «Підвищення рівня екологічної культури населення» як основний шлях зазначило тільки 11,76 % майбутніх економістів. 43,06 % вважають, що рішучим напрямком покращення природокористування є «упровадження досягнень науково-технічного прогресу й передусім маловідходних та безвідходних технологій». Перехід до переважно економічних методів управління в галузі природокористування (утвердження підприємствам нормативів плати за природні ресурси тощо) як найбільш рішучий напрямок покращення природокористування вибрало 39,06 % респондентів. 17,88 % студентів вважають, що найбільш якісним напрямком покращення природокористування є більш тісна взаємодія України з усіма країнами й міжнародними організаціями.

Майбутні економісти переконані, що одним із провідних шляхів удосконалення природоохоронної діяльності є екологічна освіта. Ці аспекти були відзначені 35,06 % опитаних. Однак з насторогою ми констатуємо той факт, що 47,06 % студентів не впевнені, що їм як майбутнім економістам потрібна екологічна освіта. При цьому 46,12 % респондентів відповідають «ні» на запитання, чи достатньо їм екологічних знань, щоб ухвалювати правильні рішення щодо використання природних ресурсів. 22,12 % студентів наголошують про необхідність якісно нових знань для цього.

І, нарешті, зупинимося на аналізі відповідей респондентів на запитання, що визначають їх *мотивацію щодо засвоєння складових екологічної культури*. Аналіз відповідей студентів дозволив зробити висновок, що

80,94 % респондентів усвідомлюють необхідність екологічних знань для майбутньої професійної діяльності. Однак екологічні проблеми як пріоритети у житті поставили на 3 місце 59,06 % опитаних студентів. При цьому, перше місце у них посіли сімейні, друге – економічні та четверте – політичні проблеми. Респонденти зазначили, що екологічні проблеми хвилюють їх як майбутнього фахівця-економіста і що це сприяє більш дбайливому їх ставленню до природи.

На запитання «Чи можна вважати, що Ваша майбутня професія потребує знань з питань управління охороною природи, створення механізмів раціонального використання природних ресурсів?» ствердно відповіли 31,06 % майбутніх економістів (29,18 % не змогли чітко визначитись із відповіддю на це запитання).

38,12 % студентів вважають, що найбільше на усвідомлення ними екологічних проблем впливають засоби масової інформації, тоді як тільки 12,94 % – що освітнє середовище. Це підтверджують відповіді на запитання «Чи вважаєте Ви за доцільне з деяких тем поєднувати вивчення предмета «Основи екології» з економічними дисциплінами?». Ствердно на нього відповіли лише 36,00 % майбутніх економістів (33,18 % – «важко відповісти»).

40,94 % респондентів вважають за потрібне мати екологічні знання оскільки вони входять до навчального плану предметів, які вивчаються в вищому навчальному закладі («для загального розвитку» – 18,12 %, «щоб самостійно розібратися в екологічному стані» – 9,88 %, «це одна з умов здорового способу життя» – 12,94 %). Тільки 16,94 % студентів зазначили, що екологічні знання їм потрібні для майбутньої професійної діяльності.

Під час проведення констатувального експерименту нами було здійснено аналіз навчальних планів, робочих навчальних програм дисциплін природничо-наукової, загальноекономічної і професійної підготовки, навчально-методичної документації, підручників, навчальних та методичних посібників зі спеціальних дисциплін у вищих навчальних закладах; вивчення

змісту курсових та дипломних робіт.

Велику увагу ми приділяли бесідам зі студентами, викладачами екологічних та економічних дисциплін, екологами-практиками та практиками-економістами, які працюють на підприємствах міста, випускниками вищих навчальних закладів щодо наповнення екологічним змістом навчально-виховного процесу, покращання процесу формування екологічної культури майбутніх економістів.

Результати аналізу матеріалів дослідження дозволили виявити такі протиріччя у формуванні екологічної культури майбутніх економістів:

1. Навчально-виховний процес у вищих навчальних закладах за його традиційною моделлю не створює належних умов для формуванню екологічної культури студентів.

2. У процесі професійної підготовки майбутніх економістів не набувають ознак системності екологічне навчання, виховання та еколого-практична діяльність, які є основним підґрунтям для формування екологічних знань, умінь, навичок, поглядів та переконань.

3. У змісті дисциплін загальноекономічної та професійної підготовки не знаходять відображення інтеграційні положення концепції сталого розвитку та відсутня екологічна складова.

4. Для підвищення ефективності формування екологічної культури майбутніх економістів необхідна розробка відповідної моделі та методики.

На основі аналізу праць вчених із проблем формування екологічної культури (Г. Білявський, Н. Грейда, Н. Єфіменко, О. Король, Л. Лук'янова, Н. Негруца, Г. Пустовіт, Г. Тарасенко, Л. Фенчак та ін.), обґрунтованої нами структури екологічної культури та результатів констатувального експерименту виділено критерії сформованості цього інтегративного утворення особистості: мотиваційну готовність, сформованість особистісної позиції; рівень екологічних знань; сформованість екологічної культури. Рівень сформованості екологічної культури студентів-економістів розподілився за п'ятьма рівнями: активно-діяльнісний, продуктивний,

реконструктивний, репродуктивний та пасивно-споживацький.

На черговому етапі експериментальної роботи проводився формувальний експеримент з метою встановлення ефективності розробленої моделі та методики формування екологічної культури майбутніх економістів та засвідчення того, що реалізація обґрунтованих педагогічних основ покращує якість екологічної підготовки економістів як необхідної складової їх професійної підготовки.

Рівень екологічних знань студентів визначався за допомогою тесту із типовими завданнями (додаток Г). За кожну правильну відповідь студент міг набрати певну кількість балів. Максимальний результат оцінювання рівня екологічних знань студента складав 100 балів.

При складанні завдань до тесту ми дотримувались таких умов:

- а) чітке формулювання, доступність та зрозумілість;
- б) відсутність у тесті очевидно невірних та абсурдних відповідей;
- в) можливість виконання завдання за регламентований час.

Оцінювання тесту проводилось вибраними нами експертами. У якості експертів виступали викладачі дисциплін екологічного спрямування та студенти-екологи, які здійснювали науково-дослідну роботу еколого-економічного спрямування. Ними був здійснений відбір питань тесту, уточнення терміну його виконання, усунення недоліків, що були виявлені.

Мотиваційна готовність до оволодіння майбутніми економістами екологічними знаннями, участі в екологічній діяльності, визначалася за допомогою методу оцінювання їх готовності до екологічної діяльності (додаток Д):

- а) прагнення до екологічно виправданої діяльності, бажання брати участь у практичних заходах щодо поліпшення стану довкілля, ступінь залучення до роботи;
- б) потреба до вивчення екологічних проблем, ступінь переконаності у необхідності екологічних знань для майбутньої професійної діяльності;
- в) інтерес до вивчення та використання методів, способів та прийомів

екологізації економіки;

г) прагнення до підтримання належного еколого-етичного клімату у колективі, до виконання спільної еколого-економічної діяльності;

д) моніторинг стану навколишнього середовища щодо його впливу на здоров'я, проведення профілактичної роботи з населенням щодо цього.

Оцінювання здійснювалося за шестибальною (п'ятиінтервальною) шкалою. Максимальний результат оцінювання мотиваційної готовності майбутнього економіста до екологічної діяльності складав 100 балів.

Сформованість особистісної позиції майбутніх економістів є одним із критеріїв сформованості їх екологічної культури. За означеним критерієм студенти оцінювались (максимально – 100 балів) за такими показниками (додаток Е):

а) дотримання здорового способу життя та його пропаганда, підтримка еколого-відповідної атмосфери;

б) діяльність у заходах щодо поліпшення стану навколишнього середовища;

в) рівень використання екологічних знань, безпечних технологій у сфері майбутньої професійної діяльності;

г) рівень сформованості умінь прогнозувати наслідки виробничої діяльності, ухвалювати екологічно-доцільні та конструктивні рішення;

д) ступінь сформованості навичок застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті.

Розподіл за рівнями здійснювався у такій послідовності: за показниками трьох критеріїв ви розраховували середнє значення, за яким визначали рівень сформованості екологічної культури студента. Таким чином рівневий розподіл коливався в межах від 0 до 100 балів. Відповідно до набраної студентом суми балів рівні екологічної культури розподілялись таким чином: 0–20 балів – пасивно-споживацький, 20–37 – репродуктивний, 37–63 – реконструктивний, 63–80 – продуктивний, 80–100 – активно-діяльнісний.

На основі даних констатувальних досліджень ми здійснювали відбір експериментальних та контрольних груп. Спочатку на основі виділених показників формування екологічної культури експертами здійснено рівневий розподіл майбутніх економістів у контрольній та експериментальній групах (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Розподіл студентів експериментальних та контрольних груп за рівнем сформованості екологічної культури на початку експерименту

Рівні екологічної культури студентів	Контрольна група	Експериментальна група	Усього
Активно-діяльнісний	9	8	17
Продуктивний	27	25	52
Реконструктивний	79	80	159
Репродуктивний	88	90	178
Пасивно-споживацький	10	9	19
Разом	213	212	425

Проаналізуємо дані, що були нами одержані. Із досліджуваного масиву 17 студентів виявили активно-діяльнісний рівень екологічної культури, 52 – продуктивний, 159 студентів – реконструктивний, 178 та 19 – відповідно репродуктивний та пасивно-споживацький. Частки студентів, що показали високий та достатній рівні сформованості екологічної культури в контрольній та експериментальній групах майже не відрізняються між собою. З прикрістю констатуємо, що 46,35 % студентів знаходяться на репродуктивному та пасивно-споживацькому рівнях екологічної культури.

З метою підтвердження незначущої відмінності між кількістю студентів з різними рівнями сформованості екологічної культури було

проведене співставлення розподілів з використанням критерію λ -критерію Колмогорова-Смирнова, оскільки він дозволяє порівняти два емпіричні розподіли однієї і тієї ж ознаки [195, с. 142]. У цьому випадку співставлялися п'ять розрядів ознаки за рівнем сформованості екологічної культури. Об'єми вибірок ($n_1 = 213 > 50$, $n_2 = 212 > 50$) є достатньо великими, вибірки є випадковими та незалежними, властивість, яка вимірюється (рівень екологічної культури), має безперервний характер і набуває п'ять інтервалів значень (дуже високий (активно-діяльнісний), високий (продуктивний), середній (реконструктивний); низький (репродуктивний), дуже низький (пасивно-споживацький)).

Результати дослідження, які наведені у табл. 3. 2, свідчать про те, що розподіли за ознакою «рівень екологічної культури» на початку експерименту практично не відрізняються між собою. У зв'язку з цим ми висунули такі статистичні гіпотези:

емпіричні розподіли студентів досліджуваних груп за рівнем екологічної культури не відрізняються (H_0);

емпіричні розподіли студентів за рівнем екологічної культури відрізняються (H_1).

Для статистичного аналізу частот було складено спеціальну розрахункову табл. 3.3.

Емпіричне значення критерію обчислюється за формулою:

$$\lambda_{емп} = d_{max} \sqrt{\frac{n_1 n_2}{n_1 + n_2}}, \quad (3.9)$$

де d_{max} – найбільша абсолютна різниця накопичених частот;

n_1 і n_2 – кількість студентів контрольної та експериментальної групи.

Одержане емпіричне значення критерію порівнюється із критичними значеннями:

$$\lambda_{кр} = \begin{cases} 1,36 & \gamma \geq 0,95 \\ 1,63 & \gamma \geq 0,99 \end{cases}$$

**Статистичний аналіз однорідності
експериментальних та контрольних груп**

Частоти	f_1	f_2	f_1^*	f_2^*	$\sum f_1^*$	$\sum f_2^*$	$\sum f_1^* - \sum f_2^*$	λ
Рівень								
Активно-діяльнісний	9	8	0,042	0,038	0,042	0,038	0,004	
Продуктивний	27	25	0,127	0,118	0,169	0,156	0,013	0,135
Реконструктивний	79	80	0,371	0,377	0,540	0,533	0,007	
Репродуктивний	88	90	0,413	0,424	0,953	0,957	0,004	
Пасивно-споживацький	10	9	0,047	0,043	1	1	–	
Сума	213	212	1	1	–	–	–	

де f_1 і f_2 – кількість студентів КГ і ЕГ відповідно, які знаходяться на відповідному рівні;

$$f_1^* \text{ і } f_2^* \text{ – відносні частоти } (f_1^* = \frac{f_1}{213}; f_2^* = \frac{f_2}{212})$$

$$\sum f_1^* \text{ та } \sum f_2^* \text{ – накопичені частоти.}$$

Таким чином, згідно з правилами прийняття рішень для λ -критерію Колмогорова-Смирнова приймаємо нульову гіпотезу про те, що розподіли студентів за рівнями екологічної культури на початку експерименту суттєво не відрізняються. Завдяки цій умові ми змогли якісно сформувати контрольний та експериментальний масиви. Необхідно також зазначити, що до складу експериментального й контрольного масиву увійшли студенти, що навчалися в основному за однаковими спеціальностями, а саме: «Фінанси», «Маркетинг» та «Управління персоналом і економіка праці», «Економіка підприємства» напряму підготовки «Економіка і підприємництво».

Для експериментальної перевірки обґрунтованих основ системного формування екологічної культури майбутніх економістів нами запропоновано:

1) посилення інтеграції теоретичних знань майбутніх економістів у їх професійній підготовці шляхом насичення змісту дисциплін природничо-наукової та загальноекономічної підготовки екологічною складовою на засадах сталого розвитку;

2) методика формування екологічної культури майбутніх економістів, яка передбачає використання різноманітних методів та форм навчальної роботи, що забезпечують формування у майбутніх економістів професійно-екологічних компетенцій зокрема та екологічної культури загалом;

3) методичні рекомендації підготовки та проведення імітаційно-ігрових занять, у яких моделювалося розв'язання типових еколого-економічних ситуацій;

4) еколого-педагогічний тренінг, що дозволив на достатньому рівні нівелювати стереотипи споживацького ставлення до природи його учасників та скоректувати їх наявну екоповедінку у професійній діяльності.

Під час формувального експерименту нами здійснювалась перевірка дієвості моделі та методики формування екологічної культури майбутніх економістів. Діагностика формування екологічної культури майбутніх економістів проводилася аналогічно констатувальному експерименту.

Наприкінці експерименту було знову проведене співставлення розподілу майбутніх економістів за рівнями їх екологічної культури (табл. 3.4).

При цьому емпіричні розподіли досліджуваної властивості порівнювались на початку й у кінці експерименту. У цьому випадку нами було висунуто такі гіпотези:

емпіричні розподіли рівнів екологічної культури студентів КГ і ЕГ не відрізняються між собою (H_0);

**Розподіл студентів контрольної та експериментальної групи за
рівнем сформованості у них екологічної культури наприкінці
експерименту**

Рівні екологічної культури	Кількість студентів	
	КГ	ЕГ
Активно-діяльнісний	13	23
Продуктивний	33	63
Реконструктивний	92	102
Репродуктивний	68	24
Пасивно-споживацький	7	0
Разом	213	212

емпіричні розподіли рівнів екологічної культури студентів КГ і ЕГ різняться між собою (H_1).

Підрахунки емпіричного значення λ -критерію представлені у табл. 3.5.

**Статистичний аналіз розподілу студентів за рівнем сформованості
екологічної культури наприкінці експерименту**

Частоти	f_1	f_2	f_1^*	f_2^*	$\sum f_1^*$	$\sum f_2^*$	$\sum f_1^* - \sum f_2^*$	λ
Рівень								
Активно-діяльнісний	13	23	0,061	0,108	0,061	0,108	0,047	
Продуктивний	33	63	0,155	0,297	0,216	0,405	0,189	
Реконструктивний	92	102	0,432	0,481	0,648	0,886	0,238	2,450
Репродуктивний	68	24	0,319	0,114	0,967	1	0,033	
Пасивно-споживацький	7	–	0,033	1	1	1	–	
Сума	213	212	1		–	–	–	

де f_1 і f_2 – кількість студентів КГ і ЕГ відповідно, які знаходяться на відповідному рівні;

$$f_1^* \text{ і } f_2^* \text{ – відносні частоти } (f_1^* = \frac{f_1}{213}; f_2^* = \frac{f_2}{212})$$

$$\sum f_1^* \text{ та } \sum f_2^* \text{ - накопичені частоти.}$$

Дані, що були одержані нами, свідчать про те, що в експериментальній групі спостерігається збільшення кількості студентів з продуктивним та реконструктивним рівнями сформованості екологічної культури та зменшення кількості студентів з репродуктивним рівнем сформованості екологічної культури.

Згідно розрахунків, що були проведені аналогічно (див. табл. 3.3), емпіричне значення λ -критерію Колмогорова-Смирнова ($\lambda=2,45$) виявилось більшим від критичного, що дало змогу стверджувати, що із надійністю не менше 99 % справедливою є гіпотеза H_1 про суттєві відмінності між розподілами студентів КГ і ЕГ наприкінці експерименту.

Таким чином, за результатами експериментального дослідження ми прийняли рішення про відхилення нульової гіпотези. Тобто, виявлені результати дають змогу прийняти альтернативну гіпотезу про те, що емпіричні розподіли майбутніх економістів за ознакою «рівень екологічної культури» на початку та наприкінці експерименту значуще відрізняються між собою.

Динаміка рівнів екологічної культури майбутніх економістів під час експерименту, що представлена у табл. 3.6, свідчить про ефективність запропонованої експериментальної методики формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку.

Було встановлено значуще зростання кількості майбутніх економістів у експериментальних групах: їх рівень екологічної культури набув активно-діяльного та продуктивного рівня (їх частка від початкового заміру зросла на 17,46 % (6,13 % відповідно). У контрольних групах приріст був незначним

**Динаміка рівнів екологічної культури майбутніх економістів
під час експерименту, %**

Заміри	Групи (кількість осіб)	Рівні екологічної культури				
		пасивно- спожива- цький	репродук- тивний	реконст- руктив- ний	продук- тивний	активно- діяльніс- ний
1	Контрольні (213)	4,69	37,09	41,31	12,68	4,23
	Експериментальні (212)	4,25	38,68	40,09	12,26	4,72
2	Контрольні (213)	3,29	31,92	43,19	15,49	6,11
	Експериментальні (212)	0	11,32	48,11	29,72	10,85
Приріст	Контрольні (213)	- 1,40	- 5,17	+ 1,88	+ 2,81	+ 1,87
	Експериментальні (212)	- 4,25	- 27,36	+ 8,02	+ 17,46	+ 6,13

– 2,81 % (1,87 % відповідно). Наприкінці експерименту в експериментальних групах пасивно-споживацького рівня не продемонстрував жоден із майбутніх економістів; репродуктивний рівень екологічної культури продемонстрували 11,32 % студентів, реконструктивний – 48,11 %, продуктивний – 29,72 % та активно-діяльнісний – 10,85 % майбутніх економістів відповідно.

Кількість студентів з пасивно-споживацьким та репродуктивним рівнем екологічної культури у контрольних групах зменшилася з 4,69 % до 3,29 % (з 37,09 % до 31,92 % – відповідно). Певні позитивні зрушення відбулися на реконструктивному, продуктивному та активно-діяльнісному рівнях сформованості екологічної культури майбутніх економістів.

Таким чином, результати дослідження дають змогу констатувати ефективність застосування у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів запропонованої моделі та методики формування їх екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку.

Необхідно зазначити, що результати спостереження, бесід, анкетування учасників педагогічного експерименту дають підстави для такого висновку:

системна реалізація педагогічних основ, які забезпечують дієвість заходів щодо формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку, значуще змінила ціннісні орієнтації учасників експериментальної групи, їх екологічну свідомість, ставлення до навколишнього середовища, самих себе. У студентів відбулась трансформація ставлення до природи як до суспільної та особистої цінності. Вони виявляли значний інтерес до сучасних екологічних проблем, аргументовано оцінювали свою еколого-відповідну діяльність, що стало передумовою формування готовності до майбутньої професійної діяльності із врахуванням засад сталого розвитку. Експерти відзначали активність студентів при проведенні різних екологічних заходів: свят, семінарів, науково-практичних конференцій екологічного змісту, досить високий рівень сформованості у них умінь застосовувати екологічні знання для виконання економічних завдань із врахуванням принципів сталого розвитку.

Наразі системна реалізація педагогічних основ формування екологічної культури не виключала їх позитивний, хоч і нецілеспрямований вплив на студентів, що входили і у контрольну групу, та викладачів. Викладачі дисциплін економічного спрямування охоче залучались до педагогічного експерименту, опановували методику формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку, методику здійснення еколого-педагогічного тренінгу та демонстрували більш досконалу педагогічну майстерність.

3.3. Методичні рекомендації викладачам щодо формування екологічної культури майбутніх економістів

На думку викладачів екологічних та економічних дисциплін, однією з основних найбільш ефективних форм практичної діяльності є еколого-педагогічний тренінг для саморозвитку особистості. Тренінгові заняття

дозволяють педагогові глибоко й усебічно вивчити його учасників, зрозуміти особливості особистості кожного з них, вплинути на стосунки, які склалися в мікросередовищі, скоректувати їх світогляд. Ця форма діяльності передбачає психологічний вплив, що заснований на активних методах групової роботи [161]. Тренінг – це форма спеціально організованого спілкування, під час якого вирішуються питання розвитку особистості, формування комунікативних навичок, зміна світогляду й мислення учасників [176, с. 467]. Тренінг дозволяє нівелювати стереотипи та вирішувати особистісні проблеми учасників, що є особливо важливим у нашому аспекті дослідження проблеми формування екологічної культури майбутнього економіста.

Під час тренінгових занять відбувається зміна внутрішніх установок учасників, розширюються їх знання, з'являється досвід позитивного ставлення до природи, до себе в природі, до навколишнього світу в цілому. Завдання еколого-педагогічного тренінгу – організувати діяльність, що допомагає відродити в людині духовний сенс буття в його нерозривному зв'язку з природним та соціальним світом, стрижнем якого є екологічне «Я» – регулятор відносин людини зі світом природи, світом людей, світом речей та власним внутрішнім світом.

Завдання групи еколого-педагогічного тренінгу – допомогти учасникові виразити себе та свої відносини з природою власними індивідуальними засобами, тобто такими, що є характерними для кожного члена групи. Для цього спочатку потрібно навчитися сприймати й розуміти себе.

Самосприйняття особистості здійснюється за п'ятьма основними напрямками:

1) сприйняття себе через співвідношення себе з іншою людиною (тобто людина розглядає іншу особистість як зручну для спостереження та аналізу модель. У цьому випадку ми споглядаємо себе зі сторони);

2) сприйняття себе через сприйняття себе іншими (тобто людина використовує інформацію, яку передають люди, які її оточують. Це так званий механізм «зворотного зв'язку»);

3) сприйняття себе через результати власної діяльності (це механізм самооцінки, який може допомагати розвитку особистості або заважати цьому процесу);

4) сприйняття себе через спостереження своїх внутрішніх станів (тобто людина осмислює, промовляє, обговорює з оточуючими свої переживання, емоції, відчуття, думки. Таким чином, людина здійснює проникнення у своє «Я», отримання досвіду розуміння свого внутрішнього світу);

5) сприйняття себе через сприйняття власної зовнішності (тобто людина сприймає своє тіло, своє фізичне «Я»).

Основна гуманістична ідея тренінгу полягає в тому, щоб не примушувати, не тиснути, не «ламати» людину, а допомогти їй самій визначити рівень відносин з природою, з самою собою, подолати стереотипи, що заважають їй жити в екологічній ситуації.

Еколого-педагогічний тренінг разом із основною метою має низку супутніх: підвищення екологічної та соціально-психологічної компетентності учасників, розвиток їх здатності ефективно взаємодіяти з навколишнім світом; формування активної соціальної позиції учасників, розвиток їх здатності здійснювати значущі зміни у своєму житті та житті людей, що їх оточують; підвищення рівня екологічної культури особистості [155].

Цілі еколого-педагогічного тренінгу конкретизуються у таких завданнях:

1) актуалізація наявних екологічних знань, підхід до їх аналізу з позиції біоцентричного принципу;

2) оволодіння новими еколого-економічними знаннями;

3) розвиток здатності адекватного та якнайповнішого пізнання себе й інших людей взагалі та у ставленні до природи зокрема;

4) актуалізація та зміна особистісних якостей та вмінь, зняття бар'єрів, що заважають реальним та продуктивним діям особистості;

5) вивчення індивідуалізованих прийомів побудови гуманістичних взаємин з природою та оволодіння ними.

Організація еколого-педагогічного тренінгу ґрунтувалась на таких принципах:

1) діалогізації взаємодії (рівноправного повноцінного спілкування, заснованого на взаємній повазі учасників, на їх повній довірі один до одного);

2) самодіагностики (саморозкриття учасників, усвідомлення та формулювання ними власних особистісно значущих проблем у взаємовідносинах з природою);

3) гармонізації інтелектуальної та емоційної сфер (з одного боку, для тренінгу характерним є високе емоційне напруження, що допомагає всім налаштуватися на відвертість та великий ступінь довіри, а з другого – тренінг активізує і інтелектуальні аналітичні процеси – обговорення подій. Головна форма такої інтелектуальної діяльності – групова дискусія – використовується впродовж усіх занять);

4) добровільної участі як у всьому тренінгу, так і в його окремих заняттях та вправах (учасник повинен мати внутрішню зацікавленість у змінах своєї особистості під час роботи групи);

5) занурення (тривалість занять повинна бути визначена на початку роботи. Досвід проведення тренінгу дає підстави для висновку: найбільший ефект досягається при роботі тривалими часовими блоками – зануреннями на 3–4 години за одне заняття або й більше. Це зумовлене тим, що багато часу втрачається на емоційне входження учасників у групові процеси після тривалої перерви в заняттях);

6) природного простору (тренінг з формування екологічної культури особистості краще проводити в природних умовах, де є можливість вільного пересування учасників, їх безпосереднього спілкування як з іншими учасниками, так і з природою, а також можливість усамітнення).

На сьогодні особливого значення набувають, на наш погляд, ігрові тренінги, у яких немає надмірного самоконтролю, тривожності, побоювань. Це дозволяє актуалізуватись та вийти «назовні» глибинному шару свідомості,

що керує стереотипами поведінки. Гра дозволяє виявитися здатності повністю знаходитися «тут і тепер», у поточний момент. Це сприяє закріпленню новоствореного особистісного смислу.

На значення гри у виховному процесі звертав особливу увагу А. Макаренко, який зазначав: «Є ще один важливий метод – гра. Я вважаю, що є дещо помилковим вважати гру одним із занять дитини» [117, с. 58]. Ми розуміємо, що важко розраховувати на глибокі особистісні зміни всіх членів групи, але наразі відбувається зміна внутрішніх установок учасників, розширюються їх знання, з'являється досвід позитивного ставлення до себе й навколишнього світу.

Нами було проведено еколого-педагогічні тренінги за темами «Я – об'єкт природи» та «Варіанти майбутнього» (додаток В). Так, результати дослідження свідчать, що ще до закінчення еколого-педагогічного тренінгу 86,32 % студентів-економістів відзначили, що у них з'явилося прагнення розуміти навколишній світ, їм стало цікаво проникати в сутність речей та явищ. Це означає, що духовний аспект, інтегральні цінності вищого порядку почали домінувати у їх внутрішніх орієнтаціях. 62,74 % студентів після закінчення тренінгу відзначили, що вперше замислились над запитанням «Заради чого я живу?», тобто – про сенс власного життя, про власну реалізацію у ньому. А 22,64 % студентів більш чітко усвідомили, що «завдання їх діяльності – пізнавати закони природи й життя та доносити їх людям».

Усі учасники тренінгу відзначили, що їм удалося заглянути в себе і певним чином дещо розібратись у собі, «усвідомити, що я є в цьому світі, яку користь я можу йому принести». Таким чином, відбулися зміни в рівнях духовних пошуків. Якщо на початку дослідження студенти-економісти орієнтувалися на вивчення зовнішнього світу та набір якостей щодо цього, то після його закінчення їх акцент змістився на вивчення себе, пізнання власних особливостей та суперечностей, а через них – на зміну поглядів на навколишній світ.

71,23 % учасників тренінгу «раптом пригадали, що всі ми живі люди, а не комп'ютери, котрі повинні видавати знання. Ми пригадали, що вміємо відчувати, і ці відчуття, що народжуються, є добрими». А 9,91 % студентів-економістів відзначили, що «всередині прокинулися нові відчуття – любов та розуміння».

Змінилося в учасників еколого-педагогічного тренінгу і значення природи. Після його закінчення у них практично зник споживацький аспект ставлення до природи. 74,53 % відкрили для себе нову якість – здатність співвіднести себе з іншою формою життя, подивитися на світ її очима. Причому, якщо на початку дослідження це співвідношення практично не виходило: тварини, яких могли уявити студенти, були, як правило, домашніми, то наприкінці тренінгу серед «інших форм життя з'явилися дерева, птахи, дикі тварини». Це означає, що відбулась зміна погляду на світ взагалі, переоцінка цінності життя та розширення індивідуального екологічного простору від «власного присадибного господарства» до «рідної природи» та навіть «Землі взагалі».

Студенти відзначали, що «звернення до чуттєвого розвиває емоційно-вольову сферу особистості, навчає відчувати й мислити по-іншому»; «зміна сприймання призводить до свободи відчуттів, а це обов'язково призводить до більш повного відчуття своєї особистості, до більш глибокого розуміння себе. Тільки пізнавши себе, людина пізнає світ».

98,58 % студентів, що брали участь у тренінгу, відзначили, що сприйняття ними природи змінилося. Для 55,19 % студентів природа є живим організмом, «який потрібно розуміти, хоча це дуже важко». 58,02 % студентів зазначили, що «вперше займалися не вивченням природи, а замислились про неї». 75,00 % студентів зі здивуванням для себе виявили, що «природа була фоном життя, об'єктом дослідження, а зараз вони прислухаються до неї: до шелестіння листя, дихання квітів, прекрасної музики заходів і сходів». 66,98 % студентів відзначили, що образне сприймання, яке було сформоване на цих заняттях, почало допомагати як у

житті, так і при вивченні інших предметів». Окрім того, «спілкування з природою через свій власний внутрішній світ відкриває усередині якості, які раніше були недоступними».

Таким чином, за результатами проведення еколого-педагогічного тренінгу зі студентами-економістами, їх опитування та бесід ми можемо зробити такі висновки:

дистанція між особистістю і світом, що представлений у ключових та інтегральних духовних цінностях, зникає, світ природи стає для них «чимось рідним і близьким, про що хочеться піклуватися, який хочеться розуміти»;

навколишній світ і світ природи зокрема стає включеним у смислову сферу особистості студентів-економістів, вони відчувають свою причетність до світу у всіх її виявах;

моральне ставлення до природи передбачає відмову від розуміння її як об'єкта пізнання, тобто коли квіти, тварин, увесь світ можна сприймати неупереджено, без наміру змінити, зірвати в букет, ударити тощо. Природа наразі наприкінці тренінгу сприймалась більшістю студентів як жива істота, жива система, що саморозвивається;

за результатами еколого-педагогічного тренінгу нам вдалося спонукати вияви у внутрішньому світі студентів-економістів таких почуттів, як любов, доброта, довіра, необхідні особистості, щоб самоактуалізуватися, само реалізуватися. Багато студентів відзначили, що вони «зі здивуванням відкрили людину всередині себе», тобто нам удалося допомогти особистості усвідомити саму себе, переусвідомити своє місце в оточуючому світі та почати перехід на новий етап свого розвитку;

студенти замислились про сенс життя, про свої вчинки як у ставленні до природи, так і до життя загалом; відбулося усвідомлення природи суб'єктом етичних відносин, бачення її цілісності та необхідне для цього прагнення отримувати системні знання про світ;

в учасників еколого-педагогічного тренінгу значуще підвищився рівень відповідальності за навколишній світ, оскільки практично у всіх студентів-

економістів відбулася зміна образу природи від «фону, на якому відбувалось життя», засобу життя та діяльності до цілісного живого організму, відбулась зміна образу свого «Я»; вони навчилися бачити живе навколо себе й мати здатність співвідносити себе з іншою формою життя.

Висновки з розділу

У результаті педагогічного експерименту встановлено, що на початку експериментальної роботи за рівнями навчальних досягнень в оволодінні екологічними знаннями на основі експертної оцінки викладачів студенти досліджуваних груп практично не відрізнялися між собою. У кінці експерименту відбулося зростання рівня студентів з активно-діяльним та продуктивним рівнем сформованості екологічної культури: в експериментальних групах відповідно на 17,46 % та 6,13 %, а в контрольних на 2,81 % та 1,87 %. Статистичний аналіз проведений за допомогою λ -критерію Колмогорова-Смирнова дозволив стверджувати із надійністю не менше 0,95, що розбіжності рівня сформованості екологічної культури студентів контрольних та експериментальних груп наприкінці експерименту статистично значимі.

Результати дослідження дали змогу розробити такі рекомендації педагогам щодо формування екологічної культури майбутніх економістів:

1) необхідно посилювати інтеграцію теоретичних знань майбутніх економістів у їх професійній підготовці шляхом насичення змісту дисциплін природничо-наукової та загальноекономічної підготовки екологічною складовою на засадах сталого розвитку;

2) застосовувати методика формування екологічної культури майбутніх економістів, яка передбачає використання різноманітних методів та форм навчальної роботи, що забезпечують формування у майбутніх економістів професійно-екологічних компетенцій зокрема та екологічної культури загалом;

3) забезпечувати використання методичних рекомендацій з підготовки та проведення імітаційно-ігрових занять, у яких моделювалося розв'язання типових еколого-економічних ситуацій;

4) використовувати еколого-педагогічний тренінг, що дозволив на достатньому рівні нівелювати стереотипи споживацького ставлення до природи його учасників та скоректувати їх наявну екоповедінку у професійній діяльності.

Основні результати цього розділу розкрито у таких фахових наукових публікаціях [126; 128].

ВИСНОВКИ

Фахова підготовка майбутніх економістів здійснюється в умовах наявних екологічних катастроф. Тому особливої актуальності набуває проблема формування екологічної культури загалом та майбутніх економістів, зокрема.

Майбутня професійна діяльність випускників ВНЗ економічного профілю вимагає відповідального ставлення до використання природних ресурсів та проблем навколишнього середовища і ця обставина визначає необхідність їх екологічної підготовки та створення системи формування екологічної культури майбутніх економістів.

1. Визначено, що екологічна культура майбутнього економіста – інтегральне утворення його особистості, що формується у процесі професійної освіти у вищому навчальному закладі й ґрунтується на екологічних знаннях та вміннях, екологічній свідомості, екологічному стилі мислення та діяльності, які проектуються на його професійну діяльність.

На основі узагальнення теоретичних підходів до формування екологічної культури майбутніх економістів визначено особливості їх підготовки: особливості мікрорівня – на рівні особистості, особливості мезорівня – на рівні групи, особливості макрорівня – на рівні соціуму.

2. Сформованість екологічної культури студентів-економістів розглянуто у єдності та взаємодії компонентів: мотиваційного, знанневого, гностичного, поведінкового. Мотиваційний компонент базується на еколого-ціннісних орієнтаціях; знанневий компонент передбачає знання предметних цінностей та суб'єктивних чинників; гностичний компонент стосується світогляду екологічної свідомості в її знанневій частині; поведінковий компонент стосується корекції суб'єктивного ставлення до екологічних цінностей. Усі інші складники підпорядковані цим компонентам. Критеріями процесу обрано мотиваційну готовність, сформованість особистісної позиції, рівень екологічних знань, сформованість екологічної культури, кожний з

яких характеризується відповідними показниками. Визначено рівні сформованості екологічної культури студентів-економістів: активно-діяльнісний, продуктивний, реконструктивний, репродуктивний, пасивно-споживацький.

3. Щоб створити й обґрунтувати педагогічні основи, необхідні для формування екологічної культури майбутніх економістів, застосовано метод моделювання. За результатами аналізу психолого-педагогічної літератури та даних експериментальної роботи розроблено модель формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку. Вона відображає структурно-функціональну взаємодію мети, завдань та особливостей екологічної підготовки; принципів, змісту, форм та методів формування екологічної культури майбутніх економістів; провідних педагогічних складових та умов формування екологічної культури; компонентів, критеріїв, етапів реалізації методики, діагностики результатів сформованості екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку.

Охарактеризовано методологічні підходи: системно-структурний, діяльнісний, особистісно-розвивальний та культурологічний.

4. Системне забезпечення реалізації педагогічних основ формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку надало дієвості їх екологічному вихованню, екологічній освіті й еколого-практичній діяльності як детермінантам екологічної підготовки студентів при використанні таких педагогічних умов: реалізація діяльнісного підходу до формування екологічної культури майбутніх економістів; використання проблемних, частково пошукових та дослідницьких методів навчання; забезпечення дієвості наявних природоохоронних мотивів; посилення інтеграції теоретичних знань майбутніх економістів.

5. Розроблена методика формування екологічної культури майбутніх економістів передбачає використання різноманітних методів та форм навчальної роботи, які сприяли формуванню у майбутніх економістів

професійно-екологічних компетенцій зокрема та екологічної культури загалом. В основу методики покладено застосування таких форм навчальної роботи, як імітаційно-ігрові заняття, у яких моделювалося розв'язання типових еколого-економічних ситуацій.

6. За результатами формувального експерименту зафіксовано приріст рівня екологічної культури майбутніх економістів у експериментальних групах, яка за всіма визнаними критеріями набула продуктивного й активно-діяльнісного рівня: у порівнянні з початковим станом їх частка зросла на 17,46 % (6,13 % відповідно), а в контрольних – на 2,81 % (1,87 % відповідно). Проведений статистичний аналіз дозволив стверджувати, що розбіжності рівня сформованості екологічної культури студентів контрольних та експериментальних груп наприкінці експерименту статистично значимі.

Результати дисертаційного дослідження дають підстави вважати, що мети досягнуто, завдання реалізовано, гіпотеза підтверджена.

Це дослідження, звісно, не вичерпує розв'язання всіх аспектів проблеми формування екологічної культури майбутніх економістів. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у інтеграції та реалізації економічного, екологічного та соціального компонентів сталого розвитку у змісті навчальних дисциплін у процесі професійної підготовки фахівців-економістів та розробці навчальних та методичних матеріалів щодо формування екологічної культури студентів вищих навчальних закладів з урахуванням засад сталого розвитку.

ДОДАТКИ

Додаток А**АНКЕТА****(для студентів)**

Кафедра екології Хмельницького національного університету проводить дослідження з проблем екологічної підготовки майбутніх економістів.

Просимо взяти участь у нашому опитуванні.

Сподіваємось на Вашу щирю відповідь.

Заклад освіти _____

(місто, область)

Факультет _____

Студент _____ **курсу**

Спеціальність _____

Відповідаючи на запитання з поданими кількома можливими відповідями, підкресліть, будь ласка, потрібну:

1. Як Ви оцінюєте стан навколишнього середовища в Україні?

1.1. *Сприятливий.*

1.2. *Задовільний, але є тенденція до погіршення.*

1.3. *Незадовільний.*

2. Чи вважаєте Ви себе причетним до вирішення екологічних проблем регіону?

2.1. *Так.*

2.2. *Ні.*

3. Чи цікавлять Вас питання глобальних та локальних екологічних проблем?

3.1. *Так.*

3.2. *Ні.*

3.3. *Важко відповісти.*

4. Які саме екологічні проблеми хвилюють Вас як майбутнього фахівця?

5. Чи можете Ви впливати на вирішення екологічних проблем на різних рівнях.

5.1. У ближньому оточенні.

5.2. На підприємстві.

5.3. У місті, регіоні, країні.

5.4. Важко відповісти.

6. Розставте пріоритети в проблемах, указавши, яке місце вони займають у Вашому житті.

6.1. Економічні – ___ місце.

6.2. Політичні – ___ місце.

6.3. Екологічні – ___ місце.

6.4. Сімейні – ___ місце.

7. Назвіть основні джерела забруднення навколишнього середовища.

8. Назвіть причини забруднення людиною природного середовища.

8.1. Байдужість.

8.2. Відсутність культури.

8.3. Безвідповідальність.

8.4. Недостатність знань.

8.5. Науково-технічний прогрес.

9. Чи берете Ви участь в екологічній діяльності?

10. Якби Вам випала нагода вплинути на вирішення екологічних проблем, Ви б вважали за краще:

10.1. Діяти самому.

10.2. Оплачувати дії інших (у вигляді внесків, податку тощо).

10.3. Інше.

11. Чи достатньо Вам екологічних знань, щоб ухвалювати правильні рішення з використання природних ресурсів?

11.1. Так.

11.2. Ні.

11.3. Необхідні якісно нові знання.

12. Чи пов'язуєте Ви власні проблеми зі здоров'ям (якщо вони є) зі станом навколишнього середовища в регіоні?

12.1. Так.

12.2. Ні.

12.3. Важко відповісти.

13. Що найбільше впливає на усвідомлення Вами екологічних проблем?

13.1. Стан навколишнього середовища нашого регіону (міста, села).

13.2. Засоби масової інформації.

13.3. Навчальний процес у вищому навчальному закладі.

13.4. Особисте враження про екологічний стан в тих регіонах країни, де я побував(-ла).

14. Що, на Вашу думку, є рішучим напрямком покращення природокористування?

14.1. Упровадження досягнень науково-технічного прогресу й передусім маловідходних та безвідходних технологій.

14.2. Перехід до переважно економічних методів управління в галузі природокористування (утвердження підприємствам нормативів плати за природні ресурси тощо).

14.3. Більш тісна взаємодія України з усіма країнами й міжнародними організаціями.

15. Чи вважаєте Ви за потрібне в умовах зростаючої взаємозалежності між розвитком економіки та станом навколишнього середовища пов'язувати господарську діяльність з екологічними вимогами?

15.1. Так.

15.2. Ні.

15.3. Важко відповісти.

16. Чи потрібна екологічна освіта Вам, як майбутнім економістам?

16.1. Так.

16.2. Ні.

16.3. Важко відповісти.

17. Якщо Ви вважаєте за потрібне мати екологічні знання, то поясніть, з якої причини.

17.1. Для загального розвитку.

17.2. Це одна з умов здорового способу життя.

17.3. Щоб самостійно розібратися в екологічному стані.

17.4. Оскільки ці знання входять до навчального плану предметів, які я вивчаю в інституті (університеті).

17.5. Екологічні знання потрібні мені для майбутньої професійної діяльності.

18. Чи можна вважати, що Ваша майбутня професія потребує знань з питань управління охороною природи, створення механізмів раціонального використання природних ресурсів?

18.1. Так.

18.2. Ні.

18.3. Важко відповісти.

19. Чи вважаєте Ви за доцільне з деяких тем поєднувати вивчення предмета «Основи екології» з економічними дисциплінами?

19.1. Так.

19.2. Ні.

19.3. Важко відповісти.

20. Вкажіть у порядку пріоритетності шляхи покращення екологічної ситуації в Україні.

20.1. Посилення адміністративної та матеріальної відповідальності за правопорушення в галузі охорони природи і використання природних ресурсів.

20.2. Реструктуризація економіки із суттєвим зменшенням частки енерго- і матеріалоємних виробництв.

20.3. Формування збалансованої системи природокористування.

20.4. Створення в країні ефективної системи екологічної освіти,

виховання та інформування.

20.5. Підвищення рівня екологічної культури населення.

Додаток Б**АНКЕТА-ТЕСТ*****оцінки узгодженості кандидатів у експерти***

Шановні кандидати в експерти!

Проранжуйте запропонований список відповідей відкритих запитань за значущістю: 1 бал – найнижча значущість перерахованого показника для вирішення запитання, 4 бали – найвища його значущість.

При відповіді на закриті запитання висвітліть Ваше бачення проблеми.

1. Як Ви вважаєте, чи потрібна екологічна освіта студентам вищих навчальних закладів як майбутнім спеціалістам напряму підготовки «Економіка і підприємництво» економічних спеціальностей?

1.1. Так.

1.2. Ні.

1.3. Важко відповісти.

2. Якщо Ви вважаєте за потрібне, щоб майбутні економісти мали екологічні знання, то поясніть, з якої причини?

2.1. Для загального розвитку.

2.2. Це одна з умов здорового способу життя.

2.3. Щоб самостійно розібратися в екологічному стані.

2.4. Екологічні знання потрібні студентам для майбутньої професійної діяльності.

3. Чи достатньо, на Вашу думку, відображені екологічні проблеми в програмах фахових дисциплін?

4. Що, на Вашу думку, сприяє розвитку екологічного світогляду студентів?

5. Які, Ви вважаєте, повинні бути критерії сформованого екологічного світогляду?

6. Що, на Вашу думку, найбільше впливає на усвідомлення студентами екологічних проблем?

- 6.1. *Стан навколишнього середовища нашого регіону (міста, села).*
- 6.2. *Засоби масової інформації.*
- 6.3. *Навчальний процес у ВНЗ.*
- 6.4. *Особисте враження про екологічний стан в тих регіонах, де побували.*

7. Чи вважаєте Ви за потрібне в умовах зростання взаємозалежності між розвитком економіки та станом навколишнього середовища пов'язувати господарську діяльність з екологічними вимогами?

- 7.1. *Так.*
- 7.2. *Ні.*
- 7.3. *Важко відповісти.*

8. Що, на Вашу думку, є рішучим напрямком покращення природокористування?

8.1. *Упровадження досягнень науково-технічного прогресу йі передусім маловідходних та безвідходних технологій.*

8.2. *Перехід від адміністративних до переважно економічних методів управління в галузі природокористування (утвердження підприємствам нормативів плати за природні ресурси тощо).*

8.3. *Більш тісна взаємодія України з усіма країнами йі міжнародними організаціями.*

8.4. *Урахування питомого екологічного навантаження процесів виробництва ті споживання продукції.*

9. Чи можна вважати, що майбутня професія студентів Вашого ВНЗ потребує знань з питань управління охороною природи, створення механізмів раціонального використання природних ресурсів?

- 9.1. *Так.*
- 9.2. *Ні.*
- 9.3. *Важко відповісти.*

10. Чи вважаєте Ви за доцільне з деяких тем поєднувати вивчення предмета «Основи екології» з економічними дисциплінами?

10.1. Так.

10.2. Ні.

10.3. Важко відповісти.

11. Забезпечення переходу України до суспільства сталого розвитку Ви пов'язуєте із реалізацією таких умов:

11.1. Засвоєння населенням екологічно безпечних способів природокористування.

11.2. Створення цілісної системи законодавства у сфері сталого розвитку.

11.3. Запровадження дієвого економічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності.

11.4. Зміну стереотипів людини, формування нової системи цінностей, починаючи з дошкільного віку, з урахуванням самоцінності природи і людини як частини природи.

Додаток В

ЕКОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ

Тема 1 – «Я – об'єкт природи».

Мета – включення навколишнього світу у смислову сферу особистості студентів, розвиток емпатії, розвиток екологічних мотивацій учасників (у першу чергу – подолання антропоцентричного прагматичного ставлення до природних об'єктів).

Час – 90 хвилин (20 хвилин – індивідуальна робота; 70 хвилин – робота у групі).

Форма проведення: метод групових дискусій.

Методичне забезпечення: настільні таблички із назвою об'єктів природи «Рослини», «Тварини», «Мікроорганізми», «Люди».

Проведення тренінгу.

1. Студентська група ділиться на команди (по 3–4 студенти у кожній). Команди займають місце за столами, на кожному з яких розміщено табличку із назвою природного об'єкта. Студенти на свій розсуд обирають окремих представників із запропонованої групи об'єктів природи, (наприклад, «Рослини: ялина, тополя, троянда, будяк»). Важливою умовою є використання в ході тренінгу таких об'єктів природи, які можуть викликати як позитивні, так і негативні емоції у учасників.

2. Викладач пропонує кожному учаснику команди уявити себе об'єктом природи та дати відповіді на питання:

- а) Яку роль ви відіграєте у природі?
- б) Яку користь (шкоду) ви приносите людям (іншим організмам)?
- в) Що заважає вашому існуванню у природі?
- г) Що б ви хотіли змінити у ставленні до вас людини?
- д) Які процеси, пов'язані з діяльністю людини, заважають вашому нормальному функціонуванню?
- е) Які наслідки для довкілля матиме зникнення вас як біологічного

виду?

3. В ході обговорення представники кожної команди готують відповіді. Кожен із учасників повинен здійснити презентацію обраного природного об'єкта, намагаючись представити його з якнайкращого боку (навіть у випадку, коли цей об'єкт викликає негативні емоції).

4. Після закінчення обговорення викладач пропонує обговорити результати, використовуючи додаткові питання для дискусії:

- а) Що Ви відчували, коли уявляли себе на місці природного об'єкта?
- б) Чи одразу Вам вдалося співвіднести себе з іншою формою життя?
- в) Чи зміните Ви своє ставлення до природних об'єктів у подальшому?

Тема 2 – «Варіанти майбутнього»*.

Метою проведення тренінгу є пробудити у студентів бажання замислитись про ймовірне та бажане майбутнє та обговорити різноманітні погляди на це питання.

Час – 90 хвилин (20 хвилин – індивідуальна робота; 70 хвилин – робота у групі).

Форма проведення: метод групових дискусій.

Методичне забезпечення: тексти, які описують чотири варіанти майбутнього (для кожного учасника), таблички із назвою кожного варіанта.

Проведення тренінгу.

1. Ознайомлення студентів із описанням 4-х варіантів можливого майбутнього (під час виконання цього завдання викладач прикріплює таблички із назвою кожного варіанта у різних кутках кімнати) та виконання інструкції: «Після ознайомлення із текстами оберіть найбільш прийнятний для Вас варіант. Займіть місце в тій частині кімнати, де прикріплено назву обраного Вами варіанта. Обговоріть в групі аргументи на захист вашого варіанта».

* тренінг розроблено за методикою Л. Мельника [204]

2. Після обговорення представники кожної групи намагаються переконати решту учасників у перевазі обраного ними варіанта майбутнього.

3. Після закінчення дискусії викладач пропонує обговорити результати, використовуючи додаткові питання для дискусії:

- від кого залежить реалізація бажаного варіанта майбутнього;
- як Ви можете впливати на реалізацію обраного Вами варіанта у майбутній професійній діяльності та побуті;
- які еколого-економічні інструменти необхідно використовувати для покращання ситуації згідно Вашого варіанта.

Варіанти майбутнього:

«Золотий вік»

У перші десятиліття ХХІ століття були витрачені немалі кошти на розробку новітніх технологій. Вчені винайшли спосіб опанування енергії термоядерного синтезу, забезпечивши для жителів Землі практично необмежений доступ до чистої та дешевої енергії. Забруднення навколишнього середовища, що пов'язане зі згорянням викопного палива, майже зупинено. Завдяки сучасним технологіям минулась загроза парникового ефекту, ліквідовані озонові діри, очищаються моря та океани.

Промислово розвинені країни змогли поділитись своїми досягненнями із країнами, що розвиваються, завдяки чому зросли життєві стандарти в цих країнах. За допомогою генної інженерії люди навчились вирощувати високопродуктивні рослини та тварини. Людству більше не загрожує голод. Відновлюються ліси та пустелі.

Однак такі результати розвитку мають свої наслідки. Надмірне використання пестицидів та агрохімікатів у сільському господарстві призвело до вимирання багатьох біологічних видів, а виробництво трансгенних рослинних продуктів викликало незворотні зміни у диких видів.

Населення та промисловість країни сконцентровані на порівняно невеликих територіях, в той час як екологічно несприятливі райони країни

втрапили населення та залишились спустошеними.

«Пекло на Землі»

Надії вчених на прорив в галузі нових джерел енергії не виправдались. Країни, що розвиваються, відмовились підписати згоду про скорочення викидів, мотивуючи високим рівнем викидів у розвинених країнах. Населення планети продовжує зростати загрожуєчими темпами. Для забезпечення зростаючих потреб людства промисловість надмірно використовує вугілля, нафту та газ, будуються нові ядерні електростанції. Критичне навантаження на світові ресурси неминує викликає екологічні катастрофи та природні катаклізми. Відбулося затоплення територій внаслідок глобальних змін клімату. Набувають сили потужні урагани.

Боротьба за контроль над світовими ресурсами призвела до декількох ядерних конфліктів, в результаті яких величезні території зазнали радіоактивного забруднення.

Рятуючись від екологічної катастрофи, населення масово мігрує у північні країни, внаслідок чого у Сибіру з'явилися багатомільйонні мегаполіси.

«Поки що все гаразд»

Спочатку події розвивались аналогічно сценарію «Пекло на Землі». Так і не вдалося скоротити використання ресурсів. Коли екологічні катастрофи почали загрожувати навіть промислово розвиненим країнам, людство вдалося до жорстких способів управління. В багатьох країнах на зміну демократії прийшли диктаторські режими.

Стали частими відкриті прояви націоналізму (та інші прояви ворожого ставлення населення до біженців), які виникли як наслідок загрози комфорту та благополуччю жителям екологічно сприятливих районів. Низка багатих країн об'єдналась у потужні військові блоки, які отримали безмежний контроль над основними світовими ресурсами та сировинними базами.

Країни третього світу відмовились брати участь у скороченні викидів, що прискорюють глобальну екологічну кризу. Розвинені країни, як наслідок, перестали надавати економічну допомогу країнам, що розвиваються, в результаті чого їх велика кількість залишилась на межі краху та бідності. При цьому приріст населення залишався незмінно високим, що призводило до надмірного навантаження на природні екосистеми.

«Вистачить на усіх»

Згідно цього варіанта світ обрав інший шлях розвитку. На початку ХХІ століття люди почали переконуватися у тому, що порушення біосфери викликане в основному стилем життя, для якого характерним є високий рівень споживання в багатих країнах. Увага світового співтовариства була зосереджена на розвитку «екологічних» технологій та необхідності інвестицій у виробництво «альтернативних» видів енергії.

Завдяки популяризації екологічної освіти та просвіти населення більшість людей змінила свій стиль життя задля збереження навколишнього середовища.

Країни, що розвиваються, погодилися обмежити свої викиди, а багаті країни передали їм сучасні технології. Загальна чисельність населення стабілізувалась на рівні 10 млрд людей, однак завдяки плановій економіці вдалося утримувати шкоду, що завдається навколишньому середовищу, у розумних масштабах.

Життя в країні «Вистачить на усіх» у 2050 році, незважаючи на проблеми, що існують, досить успішне. Основні потреби людей задовольняються на достатньому рівні. Наше суспільство буде існувати довгий час, зберігаючи ресурси для майбутніх поколінь.

Додаток Г

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

для виявлення рівня екологічних знань студентів

№ 1. Назвіть закони-прислів'я Б. Коммонера та поясніть їх. Наведіть приклад.

№ 2. Дайте визначення поняття «сталій розвиток». Поясніть його походження.

№ 3. Назвіть основні рекомендації «Порядку денного – XXI».

№ 4	Екологія – це наука, що вивчає:
а	вплив людини на навколишнє середовище
б	взаємодію організмів та їх угруповань із середовищем їх існування
в	возвиток промисловості та сільського господарства
г	вплив екологічних факторів на біосферу

№ 5	Об'єктом вивчення екології є:
а	антропосфера
б	екосистема
в	фітоценози
г	заповідники

№ 6	Емерджентність екосистеми – це:
а	властивість компонентів екосистеми функціонувати незалежно один від одного
б	кількість зв'язків між компонентами екосистеми
в	набуття екосистемою властивостей, що якісно відрізняються від суми властивостей всіх компонентів
г	підпорядкованість більш однорідних за своєю будовою екосистем більшим за розмірами й різномірним екосистемам

№ 7	Функціональне підпорядкування екосистем різного рівня організації називається:
а	землепорядкуванням
б	раціональним природокористуванням
в	трофічною структурою
г	ієрархією

№ 8	Біосфера включає в себе:
а	верхню частину гідросфери, нижню частину атмосфери й усю літосферу
б	нижню частину літосфери й верхню частину атмосфери
в	світовий океан та повітряне середовище
г	верхню частину літосфери, нижню частину атмосфери й усю гідросферу
д	економічні системи та природні територіальні комплекси

№ 9	Будь-які елементи або умови середовища, які впливають на організм і на які той реагує пристосувальними (адаптивними) реакціями, називаються:
а	довкіллям
б	мутацією
в	екологічними факторами
г	виробничою діяльністю
д	екологічним впливом

№ 10	Адаптація – це:
а	приспосовування організмів до умов середовища, що виявляється у зміні їх зовнішніх та внутрішніх параметрів
б	сукупність реакцій неживої системи, що підтримує її функціональну стійкість, якщо біотичні умови середовища змінюються
в	засіб підкорення людиною природи в процесі еволюції протягом існування біосфери
г	приспосовування організмів до екологічної катастрофи в процесі еволюції, що виявляється в зникненні певних видів організмів

№ 11	Головними екологічними глобальними наслідками забруднення атмосфери є:
а	смог
б	парниковий ефект
в	глобальне потепління
г	загроза біорізноманіттю
д	кислотні дощі

№ 12	До абіотичних екологічних факторів відносять:
а	промисловість, сільськогосподарське виробництво, транспорт
б	флору й фауну
в	фактори, що впливають на стан екологічної науки
г	фізичні, хімічні, фізико-хімічні фактори
д	зоогенні, фітогенні та мікробіогенні фактори

№ 13	Взаємовідносини між живими організмами, при яких організм одного виду частково або повністю живе в (або) на тілі іншого, завдаючи йому шкоди, називаються:
а	паразитизмом
б	хижацтвом
в	симбіозом
г	коменсалізмом

№ 14	Продуценти – це:
а	організми, головним чином бактерії та гриби, які протягом усієї своєї життєдіяльності перетворюють органічні рештки в неорганічні речовини
б	організми, які синтезують з неорганічних сполук органічну речовину з використанням енергії Сонця або енергії, що вивільняється при хімічних реакціях (вищі рослини, водорості, деякі бактерії)
в	організми, що живляться органічною речовиною, перетворюючи її, головним чином, в інші органічні сполуки

№ 15	Редуценти – це:
а	організми, головним чином бактерії та гриби, які протягом усієї своєї життєдіяльності перетворюють органічні рештки в неорганічні речовини
б	організми, які синтезують з неорганічних сполук органічну речовину з використанням енергії Сонця або енергії, що вивільняється при хімічних реакціях (вищі рослини, водорості, деякі бактерії)
в	організми, що живляться органічною речовиною, перетворюючи її, головним чином, в інші органічні сполуки

№ 16	Консументи - це:
а	організми, головним чином бактерії та гриби, які протягом усієї своєї життєдіяльності перетворюють органічні рештки в неорганічні речовини
б	організми, які синтезують з неорганічних сполук органічну речовину з використанням енергії Сонця або енергії, що вивільняється при хімічних реакціях (вищі рослини, водорості, деякі бактерії)

в	організми, що живляться органічною речовиною, перетворюючи її, головним чином, в інші органічні сполуки
----------	---

№ 17	Екологічна система – це:
а	угруповання живих організмів та середовища мешкання їх, що складає єдине ціле на підставі зв'язків живлення та засобів одержання енергії
б	угруповання рослин та тварин, які населяють одну територію, взаємно пов'язані у ланцюгу живлення та впливають один на одного
в	сукупність особин одного виду, що займають певний ареал, вільно схрещуються один з одним, мають спільне походження, генетичну основу

№ 18	Згідно з правилом Ліндемана з рівня на рівень по трофічному ланцюгу в середньому переходить приблизно:
а	1/30 частка загальної енергії
б	1/100 частка загальної енергії
в	1/10 частка загальної енергії
г	50 % загальної енергії

№ 19	Будь-яка природна система може розвиватися лише за умови використання матеріально-енергетичних та інформаційних можливостей навколишнього середовища; абсолютно ізольований саморозвиток неможливий – це визначення
а	закону сукупної дії природних факторів
б	закону розвитку довкілля
в	закону рівнозначності умов життя

№ 20	Людина за типом живлення належить до:
а	продуцентів
б	консументів
в	редуцентів

№ 21	Об'єкти та явища природи, що використовуються або можуть бути використані в майбутньому для прямого та непрямого споживання та сприяють підтриманню умов існування людства, підтриманню якості життя, відновленню населення, називають:
а	природними ресурсами
б	природними умовами
в	культурою
г	потребами людини

№ 22	Природно-ресурсний потенціал– це:
а	усі запаси природних ресурсів, які відомі на даному етапі розвитку людства
б	частина природних ресурсів, яка може бути використана у господарській діяльності без утворення небезпеки для життя людей та існування суспільства
в	потенційно доступні для споживання ресурси, які на теперішній час не використовуються

№ 23	Раціональне природокористування передбачає:
а	максимальне зниження непродуктивних втрат природних ресурсів та шкідливого впливу антропогенної діяльності на довкілля при одночасному відтворенні відновних ресурсів та підтримання стійкості природних систем
б	максимальне використання всіх доступних для видобування та переробки природних ресурсів для найкращого задоволення людських потреб
в	мінімальне використання доступних для видобування та переробки природних ресурсів, якнайменше втручання людини в природне середовище з метою збереження природного стану біосфери

№ 24	Кількість води, що необхідна для виробництва 1 тонни продукції називається:
а	водосмістю виробництва
б	зневодненням
в	водосховищем
г	стічними водами

№ 25	Привнесення в середовище, або виникнення в ньому нових, зазвичай не характерних для нього фізичних, хімічних чи біологічних агентів, а також перевищення середнього багаторічного рівня (у межах крайніх коливань) природного вмісту цих агентів, що призводить до негативних наслідків, називається:
а	екологічним впливом
б	стихійним лихом
в	забрудненням
г	епідемією

№ 26	Основними джерелами забруднення середовища в Україні є:
а	теплоенергетика, важка промисловість, агропромислове виробництво, транспорт, комунальне господарство
б	харчова промисловість, атомні електростанції та торгівля
в	гідроелектростанції, повітряний та водний транспорт
г	залізничний транспорт, рекреація та легка промисловість

№ 27	Вплив людини на навколишнє середовище призводить до:
а	вичерпання ресурсів, зміни хімічного складу середовища, перетворення та руйнування природних ресурсів, накопичення відходів
б	створення нових природних систем, підвищення продуктивності біосфери, забезпечення кращих умов життя диких тварин
в	підвищення стійкості природних систем, створення нових видів ресурсів, еволюції органічного світу
г	зміни інтенсивності геологічних процесів, зміни середнього хімічного складу земної кори, перерозподілу речовини між геосферами

№ 28	Для якого принципу господарювання характерним критерієм ефективності господарської діяльності є одержання максимально можливої економічної вигоди при якнайменшій шкоді для природного середовища?
а	Економічного
б	Еколого-економічного
в	Соціоекологічного

№ 29	Втрата рекреаційних ресурсів (лісів, парків) є прикладом:
а	економічної шкоди
б	соціальної шкоди
в	моральної шкоди

№ 30	Яким чином ведуться збори коштів за понадлімітне використання природних ресурсів та зниження їх якості?
а	Відносяться на витрати виробництва
б	Стягуються з прибутку
в	Стягуються з прибуткової частини місцевого бюджету

№ 31	Генеральна стратегія в галузі охорони водних ресурсів в усіх країнах світу передбачає:
а	застосування екологічно чистих технологій у виробництві для поліпшення якості вод
б	запобігання забрудненню та перегріванню вод
в	урахуванням альтернативних варіантів водопостачання та водоспоживання

№ 32	Управління охороною навколишнього природного середовища, що реалізується у рамках підприємства, установи, організації, – це:
а	державне управління
б	виробниче управління
в	галузеве управління

№ 33	До органів спеціальної компетенції в системі державного управління у галузі охорони навколишнього середовища відноситься:
а	Верховна Рада України
б	Державний комітет України з земельних ресурсів
в	Міністерство охорони навколишнього природного середовища України

№ 34	Який Міжнародний документ обмежує кількість викидів парникових газів?
а	Київський протокол
б	Орхуська конвенція
в	Монреальський протокол

№ 35	Назвіть основні шляхи соціально-економічного зростання.
а	Нарощування маси ресурсів, що застосовуються в процесі відтворення, без зміни ефективності використання
б	Нарощування маси ресурсів одночасно з підвищенням ефективності їх використання
в	Підвищення ефективності використання всіх видів ресурсів без нарощування їх виробництва

№ 36	Шлях інтенсивного зростання передбачає:
а	нарощування маси ресурсів, що застосовуються в процесі відтворення, без зміни ефективності використання
б	нарощування маси ресурсів одночасно з підвищенням ефективності їх використання
в	підвищення ефективності використання всіх видів ресурсів без нарощування їх виробництва

№ 37	На думку американського вченого А. Ніза, найбільш ефективними методами регулювання природокористування та природоохоронної діяльності є:
а	адміністративні важелі
б	економічні важелі
в	всі відповіді вірні

№ 38	У чому полягає екологічний підхід до економічної ефективності?
а	Включення в розрахунок показника шкоди, завданої забрудненням навколишнього середовища
б	Порівняння затрати на додатково вироблену продукцію із затратами на таку саму продукцію, вироблену за допомогою інших технологій
в	Скорочення до мінімуму сумарних екологічних затрат при досягненні найвищого економічного результату

№ 39	Який нормативний акт регламентує механізм плати за екологічні порушення?
а	Кодекс про надра
б	Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»
в	Закон України «Про охорону атмосферного повітря»
г	Закон України «Про екологічну експертизу»

№ 40	Економічне забезпечення збереження здорового природного середовища включає в себе такі головні аспекти:
а	державне фінансування заходів з охорони природи
б	створення науково-технічного потенціалу для переорієнтації економіки на ресурсозберігаючі технології
в	ліцензування
г	створення замкнених виробничих циклів, надання пріоритетності безвідходним технологіям

Додаток Д

Анкета

*оцінювання рівня мотиваційної готовності студента**до екологічної діяльності*

№ з/п	Якості студента	Оцінка
1	Прагнення до екологічно виправданої діяльності, бажання брати участь у практичних заходах щодо поліпшення стану довкілля, ступінь залучення до роботи	
2	Потреба до вивчення екологічних проблем, ступінь переконаності у необхідності екологічних знань для майбутньої професійної діяльності	
3	Інтерес до вивчення та використання методів, способів та прийомів екологізації економіки	
4	Прагнення до підтримання належного еколого-етичного клімату у колективі, до виконання спільної еколого-економічної діяльності	
5	Моніторинг стану навколишнього середовища щодо його впливу на здоров'я, проведення профілактичної роботи з населенням щодо цього	

Інструкція:

Оцініть кожну із наведених якостей студента _____

за пропонованою шкалою.

Критерії оцінювання – прояв якостей:

постійно	– 17–20,
часто	– 13–16,
періодично	– 9–12,
епізодично	– 5–8,
ніколи	– 1–4.

Додаток Е

Анкета

оцінювання рівня сформованості особистісної позиції студента

№ з/п	Якості студента	Оцінка
1	Дотримання здорового способу життя та його пропаганда, підтримка еколого-відповідної атмосфери	
2	Діяльність у заходах щодо поліпшення стану навколишнього середовища	
3	Рівень використання екологічних знань, безпечних технологій у сфері майбутньої професійної діяльності	
4	Рівень сформованості умінь прогнозувати наслідки виробничої діяльності, ухвалювати екологічно-доцільні та конструктивні рішення	
5	Ступінь сформованості навичок застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті	

Інструкція:

Оцініть кожну із наведених якостей студента _____

за пропонованою шкалою.

Критерії оцінювання – прояв якостей:

постійно	– 17–20,
часто	– 13–16,
періодично	– 9–12,
епізодично	– 5–8,
ніколи	– 1–4.

Додаток Ж

Методичні вказівки

щодо виконання еколого-економічного розділу в курсових роботах з дисципліни «Економіка підприємства» для студентів спеціальностей

*6.050100 «Маркетинг», 6.050100 «Фінанси»,
6.050100 «Управління персоналом і економіка праці»*

Метою виконання еколого-економічного розділу в курсовій роботі з дисципліни «Економіка підприємства» є закріплення екологічних знань, отриманих студентами при вивченні дисциплін «Основи екології», «Регіональна економіка»; розвиток екологічного мислення та вміння прогнозувати наслідки впливу економічної діяльності на навколишнє середовище; набуття навичок системного вирішення природних, екологічних, економічних та соціальних завдань на основі системних знань; розширення загального та професійного кругозору, формування екологічної культури.

Підготовка до виконання еколого-економічного розділу.

1. Ознайомлення із пропонованим переліком питань до еколого-економічного розділу.

2. Опрацювання питання, яке за змістом та проблематикою найбільш пов'язане з темою курсової роботи. Матеріали розділу повинні бути змістовними, мати інформативний характер та логічну структуру.

3. На початку розділу доцільно включити матеріал, який би коротко висвітлював сутність екологічних проблем у глобальному, регіональному та локальному аспекті.

4. Обґрунтувати, чому саме це питання Ви обрали для розгляду у своїй курсовій роботі та розкрити взаємозв'язок із темою курсової роботи.

5. Висвітлення основного змісту розглядуваного Вами питання треба здійснювати чітко, логічно, таким чином, аби у досить стислій формі розкрити ключову проблему з урахуванням сучасних наукових інформаційних джерел.

Загальний обсяг еколого-економічного розділу не повинен перевищувати 25 аркушів.

Перелік еколого-економічних питань до курсових робіт:

1. Економічні властивості природних факторів.
2. Еколого-економічні інструменти: принципи формування та механізми дії.
3. Сутність еколого-економічного збитку.
4. Система управління природокористуванням.
5. Система плати та стягнення платежів за забруднення навколишнього середовища.
6. Система платного природокористування: вітчизняний та світовий досвід.
7. Екологізація виробництва.
8. Екологічна паспортизація підприємства.
9. Система екологічного менеджменту.
10. Екологічна оцінка намічуваної діяльності як інструмент екополітики.
11. Місце та роль екологічного аудиту в управлінні природокористуванням.
12. Екологічна конверсія виробництва як основний компонент сталого розвитку цивілізації.
13. Ринкові механізми регулювання природокористування.
14. Механізм управління і організації охорони навколишнього середовища.
15. Формування сучасної економічної стратегії екологізації.
16. Система економічного стимулювання природоохоронної діяльності.
17. Маловідходні технології: екологічна та економічна сутність.
18. Формування та використання місцевих бюджетів на природоохоронні заходи.

19. Господарська діяльність та її вплив на довкілля.

20. Екологічне страхування: світовий досвід та можливість реалізації в Україні.

21. Сталий розвиток та економіка: ключові питання. Економічне зростання та сталість в країнах з перехідною економікою.

Додаток 3

Типові завдання до занять із аналізу еколого-економічних ситуацій

1. Скандинави півстоліття тому вирішили раз і назавжди знищити хижих птахів і створити полярним куріпкам ідеальні умови для розмноження і проживання. Цим вони сподівалися розширити базу для мисливства. «Війна» з яструбами і совами вже підходила до успішного завершення, коли розпочалося масове вимирання куріпок від епідемії, яка ніколи раніше не загрожувала їхній популяції. Поясніть наведені факти.

2. Неподалік міського пляжу підприємець розпочав діяльність щодо будівництва АЗС. Проаналізуйте дану ситуацію з огляду впливу на навколишнє середовище, доцільності та правомірності розміщення об'єкта, можливості впливу громадськості на дану ситуацію.

3. Внаслідок спалювання палива, частина вуглекислого газу в атмосфері збільшилась за останні 30 років на 25–30%. За передбаченням футурологів, це може призвести вже в найближчі роки до підвищення середньої температури на 1,5–2°C і зростанню площі пустель. Проаналізуйте причини виникнення, механізм та наслідки наведеного явища.

4. На сьогодні в Україні накопичено 11 тис. тон застарілих пестицидів, проблема утилізації яких й досі не вирішена. Багато сховищ, де вони зберігаються, знаходиться в незадовільному (аварійному) стані. Як ви гадаєте, які екологічні і економічні наслідки має таке явище?

5. Сучасна оцінка технологій ґрунтується на основі еколого-економічного принципу господарювання, за якого, поряд з порівнянням зведених витрат на виробництво тієї чи іншої продукції, враховують також величину збитків, заподіяних забрудненням навколишнього природного середовища і включенням їх до загальних зведених витрат. Проведіть детальний аналіз наведених категорій.

6. На сьогодні в Україні щорічно утворюється понад 12 млн. тонн твердих побутових відходів, які складуються в близько 1 000 тільки офіційно

дозволених звалищах сміття. Значну частину твердих побутових відходів становлять органічні матеріали, зокрема, харчові залишки, папір, картон, деревина. Проаналізуйте ситуацію з огляду впливу на довкілля та економічної доцільності. Наведіть альтернативний варіант вирішення проблеми.

7. «Сприяння впровадженню на ринок екологічно чистої продукції» - так називається метод еколого-економічного типу господарювання, сутність якого полягає в наданні (присвоєнні) спеціального екологічного торгового знака. «Блакитний ангел екології» — такий знак одержують найбільш «чисті» товари, що продаються в Німеччині і йдуть на експорт (не дивно, що narozхват). Проаналізуйте екологічні та економічні переваги виробництва «чистої продукції».

8. Коли будь-який вид позбувається контролю з боку своїх природних ворогів, він перетворюється на справжню пошесть (саме так сталося з кролями в Австралії). Ми, люди, майже не маємо природних ворогів, і тому наш вид перетворився на стихійне лихо. Проаналізуйте основні екологічні та економічні наслідки «демографічного вибуху».

9. Сьогодні у світі досить широкого поширення набуло впровадження методів генної інженерії для одержання генетично модифікованих рослин і тварин. Наведіть позитивні та негативні наслідки цього явища. Відповідь обґрунтуйте.

10. У деяких країнах майже 80 % сталі виготовляють із металобрухту. Проаналізуйте основні організаційні, правові, економічні та технологічні заходи, які уможливають цей факт.

11. П'ята частина населення Землі використовує 2/3 енергії планети. Якщо за 25 років громадяни малорозвинених країн досягнуть того життєвого рівня, який існує на Заході, споживання енергії зросте вп'ятеро. Проаналізуйте ситуацію за такою схемою:

дайте характеристику основних альтернативних джерел енергії;

запропонуйте, які з них можливо використовувати в Україні (на

Поділілі);

проведіть порівняльний аналіз використання альтернативної енергетики різними країнами світу, враховуючи географічне розташування та природно-кліматичні умови;

обґрунтуйте екологічні, економічні та соціальні переваги використання.

12. Відомо, що 60–80 % забруднення атмосфери у місті складають забруднюючі речовини від викидів автотранспорту. Проаналізуйте екологічні, економічні та соціальні наслідки забруднення від викидів автотранспорту. Яким чином Ви можете поліпшити ситуацію:

як житель міста;

як власник-користувач авто;

як майбутній фахівець економічної сфери;

як державна особа (якби Ви мали можливість вплинути на прийняття відповідних рішень).

13. Сьогодні на планеті Земля майже не існує територій, де б природа збереглась у первісному вигляді. З цієї причини виникла необхідність у створенні заповідних територій. Дайте характеристику основних категорій природно-заповідного фонду. Наведіть основні державні та міжнародні документи, що є правовою базою збереження та відтворення біорізноманіття. Проаналізуйте екологічні, економічні та соціальні наслідки розширення площ заповідних територій.

14. Для досягнення оптимізації природно-господарських систем необхідним є планування та нормування промислового виробництва, забезпечення екологічного захисту на всіх стадіях життєвого циклу запланованих та діючих об'єктів. Проаналізуйте економічні принципи управління екологічною діяльністю, які це забезпечують.

15. Для збільшення власної «вільної енергії» на хімічному підприємстві було здійснено такі заходи:

підвищено ступінь переробки сировини;

відпрацьовано переробку відходів з наступним отриманням готової продукції;

зменшено витрати на очисні заходи;

зменшено номенклатуру нерентабельних видів продукції, яку випускає підприємство;

в нічний час здійснено відкриття фільтрів для мінімізації їх зношування, що, в свою чергу, призвело до викиду подвійної норми газів у атмосферу.

Прокоментуйте дану ситуацію з огляду з огляду впливу на навколишнє середовище, доцільності та правомірності дій підприємства. Зробіть висновки. Які заходи можна віднести до показників сталого розвитку (екологічних, економічних).

16. Останнім часом великою популярністю серед туристів користується узбережжя річки Дністер. На жаль, внаслідок засмічування прибережної зони та переповненості туристами подекуди територія стає все більш непридатною для відпочинку.

Прокоментуйте ситуацію з точки зору сукупності трьох компонентів сталого розвитку: екологічної цілісності, екологічної ефективності економічної діяльності та справедливості доступу до національного блага.

17. Розвиток сафарі в Кенії вважають екотуризмом. Не дивлячись на екологічну спрямованість цього виду діяльності, тварини в Кенії демонструють неадекватну поведінку, що викликана надмірним потоком туристів. При цьому місцеве населення не отримує аніякого прибутку від розвитку туризму на їх території.

Прокоментуйте ситуацію з точки зору слабкої реалізації права власності на біоресурси.

18. Реалізація концепції сталого розвитку передбачає застосування низки екологічних обмежень економічного зростання (наприклад, на викиди забруднюючих речовин, вилучення природних ресурсів тощо).

Проаналізуйте, які з екологічних обмежень є найбільш актуальними

для економіки України? Які екологічні обмеження і для яких суб'єктів господарювання ви можете запропонувати з метою зменшення негативного впливу на навколишнє середовище району (регіону) вашого проживання?

19. Реконструкція доріг в Україні передбачає, в основному, розширення проїжджої частини за рахунок вирубування придорожніх лісосмуг. В результаті вирубування товсті стовбури багатолітніх дерев розпилюють та вивозять, а гілки та молоді деревця, як правило, звальюють насипом та спалюють.

Проаналізуйте, якої шкоди навколишньому середовищу та господарській діяльності завдає така практика. Чи існує альтернативне вирішення цієї проблеми?

20. В багатьох країнах перспективним є використання біологічного дизельного палива, що отримують на основі переробки ріпакової олії за порівняно простою технологією. Ідея виробництва рослинного моторного пального отримала поширення у країнах Прибалтики, де із залученням коштів європейських інвесторів активно розвивається будівництво заводів по виробництву ріпакового бензину.

Як ви гадаєте, чи можна використовувати цей вид пального в Україні?

21. На березі моря власник кафе досить вдало розпочав бізнес, продаючи туристам у спрагу на розлив сотні пляшок мінеральної води. Пластикові пляшки та стаканчики складували у контейнери, а потім вивозили на спеціально відведений смітник. Таким чином, до кінця літа обсяги пластикової тари на смітнику набули нечуваних розмірів.

Дайте вашу оцінку ситуації. Чи погоджуєтесь ви з таким підходом до менеджменту відходами. Якби ви були власником кафе, як би діяли ви?

22. Враховуючи, що однією із вагомих складових екодеструктивних процесів є висока енергоємність виробництва та споживання, проаналізуйте, які переваги (економічні, екологічні, соціальні) здійснення енергозберігаючих заходів у процесах виробництва та споживання на сучасному етапі розвитку продуктивних сил.

Додаток И

Акти реалізації

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 29016, Хмельницький-16, вул. Інститутська, 11, тел. (0382) 72-80-76,
 факс (03822) 2-32-65

№ 312
 На _____ від 17.10.2007 р.

ЗАТВЕРДЖУЮ

**Проректор з наукової роботи
 доктор технічних наук,
 професор Каплун В.Г.**

Вісник

« _____ » _____ 2007 року

АКТ

**реалізації результатів дисертаційного дослідження
 Матеюк О. П.
 у навчально-виховному процесі
 Хмельницького національного університету**

Ми, що нижче підписалися: завідувач кафедри екології Міронова Наталія Геннадіївна, завідувач кафедри маркетингу Ковальчук Світлана Володимирівна стверджуємо цим актом, що результати дисертаційних досліджень, які містяться в дисертації «Формування екологічної культури майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку» Матеюк Олесі Петрівни, реалізовані в навчально-виховному процесі Хмельницького національного університету.

1. На кафедрі екології результати дослідження включені до тематичного плану вивчення дисциплін «Основи екології» та «Соціальна екологія».

2. Визначені автором педагогічні умови формування екологічної культури особистості студентів актуалізують включення майбутнього фахівця в систему раціонального природокористування, а також дозволяють оптимізувати вивчення базових дисциплін, посилити їх практичне спрямування на професійну підготовку, тобто, реалізують стратегії сталого розвитку в освітньому процесі.

Завідувач кафедри екології
 Кандидат технічних наук, доцент

Міронова Н.Г.

Завідувач кафедри
 Кандидат економічних наук, доцент

Ковальчук С.В.

У К Р А Ї Н А

ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «Університет економіки і підприємництва»

29016 м. Хмельницький, вул. Львівське шосе 51/2 Тел. (03822) 2-51-33, факс 72-82-50
Поточний рахунок 2600710271 в ХОД «Райфайзен банк Аваль» м. Хмельницький, МФО 315966, код 22783304,
ДПА 227833022256, св. №31839313

д.5.10.2007 № 190

На № _____ від _____

АКТ

реалізації результатів дисертаційного дослідження Матеюк О. П. у навчально-виховному процесі Приватного вищого навчального закладу «Університет економіки і підприємництва»

Ми, що нижче підписалися: завідувач кафедри економіки підприємства Проскурович О.В., завідувач кафедри суспільних наук та мовної підготовки Євдокименко В.І., проректор з науково-методичної роботи Капітанець С.В. стверджуємо цим актом, що результати дисертаційних досліджень, які містяться в дисертації «Формування екологічної культури майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку» Матеюк Олесі Петрівни, реалізовані у навчально-виховному процесі Приватного вищого навчального закладу «Університет економіки і підприємництва», а саме:

1. Результати дослідження включені до тематичних планів вивчення дисциплін «Психологія та педагогіка» (на кафедрі суспільних наук та мовної підготовки) і «Регіональна економіка» (на кафедрі економіки підприємства) для студентів денної та заочної форм навчання спеціальності 6.050100 «Економіка підприємства».

2. Розроблена автором модель та методика формування екологічної культури особистості студентів дає змогу оптимізувати вивчення базових дисциплін, посилити їх практичне спрямування, створити необхідні педагогічні умови для формування у майбутніх економістів екологічної складової їх професійної діяльності.

Завідувач кафедри економіки підприємства, доцент

Завідувач кафедри суспільних наук та мовної підготовки, к.х.н., доцент

Проректор з науково-методичної роботи

Проскурович О.В.

Євдокименко В.І.

Капітанець С.В.

**Відкритий
міжнародний УНІВЕРСИТЕТ
розвитку людини
"УКРАЇНА"**

**Open
International UNIVERSITY
of Human Development
"UKRAINE"**

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

29009, Україна, м. Хмельницький, вул. Толбухіна, 2. т./ф. (0382) 70-45-56, e-mail: info@hist.km.ua

№ 367 від " 9 " листопада 2007 р.

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор з наукової роботи
доктор педагогічних наук, професор

Галімов А.В.
листопада 2007 року

АКТ
реалізації результатів дисертаційного дослідження
Матеюк О. П.
у навчально-виховному процесі
Хмельницького інституту соціальних технологій ВМУРоЛ «Україна»

Ми, що нижче підписалися: завідувач управлінням навчальної роботи Луцкевич Н.І.; заступник завідувача кафедри загальноосвітніх дисциплін Дика Л.Л., стверджуємо цим актом, що результати дисертаційних досліджень, які містяться в дисертації «Формування екологічної культури майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку» Матеюк Олесі Петрівни, реалізовані в навчально-виховному процесі Хмельницького інституту соціальних технологій ВМУРоЛ «Україна».

1. На кафедрі загальноосвітніх дисциплін результати дослідження включені до тематичного плану вивчення дисципліни «екологія».

2. Визначені рівні, критерії та показники сформованості екологічної культури особистості студентів дозволяють діагностувати рівень її розвитку і враховувати отримані результати при організації навчального процесу у Хмельницькому інституті соціальних технологій ВМУРоЛ «Україна».

3. Розроблені методичні рекомендації для викладацького складу вищих навчальних закладів сприяють більш якісній організації процесу формування екологічної культури особистості студентів.

Завідувач управлінням навчальної роботи Луцкевич Н.І.

Заступник завідувача кафедри
загальноосвітніх дисциплін

Дика Л.Л.

22 02 08 16/2

22 лютого 2008 р.

АКТ
реалізації результатів дисертаційного дослідження
Матеюк Олесі Петрівни
у навчально-виховному процесі
ПВНЗ «Хмельницький економічний університет»

Цим актом підтверджуємо, що результати, які містяться в дисертації Матеюк Олесі Петрівни на тему: «Формування екологічної культури майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку», були реалізовані у навчально-виховному процесі ПВНЗ «Хмельницький економічний університет».

Зокрема, на кафедрі гуманітарно-правових дисциплін, окремі результати дослідження включені до плану самостійного вивчення дисципліни «Екологія».

Визначена дисертантом методика формування екологічної культури майбутніх економістів, критерії та показники її сформованості дозволяють забезпечити більш якісну підготовку студентів під час навчально-виховного процесу в університеті з напрямку 0305 «Економіка і підприємництво».

Розроблені Матеюк О.П. методичні рекомендації для викладацького складу вищих навчальних закладів, сприяють оптимізації процесу формування екологічної культури майбутніх економістів, розвитку екологічної, економічної та соціальної складової їх професіоналізму згідно з положеннями Концепції сталого розвитку України.

Завідувач кафедри
гуманітарно-правових дисциплін

к.п.н., доцент
Гречко С.М.

Міністерство Аграрної політики України
**ТАВРІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
 АГРОТЕХНОЛОГІЧНИЙ
 УНІВЕРСИТЕТ**
 72312 Запорізька обл.
 м. Мелітополь
 пр. Б. Хмельницького, 18
 факс (0619) 42-24-11, тел 42-06-18
 e-mail: office@tsaa.org.ua

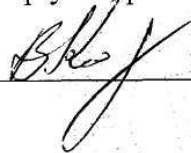

Ministry of Agricultural Policy of Ukraine
**TAVRIA STATE
 AGROTECHNOLOGICAL
 UNIVERSITY**
 72312 Ukraine, Zaporizhia region,
 Melitopol,
 B. Khmelnitsky Avenue, 18
 Fax (0619) 42-24-11, phone 42-06-18
 e-mail: office@tsaa.org.ua

12.08.08

№ 67

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Ректор університету, професор

 Кюрчев В.М.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Матеюк Олесі Петрівни

”Формування екологічної культури майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку“

Протягом 2006-2007 навчального року на кафедрі екології та охорони навколишнього середовища Таврійського державного агротехнологічного університету впроваджувалась модель реалізації педагогічних основ формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку, яка була розроблена Матеюк О.П. Зазначена робота велась під час викладання дисциплін з екології студентам університету за спеціальностями «Економіка підприємства», «Облік і аудит», «Фінанси».

Перевірялась ефективність компонентів, критеріїв, педагогічних умов та методики формування екологічної культури майбутніх фахівців аграрного профілю. Предметом особливої уваги, виходячи з специфіки нашого навчального закладу, були педагогічні умови: реалізація діяльнісного підходу до формування екологічної культури майбутніх економістів; використання проблемних, частково пошукових і дослідницьких методів навчання;

реалізація наявних природоохоронних мотивів, принципів та закономірностей формування екологічної культури; наявність інтеграційного характеру теоретичних знань майбутніх економістів. Саме ці педагогічні умови виявили спільність екологічної підготовки майбутніх економістів і аграрників. Одержані результати показали позитивну динаміку результатів дослідження: приріст кількості студентів на дуже високому рівні сформованості екологічної культури складав 3,78%, а на низькому рівні їх кількість зменшилась на 4,02%.

Зазначені результати дозволили дійти висновку, що запропонована Матеюк О.П. модель реалізації педагогічних основ формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку є дієвою і може бути впроваджена у практику роботи вищих наукових закладів.

Доктор біологічних наук, професор,
завідувач кафедри екології та охорони
навколишнього середовища / ДДМУ

Волох А.М.

ПІДПИС ЗАВІРЯЮ

А.В. Терещенко

Відкритий
міжнародний УНІВЕРСИТЕТ
розвитку людини
"УКРАЇНА"

Open
International UNIVERSITY
of Human Development
"UKRAINE"

ВІННИЦЬКИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Україна, 21007, м. Вінниця, вул. Фрунзе, 4
тел. 61-85-47, 69-43-04 E-mail: vmurol@svitonline.com
р/р 26000010122 у ВЦРВ ВАТ „Мегабанк”, МФО 351629 код 25508975

«09» січня 2008 р.
№ 1/24-У

м. Вінниця

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор Вінницького соціально-економічного
інституту Відкритого міжнародного
університету розвитку людини «Україна»
кандидат технічних наук,

доцент

Пентюк Б. М.

« 09 » січня 2008 року

АКТ

реалізації результатів дисертаційного дослідження
Матеюк О. П.
у навчально-виховному процесі

Вінницького соціально-економічного інституту
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Ми, що нижче підписалися: завідувач кафедри педагогіки та психології вищої школи доктор психологічних наук, професор Томчук Михайло Іванович, завідувач кафедри екології та охорони навколишнього середовища кандидат біологічних наук, доцент Рудишин Сергій Дмитрович стверджуємо цим актом, що результати дисертаційного дослідження, які наявні у дисертації «Формування екологічної культури майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку» Матеюк Олесі Петрівни, реалізовані у навчально-виховному процесі Вінницького соціально-економічного інституту Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна».

1. Результати дослідження включені до тематичного плану вивчення дисципліни «Основи екологічної культури» на кафедрі екології, дисципліни «Загальна педагогіка» на кафедрі педагогіки та психології вищої школи.

2. Педагогічні основи (закономірності, принципи, компоненти, критерії, педагогічні умови) формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку є детермінантами цього процесу; вони дозволяють посилити інтеграцію теоретичних знань майбутніх економістів при організації навчального процесу у Вінницькому соціально-економічному інституті Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна».

3. Методичні рекомендації викладачам економічних дисциплін щодо формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку сприяють ефективній їх підготовці до майбутньої екологічно-виправданої діяльності у професійній сфері.

Завідувач кафедри
педагогіки та психології вищої школи
доктор психологічних наук,
професор

М. І. Томчук

Завідувач кафедри екології
та охорони навколишнього середовища
кандидат біологічних наук,
доцент

С. Д. Рудишин

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко Н. Л., Желібо Є. П. Екологічна освіта в стратегії сталого розвитку / Авраменко Н. Л., Желібо Є. П. // Постметодика. – 2002. – № 7–8. – С. 117–120.
2. Акімова Т.А. Основы экоразвития: учеб. пособие / Т. А. Акімова, В. В. Хаскин. – М.: Изд-во Рос. экон. акад., 1994. – 311 с.
3. Анисимов С. Ф. Ценности реальные и мнимые. – М.: Знание, 1970. – 112 с.
4. Аніщенко В. О. Використання системного підходу як методологічного інструменту еколого-економічної освіти в контексті сучасної політики / Аніщенко В., Кайстренко Т. // Постметодика. – 2002. – № 2–3 – С. 11–16.
5. Ануфрієва О. Л. Оцінка якості початкової освіти на основі кваліметричного підходу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Л. Ануфрієва. – К., 2000. – 18 с.
6. Барановська Л. В. Теоретико-методичні основи навчання професійного спілкування студентів вищого аграрного навчального закладу: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. В. Барановська. – К., 2005. – 43 с.
7. Бауер М. Й. Екологічні знання у контексті формування світоглядних цінностей суспільства: автореф. дис.... канд. філос. наук: спец. 09.00.09 «Філософія науки» / М. Й. Бауер. – К., 1998. – 16 с.
8. Бачинський Г. О. Основи соціоекології: Навч. посібник / Бачинський Г. О., Беренда Н. В., Бондаренко В. Д. – К.: Вища школа, 1995. – 238 с.
9. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. – К.: Либідь, 2003. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Наукове видання. – 280 с.

10. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. – К.: Либідь, 2003. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади: Наукове видання. – 344 с.

11. Білецька Г. А. Педагогічні умови інтеграції фундаментальних і професійно орієнтованих дисциплін у підготовці екологів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Г. А. Білецька. – Вінниця, 2004. – 20 с.

12. Білик Л. І. Особливості екологічної підготовки фахівців економічних спеціальностей / Л. І. Білик // Екологія і ресурси – 2003. – № 7. – С. 120–125.

13. Білик Л. І. Теоретико-методичні основи формування екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. І. Білик. – Черкаси, 2005. – 51 с.

14. Білявський Г. О. Звіт про науково-дослідну роботу «Розробка та впровадження методології впливу екологічної освіти і культури на стратегію гармонійного розвитку України» / Г. О. Білявський. – К., 2002. – С. 15–29.

15. Білявський Г. О. Перспективи й проблеми розвитку освіти для еколого-збалансованого розвитку України / Г. О. Білявський, Н. І. Тимошенко // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. – К.: НМЦ вищої освіти, 2004. – Вип. 39. – С. 176–183.

16. Бойчева М. М. Підготовка майбутніх вчителів до ековиховання старшокласників: автореферат. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / М. М. Бойчева. – К., 1994. – 22 с.

17. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – 863 с.

18. Бом Д. Наука и духовность: необходимость изменений в культуре / Д. Бом // Человек. – 1993. – № 1. – С. 7–17

19.Буркинський Б. В. Сучасні інноваційні уявлення концепції переходу України до сталого розвитку [Електронний ресурс] / Б. В. Буркинський – Режим доступу:

www.incon-conference.org.ua/download/files/Bourkinsky%20B_V_dok.pdf

20.Вайда Т. С. Формування екологічної культури студентів педвузів засобами туристсько-краєзнавчої діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. С. Вайда. – К., 1998. – 17 с.

21.Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

22.Вернадский В. И. Размышления натуралиста: в 2-х кн. – М.: Наука, 1975. – Кн. 2: Научная мысль как планетарное явление. – 191 с.

23.Вернік О. Л. Психологічні особливості образу довілля в свідомості підлітків: автореф. дис.... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Л. Вернік. – К., 2004. – 20 с.

24.Винокурова Н. Ф., Трушин В. В. Глобальная экология / Н. Ф.Винокурова, В. В. Трушин – М.: Просвещение, 1998. – 270 с.

25.Волошин В. В. Концепція сталого розвитку України / Волошин В. В., Гордієнко Н. М., Горленко І. О. – К., 1997. – 17 с.

26.Волошин В. Концептуальні засади сталого розвитку регіонів України / Волошин В., Трегобчук В. // Регіональна економіка. – 2002. – № 1. – С. 8.

27.Вороніна Л. М. Екологічне виховання: сучасні аспекти / Л. Вороніна // Шкільний світ. – 2002. – № 38. – С. 3–4.

28.Габеv Я. И. Основы охраны природы. Программа факультативного курса для старших классов средней школы / Габеv Я. И. – Кшн.: Изд. ЦК КП Молдавии, 1975. – 32 с.

29.Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: методологія формування, механізми реалізації / Герасимчук З. В. // НАН

України; Інститут регіональних досліджень. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 528 с.

30. Гиренок Ф. И. Экология, цивилизация, ноосфера / Гиренок Ф. – М.: Наука, 1987. – 180 с.

31. Гирусов Э. В. Основы социальной экологии / Э. В. Гирусов – М.: Изд. Российского университета дружбы народов, 1998. – 300 с.

32. Гирусов Э. В. От экономического знания к экологическому сознанию / Э. В. Гирусов. // Взаимодействие общества и природы – М., 1985. – С. 153.

33. Гирусов Э. В. Экология и культура / Э. В. Гирусов, И. Ю. Широкова – М.: Знание, 1989. – 64 с.

34. Гирусов Э. В. Экологическое сознание как условие оптимизации общества и природы / Э. В. Гирусов // Философские проблемы глобальной экологии. – М., 1983. – С. 145–153.

35. Глазачев С. Н. Экологическая культура и образование: очерки социальной экологии / Глазачев С. Н., Когай Е. А. – М.: Горизонт, 1999. – 167 с.

36. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко – К.: Либідь, 1997. – 376 с.

37. Гончарова О. М. Теоретико-методичні основи особистісно-орієнтованої системи формування інформативних компетентностей студентів економічних спеціальностей: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (з галузей знань)» / О. М. Гончарова. – К., 2007. – 40 с.

38. Горбань О. В. Стратегема сталого розвитку суспільства (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О. В. Горбань. – Сімф., 2004. – 20 с.

39. Горелов А. А. Экология: Курс лекций / А. А. Горелов. – М.: Центр, 2000. – 235 с.

40.Горяна Л. Імітаційно–ігровий підхід до екологічної освіти та виховання. Методичні рекомендації / Л. Горяна // Рідна школа. – 2003. – № 8. – С. 63–67.

41.Грейда Н. Б. Формування екологічної культури студентів природничо-географічного факультету вузу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. Б. Грейда. – Івано-Франківськ, 1997. – 17 с.

42.Грубінко В. В. Програма та методичні рекомендації з навчальної дисципліни «Загальна екологія» (за вимогами кредитно-модульної (трансферної) системи на основі компетентнісного підходу) / Грубінко В. В. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – 40 с.

43.Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев – 2-е изд., испр. и дополн. – Л.: Изд -во ЛГУ, 1989. – 233 с.

44.Гуревич Роман Семенович. Теоретичні та методичні основи організації навчання у професійно-технічних закладах / АПН України; Інститут педагогіки і психології професійної освіти / С.У. Гончаренко (ред.). — К. : Вища школа, 1998. — 229с.

45.Гусак Л. П. Професійна спрямованість навчання вищої математики студентів економічних спеціальностей: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 « Теорія і методика професійної освіти» / Л. П. Гусак. – Вінниця, 2007. – 20 с.

46.Гусинский Э. Н. Введение в философию образования / Гусинский Э. Н., Турчанинова Ю. И. – М.: Логос, 2001. – 224 с.

47.Давидович В. Е. Сущность культуры / Давидович В. Е., Жданов Ю. А. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1979. – 263 с.

48.Данилов-Данильян В. И. Перед главным вызовом цивилизации. Взгляд из России / Данилов-Данильян В. И., Лосев К. С., Рейф И. Е. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 224 с.

49.Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку: Пер. з англ. Е. В. Кондукова – К.: Інтелсфера, 2002. – 312 с.

50. Дерябо С. Д. Экологическая психология: диагностика экологического сознания / С. Д. Дерябо – М.: Московский психолого-социальный институт, 1999. – 310 с.

51. Дерябо С. Д. Две модели экологии: Экологический кризис как кризис антропоцентрического сознания / Дерябо С. Д., Ясвин В. А. // Человек. – 1998. – № 1. – С. 34–40.

52. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / Дерябо С. Д., Ясвин В. А. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 480 с.

53. Екологія як навчальна дисципліна: проблеми методології та змісту / Дробноход М., Вольвач Ф. // Вересень. – № 2. – С. 13–32.

54. Екологічне управління: Підручник / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський та ін. – К.: Либідь, 2004. – 432 с.

55. Есаулов А. О. Контроль навчальних досягнень студентів (теоретико-методичний аспект) / Есаулов А. О. – К.: Національний аграрний університет, 2005. – 148 с.

56. Єфіменко Н. П. Особливості формування екологічної культури студентів вищих технічних закладів освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. П. Єфіменко. – Харків, 2000. – 18 с.

57. Жигоцька Н. В. Моделювання, оцінка та менеджмент якості освітніх послуг: автореф. дис.... канд. екон. наук: спец. 08.00.02 «Економіко-математичне моделювання» / Н. В. Жигоцька. – К., 2002. – 19 с.

58. Закон України «Про освіту». – К.: Генеза, 1996. – 36 с.

59. Закон України «Про стратегію сталого розвитку». Проект. / Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. – К., 2004.

60. Захлебный А. Н. На экологической тропе / А. Захлебный – М.: Знание, 1986. – 80 с.

61. Захлебный А. Н. Школа и проблемы охраны природы / А. Захлебный – М.: Педагогика, 1981. – 184 с.

62. Захлебный А. Н. Охрана природы в школьном курсе биологии / Захлебный А. Н., Зверев И. Д., Суравегина И. Т. – М.: Просвещение, 1977. – 207 с.

63. Захлебный А. Н. Экологическое образование школьников во внеклассной работе / Захлебный А. Н., Суравегина И. Т. – М.: Просвещение, 1984. – 159 с.

64. Зверев И. Д. Современный анализ опыта подготовки и повышения квалификации учителей по проблемам образования в области окружающей среды // Сб. статей (под ред. Слостениной Е. С., Суравегиной И. Т.) «Образование по вопросам окружающей среды в школах стран – членов СЭВ». – М., 1983. – С. 4–15.

65. Зеличенко А. И. Психология духовности / Зеличенко А. И. – М.: Издательство Трансперсонального ин-та, 1996. – 400 с.

66. Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс / Злобин Н. С. – М.: Наука, 1980. – 303 с.

67. Зязюн І. А. Інтелектуально-творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія / За ред. І. А. Зязюна. – К.: ВІПОЛ, 2000. – С. 11–57.

68. Ильина А. Н. Теоретические проблемы воспитания у старшеклассников экологической культуры как части их мировоззрения: автореф. дисс.... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / А. Н. Ильина. – М., 1998. – 20 с.

69. Ильина Т. А. Структурно-системный подход в организации обучения / Т. А. Ильина – М.: Знание, 1972. – 200 с.

70. Иоганзен Б. Г. Основные природоохранные понятия / Б. Г. Иоганзен // Социальные проблемы науки, образования и воспитания. – Томск, 1977. – С. 109–119.

71. Каган М. С. Человеческая деятельность: Опыт системного анализа / М. Каган – М.: Политиздат, 1974.

72. Кадемія М. Ю. Формування професійних знань учнів профтехучилищ засобами мережних комунікацій: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / М. Ю. Кадемія. – К., 2004. – 20 с.

73. Кайзингер К. Устойчивое развитие на рубеже века: перспективы и наблюдения / Кайзингер К. // Международный журнал по устойчивому развитию. – 1998. – № 1. – С. 73–98.

74. Кант И. Критика чистого разума / Пер с нем. Н. Лосский. – М.: Мысль, 1994. – 592 с.

75. Каропа Г. Н. Системный подход к экологическому воспитанию и образованию / Г. Н. Каропа. – Минск, 1994. – 211 с.

76. Кириченко А. В. Акмеологическое воздействие в профессиональной деятельности госслужащих / А. В. Кириченко. – М.: РАГС, 1999. – 367 с.

77. Ключко В. І. Нові інформаційні технології навчання математики в технічній вищій школі: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (з галузей знань)» / В. І. Ключко. – К., 1998. – 36 с.

78. Ковалев А. Г. Психологическое воздействие: системно-экологический анализ / А. Г. Ковалев. – М.: РАУ, 1989. – 320 с.

79. Коган Л. М. Цель и смысл жизни человека / Л. М. Коган. – М.: Мысль, 1984.

80. Козловська І. М. Теоретичні та методичні основи інтеграції знань учнів професійно-технічної школи: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. М. Козловська. – К., 2001. – 41 с.

81. Козяр М. М. Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / М. М. Козяр. – К., 2005. – 41 с.

82. Коломієць А. М., Рибак С. М. Комп'ютер як інструмент інтеграції знань студентів / А. М. Коломієць, С. М. Рибак // Наука і сучасність: Зб. наук.

пр. Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – К.: Логос, 2002. – Т. XXXV. – С.84–93.

83. Комендар В. І. Барвінок для майбутнього / В. І. Комендар. – Ужгород: Мистецька лінія, 1998. – 280 с.

84. Комендар В. І. Проблеми екологічного виховання молоді / В. І. Комендар. – Ужгород: Мистецька лінія, 1994. – 35 с.

85. Коммонер Б. Замыкающийся круг: природа, человек, технология / Б. Коммонер. – М.: Прогресс, 1974. – 279 с.

86. Концепція екологічної освіти України // Інформ. збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – №7. – С. 3–23.

87. Концепція сталого розвитку України. Проект. – К., 2001. – 21 с.

88. Коробейникова Л. А. Практическая экология в школе: вологодский вариант / Л. Коробейникова // Экология и жизнь. – 1998. – № 4 (8). – С. 14–17.

89. Король О. В. Формування екологічної культури учнів V–VI класів у процесі вивчення інтегративного курсу «Навколишній світ»: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. В. Король. – К., 1999. – 19 с.

90. Корякина Н. И. Образование для устойчивого развития: поиск стратегии, подходов, технологий / Корякина Н. И., Жевлакова М. А., Кирилов П. Н. / Под общ. ред. С. В. Алексеева. – СПб., 2000. – 129 с.

91. Котенєва І. С. Формування естетико-екологічної культури майбутнього вчителя засобами мистецтва: автореф. дис.... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»; 13.00.04 «Терія і методика професійної освіти» / І. С. Котекєва. – Луганськ, 1996. – 24 с.

92. Кочергин А. Н. Экологическое знание и сознание: особенности формирования / Кочергин А. Н., Марков Ю. Г., Васильев Н. Г. – Новосибирск: Наука Сиб. отд., 1987. – 218 с.

93. Кравченко С. М. Екологічна етика та психологія людини / Кравченко С. М., Костецький М. В. – Львів: Світ, 1991. – 104 с.

94.Красикова Т. І. Організація навчального процесу у коледжі економічного профілю: автореф. дис. ... канд.. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Т. І. Красикова.– Х., 2002. – 22 с.

95.Крисаченко В. С. Екологічна культура. Теорія і практика: навч. посібник / В. С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996. – 348 с.

96.Крисаченко В. С. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько / Національний ін-т стратегічних досліджень при Адміністрації Президента України; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Знання України, 2002. – 597 с.

97.Кутырев В. А. Алгебра, убивающая гармонию / В. Кутырев // Человек, 1991. – № 3. – С. 31–42.

98.Лазебна О. М. Формування активної екологічної позиції школярів / О. Лазебна // Рідна школа. – 2003. – №6. – С. 58–60.

99.Лакуша Н. М. Ідея сталого розвитку в контексті екологічних проблем (соціально-культурний та праксеологічний аспекти): автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. М. Лакуша. – К., 2005. – 18 с.

100. Лаптев И. Д. Экологическая культура: Сущность и проблемы формирования / И. Лаптев // Теория и практика идеологической работы. – М., 1984. – 112 с.

101. Лебідь С. Г . Формування екологічної культури учнів 7-11 класів у процесі вивчення курсу екології: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / С. Г. Лебідь. – К., 2001. – 20 с.

102. Левіна І. А. Професійна діяльність учителя з формування пізнавальної самостійності підлітків засобами моделювання: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. А. Левіна. – О., 2001. – 20 с.

103. Левчук Н. В. Систематизація екологічних знань та умінь старшокласників на факультативних заняттях: автореф. дис. ... канд. пед.

наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (з галузей знань)» / Н. В. Левчук. – К., 1996. – 24 с.

104. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Просвещение, 1975. – 410 с.

105. Леопольд О. Календарь песчаного графства / О. Леопольд. – М.: Мир, 1980. – 216 с.

106. Лисенко Н. В. Теорія і методика формування еколого-педагогічної культури вихователя дошкільного закладу в системі вищої педагогічної освіти України: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. В. Лисенко. – К., 1996. – 44 с.

107. Лихачев Б. Т. Педагогика: Курс лекцій / Б. Т. Лихачев. – М.: Юрайт, 1998. – 452 с.

108. Лихачев Б. Т. Экология личности / Б. Т. Лихачев // Педагогика. – 1993. – № 2. – С. 19–24.

109. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання: Навч. посібник для студ. пед. навч. закладів / Лозова В. І., Троцько Г. В. / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х.: ОВС, 2002. – 400 с.

110. Локшина О. І. Контроль та оцінка успішності учнів у школах Західної Європи / Інститут педагогіки АПН України. – К.: КМІУВ ім. В. Грінченка, 2002. – 52 с.

111. Ломакович В. Я. Екологічна освіта учнів навчальних закладів середнього ступеня в Німеччині: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. Я. Ломакович. – К., 2004. – 23 с.

112. Лузан П. Г. Методи і форми організації навчання у вищій аграрній школі: навч. посібник / П. Г. Лузан. – К.: Аграрна освіта, 2003. – 224 с.

113. Лук'янова Л. Б. Формування екологічної культури учнів ПТУ в процесі вивчення предметів професійно-технічного циклу: автореф. дис. ...

канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. Б. Лук'янова. – К., 1994. – 22 с.

114. Львова В. Ю. Формирование экологической культуры у подростков в учебно-воспитательном процессе средней общеобразовательной школы: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. «Общая педагогика, история педагогики и образования» / В. Ю. Львова. – Чебоксары, 1998. – 19 с.

115. Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. / Упоряд. В.С.Крисаченко. – К.: Заповіт, 1995. – Кн. I: Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури. – 432 с.

116. Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. / Упоряд. В.С.Крисаченко. – К.: Заповіт, 1995. – Кн. 2: Людина і довкілля в українській духовності. – 432 с.

117. Макаренко А. С. О воспитании / А. С. Макаренко. – М.: Политиздат, 1988. – 256 с.

118. Малафійк І. В. Системний підхід у теорії і практиці навчання / І. Малафійк / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. – Рівне: РВВ РДГУ, 2004. – 440 с.

119. Мамедов Н. М. Введение в теорию устойчивого развития. Курс лекцій / Н. М. Мамедов. – М. Ступени, 2002. – 214 с.

120. Мамешина О. С. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. С. Мамешина. – К., 2004. – 24 с.

121. Матеюк О. П. Визначення сформованості екологічної культури майбутніх економістів: критерії та рівні / Матеюк О. П. // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія: педагогіка. Соціальна робота // Зб. наук. праць. Випуск 11 / Гол. ред. Козубовська В. І. – Ужгород: Вид-во Ужгородського державного університету, 2007. – С. 73–75.

122. Матеюк О. П. Екологічна культура особистості як передумова формування сталого розвитку країни / Олеся Матеюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка / За ред. Вашуленко М. та ін. – 2007. – № 9. – С. 262–265.

123. Матеюк О. П. Закономірності і принципи формування екологічної культури студентів вищих навчальних закладів на засадах сталого розвитку / Матеюк О. П. // Зб. наук. праць. № 38. Частина II. / Гол. ред. Балашов В. О. – Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2007. – С. 119–121.

124. Матеюк О. П. Особливості завдань та принципів екологічного виховання молоді в контексті ідей сталого розвитку / О. П. Матеюк // Сучасні інформаційні та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Зб. наук. праць. / За ред. І. А. Зязюна та ін. – Київ–Вінниця: ДОВ Вінниця, 2004. – С. 475–480.

125. Матеюк О. П. Педагогічні умови та модель формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку / О. П. Матеюк // Зб. наук. праць. Педагогічні науки. Випуск 46. / За ред. Барбіної Є. С. та ін. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. – С. 297–301.

126. Матеюк О. П. Практичні рекомендації викладачам з формування екологічної культури студентів економічного профілю / Матеюк О. П. // Зб. наук. праць. № 39. Частина II. / Гол. ред. Балашов В. О. – Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2007. – С. 113–115.

127. Матеюк О. П. Формування екологічної культури особистості: педагогічні, психологічні та філософські засади / О. П. Матеюк // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. Зб. наук. праць. Випуск 1 (14) / За ред. Г. П. Шевченко. – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2006. – С. 153–161.

128. Матеюк О. П. Формування екологічної культури майбутніх економістів на засадах сталого розвитку: результати дослідження / Олеся Матеюк // Молодь і ринок (Дрогобицький державний педагогічний

університет імені Івана Франка МОН України). Дрогобич: Вид-во Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. / Гол. ред. Вачевський М. – 2008. – № 1 (36). – С. 132-136.

129. Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука: Логико-методологический анализ / Э. С. Маркарян. – М.: Мысль, 1983. – 284 с.

130. Марченко Г. В. Принцип культуровідповідності в екологічній освіті / Г. Марченко // Освіта для майбутнього розвитку: Міжнародна конференція. Київ, 31 травня–1 червня 2002 р. – К., 2002. – С. 71–73.

131. Марченко Г. В. Развитие экологической освіти в средних школах Великой Британии у второй половине XX столетия. автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Г. В. Марченко. – К., 2004. – 24 с.

132. Межуев В. М. Культура и история / В. М. Межуев. – М.: Политиздат, 1977. – 197 с.

133. Мельник Л. Г. Екологічна економіка: Підручник / Л. Г. Мельник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 348 с.

134. Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития: Монографія / Л. Г. Мельник. – Суми: ИТД «Университетская книга», 2003. – 288 с.

135. Михайлов О. В. Формування соціальної зрілості студентів економічного профілю: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. В. Михайлов. – К., 2001. – 20 с.

136. Моисеев Н. Н. Историческое развитие и экологическое образование / Н. Н. Моисеев. – М.: МНЭПУ, 1995. – 52 с.

137. Моисеев Н. Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политический анализ / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 3.–31.

138. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 352 с.

139. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: Навч. посіб. / Н. Є. Мойсеюк. – 3-е вид., доп. – К., 2001. – 608 с.

140. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – М.: Прогресс, 1973. – 406 с.
141. Момотова А. П. Школа и охрана природы / А. П. Момотова. – Петрозаводск: Карелия, 1976. – 32 с.
142. Назарова Н. С. Охрана окружающей среды и экологическое воспитание студентов / Н. С. Назарова. – М.: Высшая школа, 1989. – 75 с.
143. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. – К., 2002. – 24 с.
144. Наше общее будущее: Доклад Междунар. комиссии по окружающей среде и развитию. – М., 1989.
145. Негруца Н. А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. А. Негруца. – К., 2003. – 19 с.
146. Негруца Н. А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів I– II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін: дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Негруца Наталія Андріївна. – К., 2003. – 247 с.
147. Некос А. Н. Екологічна освіта та виховання: географічні та педагогічні основи: автореф. дис. ... канд. географ. наук: спец. 11.00.11 «Конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів»; 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / А. Н. Нечос. – Харків, 1994. – 16 с.
148. Некос В. Ю. Фундаментальні основи вирішення проблем неперервної екологічної освіти / Некос В. Ю., Петрова Д. М., Некос А. Н. // Проблеми освіти. – 1996. – Вип. 4. – С. 52–59.
149. Ничкало Н. Г. Філософія сучасної освіти / Н. Г. Ничкало // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4 (13). – С. 49–57.

150. Нінова Т. С. Підготовка майбутніх учителів хімії до екологічної освіти і виховання учнів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Т. С. Нінова. – К., 2002. – 20 с.

151. Нічуговська Л. І. Науково-методичні основи математичної освіти студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. І. Нічуговська. – К., 2005. – 36 с.

152. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку: Моногр. / В. О. Огнев'юк. – К.: Знання України, 2003. – 450 с.

153. Одерій Л. П. Оцінка в міжнародній системі освіти: Методологія та інструментарій / Л. П. Одерій / Київський держ. економічний ун-т. – К., 1995. – 196 с.

154. Ожегов Ю. П. Экологический имульс: Проблемы формирования экологической культуры молодежи / Ожегов Ю. П., Никонорова Е. В. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 271 с.

155. Окна в мир тренинга. Методологическое основы субъектного подхода к групповой работе: Уч. пособ. / И. В. Вачков, С. Д. Дерябо. – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.

156. Онучак Л. В. Педагогічні умови організації самостійної поза аудиторної роботи студентів економічних спеціальностей: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. В. Онучак. – К., 2002. – 21 с.

157. Организация экологического образования в школе / Под ред. И. Д. Зверева, И. Т. Суравегиной. – Пермь, 1990. – 148 с.

158. Орлов Е. В. Коэволюционный подход к формированию экологической культуры школьников: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Е. В. Орлов. – М., 1997. – 24 с.

159. Ортега-и-Гассет, Хосе «Дегуманізація мистецтва» і інші роботи: Збірник: Пер. з исп. / Хосе Ортега-и-Гассет; [Послесл. Н. Матяш]. – М.: Радуга, 1991. – 638 с.

160. Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра за спеціальностями напрямку 0501 – «Економіка і підприємництво» / Кол. авт. під заг. керівн. А. Ф. Павленка. – К.: КНЕУ імені Вадима Гетьмана, 2006. – 126 с.

161. Основи професійно-психологічного тренінгу (у запитаннях та відповідях): Навч. посіб. / Мороз Л. І. – К.: Вид-во Паливода А.В., 2004. – 130 с.

162. Основи стійкого розвитку: Навчальний посібник / За заг. ред. Л. Г. Мельника. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 654 с.

163. Павленко І. Г. Формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. Г. Павленко. – Луганськ, 2002. – 20 с.

164. Педагогіка / Російське педагогічне агентство / П. И. Пидкасистый (ред.). – М., 1995. – 637 с.

165. Перлз Ф. Опыт психологии самопознания / Ф. Перлз. – М.: Гиль-Эстель, 1993. – 240 с.

166. Пестель Э. За пределами роста: [Глобал. пробл. современности и деятельность междунар. орг. Рим. клуб] / Пер. с англ. Е. В. Нетесовой. – М.: Прогресс, 1988 – 268 с.

167. Печчеи А. Человеческие качества / Аурелио Печчеи / Пер. с англ. О. В. Захаровой – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.

168. Пиндик О. Г. Педагогічні умови розвитку пізнавальної активності студентів вищих навчальних закладів економічного профілю (на матеріалі вивчення іноземної мови): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / О. Г. Пиндик. – К., 2003. – 21 с.

169. Плахотник О. В. Розвиток геоекологічної освіти в Україні: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. В. Плахотник. – К., 1998. – 35 с.

170. Полещук І. Ф. Підвищення рівня професійної підготовки студентів економічних спеціальностей засобами ігрових форм навчання: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. Ф. Полещук. – К., 2005. – 20 с.

171. Пономарьова Г. Ф. Педагогічні умови формування екологічної культури студентів педагогічного коледжу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Г. Ф. Пономарьова. – Кіровоград, 1997. – 19 с.

172. Практична педагогіка виховання: Посіб. з теорії та методики виховання / М. Ю. Красовицький (ред.), Г. І. Іванюк (упоряд.). – К.; Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 218 с.

173. Працездатність студентів: оцінка, корекція, управління / А. В. Магльований, Г. Б. Сафронова, Г. Д. Галайтатий, Л. А. Белова – Львів, 1997. – 126 с.

174. Природная среда общества (социально-философский анализ) / А. Г. Пырин / Российское филос. о-во. – М., 2006. – 207 с.

175. Программа действий. Повестка дня на XXI век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении / Сост. М. Кинг. Центр «За наше общее будущее». – Женева, 1993. – 70 с.

176. Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений / Автор сост. В. А. Мижериков. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 544 с.

177. Пустовіт Г. П. Екологічна культура особистості як феномен людського буття / Г. Пустовіт // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2003. – № 4. – С. 3–9.

178. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія / Г. П. Пустовіт. – К. – Луганськ: Альма-Матер, 2004. – 540 с.

179. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Г. П. Пустовіт. – Тернопіль, 2005. – 51 с.

180. Пустовіт Г. П. Філософсько-культурологічний аспект у екологічній освіті / Г. П. Пустовіт // Освіта. – № 3. – 2002. – С. 2–5.

181. Пустовіт Н. А. До концепції неперервної екологічної освіти та виховання в Україні / Пустовіт Н. А., Білявський Г. О., Бровдій В. М. // Проблеми освіти. – 1996. – Вип. 4. – С. 5–12.

182. Пустовіт Н. А. Екологічне виховання школярів: проблеми цінностей / Н. Пустовіт // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць / Рівненський державний гуманітарний університет. – Рівне, 2001. – С. 122–125.

183. Пустовіт Н. А. Неперервна екологічна освіта в Україні (концептуальні засади) / Н. Пустовіт // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – К.: Пед. думка. – 1999. – Кн. 1. – С. 64–71.

184. Пустовіт Н. А. Освіта для сталого розвитку – важливий напрям підвищення екологічної компетентності вчителя / Н. Пустовіт // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2006. – N 28. – С. 19–22.

185. Пустовіт Н. А. Экологическое воспитание школьников в процессе обучения сельскохозяйственному труду: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. А. Пустовіт. – К., 1989. – 24 с.

186. Режабек Е. Я. Мифомышление. Когнитивный анализ / Е. Режабек. – М., 2003. – 302 с.

187. Реймерс Н. Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и

гіпотези) / Н. Ф. Реймерс. – М.: Россия молодая, 1994. – 367 с.

188. Ріо-де-Жанейро – Йоганнесбург: паростки ноосферогенезу і відповідальність за майбутнє / В. Я. Шевчук, Г. О. Білявський, Ю. М. Саталкін та ін. – К.: Геопринт, 2002. – 118 с.

189. Романишина Л. М. Питання екологічної освіти при проведенні факультативних занять / Романишина Л. М., Грицюк А. С., Тарас Н. І. // Наукові записки, серія: Біологія, хімія, педагогіка: Збірник статей. – Тернопіль. – 1994. – С. 21–23.

190. Романишина Л. М. Экологическое воспитание – составная часть общевоспитательного процесса при изучении дисциплин естественного цикла в средней школе / Романишина Л. М., Грицюк А. С. // Сборник докладов «Актуальные проблемы воспитания учащейся молодежи». – Тернополь. – 1990. – С.312–318.

191. Романишина Л. М. Екологічна освіта – одна з складових частин навчально-виховного процесу при вивченні природничих дисциплін в школі / Романишина Л. М., Грицюк А. С., Янчук М. І. // Проблеми охорони природи і відтворення природно-ресурсного потенціалу Західного Поділля: Науково-практична конференція. Тернопіль, 15 березня 1990 р. – Тернопіль. – 1990. – С.32–33.

192. Романишина Л. М. Психолого-педагогічні аспекти екологічної освіти та виховання студентів / Романишина Л. М., Тетеріна Д. Д. // Екологія і освіта: Проблеми теорії і практики: Збірник тез. – Умань. – 1994. – С. 21.

193. Рута Дж. Индикаторы устойчивого развития: базовые понятия. – М.: Институт Всемирного банка, 2001. – 146 с.

194. Салтовський О. І. Основи соціальної екології / О. І. Салтовський. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 382 с.

195. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Сидоренко Е. В. – Спб.: ООО «Речь», 2000. – 350 с.

196. Симкин Г. Н. Экология, этносы и культура.../ Симкин Г. Н. // Человек. – 1990. – № 6. – С. 38 – 50.

197. Ситаров В. А. Педагогика и психология ненасилия в образовательном процессе: Учеб. пособие для студ. пед. вузов / Ситаров В. А., Маралов В. Г. – М.: Академия, 2000. – 212 с.

198. Скребец В. А. Экологическая психология: Учебное пособие / Скребец В. А. / Межрегиональная академия управления персоналом. – К.: МАУП, 1998. – 144 с.

199. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи: Монографія / Скребець В. О. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2004. – 440 с.

200. Скрипка А. П. Формирование экологической культуры личности: социально-философский аспект: автореф. дисс. ... канд. фил. наук: спец. 09.00.02 «Диалектика і методологія пізнання» / А. П. Скрипка. – К., 1990. – 17 с.

201. Сметанський М. І. Проблема професіоналізму у вищій школі / М. Сметанський / Вища освіта України. – 2006. – № 2. – С. 67–72.

202. Современный словарь иностранных слов: Ок. 20 000 слов / Гл. ред. Е. А. Гришина. – СПб.: Дует, 1994. – 752 с.

203. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия // Соч. в 2-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1988. – 549 с.

204. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Практикум / Под ред. проф. Л. Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. – 335 с.

205. Сталий розвиток суспільства: 25 запитань і відповідей: Тлумачний посібник / Програма сприяння сталому розвитку в Україні / Ред. Валентина Підліснюк. – К.: Поліграф-експрес, 2001. – 28 с.

206. Степанюк А. В. Біоетика: Навчально-методичний посібник / Степанюк А. В., Герц І. І. – Тернопіль: ТДПУ, 2001. – 144 с.

207. Степанюк А. В. Формування в студентів природничо-наукової картини світу як загальнокультурного феномена / Алла Степанюк // Наукові

записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2000. – № 9. – С. 77–82.

208. Стійкий екологічно безпечний розвиток і Україна: Навч. посіб. / Ф. В. Вольвач, М. І. Дробноход, В. Г. Дюканов та ін.; За ред. М. І. Дробнохода. – К.: МАУП, 2002. – 104 с.

209. Стошкус К. О понятии «экологическая культура общества» / Стошкус К. // Проблемы формирования современной экологической культуры. – Вильнюс, 1987. – 228 с.

210. Суравегина И. Т. Методические системы экологического образования / Суравегина И. Т. // Советская педагогика. – 1988. – № 9. – С. 31–35.

211. Сухомлинський В. О. Природа, праця, світогляд. Вибрані твори: у 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 2. – С. 554–667.

212. Тарасенко Г. С. Взаємозв'язок естетичної та екологічної підготовки вчителя в системі професійної освіти: Монографія / Г. С. Тарасенко. – Черкаси: Вертикаль, 2006. – 308 с.

213. Тарасенко Г. С. Екологічна естетика в системі професійної підготовки вчителя / Г. С. Тарасенко. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний інститут, 1997. – 110 с.

214. Тарасенко Г. С. Формування естетико-екологічної культури вчителя: автореф. дис. ... докт. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Г. С. Тарасенко. – К., 1996. – 47 с.

215. Тверезовська Н. Т. Теоретичні та методичні основи створення і використання навчальних експертних систем у підготовці фахівців вищих навчальних закладів: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. Т. Тверезовська. – Х., 2003. – 43 с.

216. Толстоухов А. В. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем / Толстоухов А. В., Хилько М. І. / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Знання України, 2001. – 333 с.

217. Урсул А. Д. О понятии «экологическая деятельность» / А. Д. Урсул // Вопросы философии. – 1986. – № 1. – С. 35–43.

218. Урсул А. Д. Перспективы экоразвития / А. Д. Урсул. – М.: Наука, 1990. – 270 с.

219. Федоров Н. Ф. Философия общего дела: Статьи, мысли и письма Николая Федоровича Федорова / Под ред. В. А. Кожевникова и Н. П. Петерсона. – Т. 1: Философия общего дела. – М.: Мысль, 1982. – 506 с.

220. Фенчак Л. М. Формування екологічної культури студентів вищих аграрних навчальних закладів I–II рівнів акредитації: автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. М. Фенчак. – Тернопіль, 2006. – 19 с.

221. Фенчак Л. М. Формування екологічної культури студентів вищих аграрних навчальних закладів I–II рівнів акредитації: дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Фенчак Любов Михайлівна. – К., 2006. – 229 с.

222. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Губский Е.Ф. и др. – М.: ИНФРА, 1997. – 575 с.

223. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука – К.: Головна редакція УРЕ, 1986. – 798 с.

224. Флешар Е. Дидактичні основи підготовки студентів–майбутніх вчителів-біологів до реалізації екологічної освіти: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (з галузей знань)» / Е. Флешар. – К., 2000. – 30 с.

225. Формирование эстетического отношения к природе в работе культурно-просветительных учреждений: Метод. пособие / Л. П. Печко. – М.: ВНИЦНТИКПР, 1985. – 61 с.

226. Франк С. Л. Смысл жизни // Предисловие Ю. П. Сенокосова. – 1990. – С. 68–131.

227. Хенс Л. Устойчивое развитие как вежа экономики природопользования / Л. Хенс // Экономика природопользования. – К.: Наукова думка, 1998. – С. 125-140.

228. Хилько М. І. Екологічна культура: стан та проблеми формування: Навч. посібник / М. І. Хилько. – К.: Товариство «Знання» України, 1999. – 35 с.

229. Чавчавадзе Н. З. Культура и ценности / Н. З. Чавчавадзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 171 с.

230. Чаплицька Г. В. Формування творчого ставлення до професійних знань студентів економічних спеціальностей: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Г. В. Чаплицька. – Х., 2003. – 17 с.

231. Червонецький В. В. Екологічна освіта учнів у школах країн Європейського регіону та США: Монографія / Червонецький В. В. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – 336 с.

232. Черепанов В. С. Экспертные оценки в педагогических исследованиях / Черепанов В. С. – М.: Педагогика, 1986. – 151 с.

233. Чернікова О. В. Підготовка майбутніх учителів біології до формування екологічної культури старшокласників: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. В. Чернігова. – Одеса, 2004. – 20 с.

234. Шахов В. І. Теоретико-методологічні основи базової педагогічної освіти майбутніх учителів: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В. І. Шахов. – Тернопіль, 2008. – 43 с.

235. Швед М. С. Развитие экологического мышления студентов университета в процессе профессиональной подготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / М. С. Швед. – К., 1997. – 24 с.

236. Швейцер А. Благоговение перед жизнью как основа этики миро- и жизнеутверждения. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / А. Швейцер: пер. с нем. А. А. Гусейнова. – М.: Прогресс, 1992. – 572 с.

237. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер: пер.с нем. А. Текорюс. – М.: Прогресс, 1973. – 344 с.
238. Шевців З. М. Виховання в учнів бережливого ставлення до природи у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / З. М. Шевців. – К., 1994. – 20 с.
239. Шевчук В. Я. Ноосферогенез і гармонійний розвиток / Шевчук В. Я., Білявський Г. О. та ін. – К.: Геопринт, 2002. – 127 с.
240. Шестопалюк О. В. Психолого-педагогічні основи атестації працівників освіти в регіоні: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. В. Шестопалюк. – К., 1999. – 19 с.
241. Шрейдер Ю. А. Лекции по этике / Ю. А. Шрейдер. – М.: Моск. ин-т развития образоват. систем, 1994. – 134 с.
242. Штангрет В. П. Формування у майбутніх фахівців свідомого ставлення до довкілля в умовах вищого навчального закладу / В. П. Штангрет // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Система управління екологічними ризиками: наука і практика» / Всеукраїнська екологічна ліга. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2007. – С. 139–141.
243. Щуркова Н. Е. Образ жизни, достойной человека, и его формирование у школьника: Методическое пособие для педагогов школы / Н. Е. Щуркова. – Смоленск, 1995. – 64 с.
244. Экологическое и эстетическое воспитание школьников / Под ред. Л. П. Печко. – М.: Педагогика, 1984. – 136 с.
245. Экологическое образование школьников / Под ред. И. Д. Зверева, И. Т. Суравегиной. – М.: Педагогика, 1983. – 160 с.
246. Ягодзінський А. Й. Оцінка знань студентів та якості підготовки фахівців (методичні та методологічні аспекти): Навч. посібник /

Ягодзінський А. Й., Муромцева А. О., Іванова Л. В. / Одеський держ. економічний ун-т. – К., 1997. – 216 с.

247. Ягупов В. В. Педагогіка: Навч. посібник / В. В. Ягупов – К.: Либідь, 2002. – 560 с.

248. Ярмач О. В. Фактори формування екологічної культури особистості в умовах суспільства ризику: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / О. В. Ярмач. – Х., 2004. – 19 с.

249. Ярмоленко О. Д. Системний підхід до формування національних і загальнолюдських моральних цінностей в українській етнопедагогіці: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Д. Ярмоленко. – К., 1995. – 21 с.

250. Ясвин В. А. Психология отношения к природе / В. А. Ясвин. – М.: Смысл, 2000. – 456 с.

251. Ясінська Н. Н. Екологічна культура і освіта / Ясінська Н. Н. // Рідна школа. – 2001. – № 8. – С. 24–25.

252. A National Strategy for Environmental Education. – Helsinki, 1991. – 260 p.

253. Chambers N., Simmons C, Wackemagel M. Sharing Natures Interest. Ecological Footprints as an Indicator for Sustainability. – Earthscan Publications Ltd., London, UK, 2000. – 185 p.

254. Commonwealth of Australia. The national strategy for the conservation of Australia's biological diversity / Commonwealth Department of Environment, Sport and Territories. – Canberra, Australia, 1996.

255. Ecotaxation / Edited by T. O'Riordan. – London: Earthscan Publication Limited, 1997. – 338 p.

256. Environmental Education. A. Review / Department of Education and Science. – London: Her Majesty's Stationary Office, 1981, p.5–6.

257. Environmental Education in the Commonwealth / Ed. by W. F. Filch. – London, 1993. – 215 p.

258. Humen Ecology, Humen Economy: Ideas for an Ecollogically Sustainable Future / Edited by M. Diesendorf and C. Hamilton. – St Leonard, Australia: Allen & Unwin, 1997. – 378 p.

259. Jung H. Y. The Ecological Crisis: a Philosophic Perspective, East and West // Bicknell Review. – 1972. – Vol. 20. – P. 25–44.

260. Meadows D. H., Meadows D. L., Randers F., Behrens W. W. The limits of Growth. – Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind. – New York, 1972.

261. Monographs In Environmental Studies Volume / Edited By A. Sacks. – Columbus And Others: Clearinghouse For Science, Mathematics And Environmental Education. – 1984. – 54 p.

262. Sustainability Indicators: A Report on the Project on Indicators of Sustainable Development. Chichester ect.: John Wiley and Sons, 1997. – 415 p.

263. Taking Nature into Account: A Report to the Club of Rome / Editor: Wouter van Dieren. – New York: Springer-Verlag, 1995. – 332 p.

264. Trant A. An Introduction to Environmental Education in the European Community // Journal of Outdoor Education. – 1986. – Vol. 58. – №4. – P. 22.

265. Who speaks for Earth?: Ser. of distinguished lectures / Spons. by Intern. inst. for environmental affairs; Ed. by Maurice F. Strong. – New York: Norton, 1973 – 173 c.